

ZENON WOŹNIAK

KONTAKTY MIESZKAŃCÓW ZIEM POLSKICH ZE ŚWIATEM CELTYCKIM
U SCHYŁKU OKRESU HALSZTACKIEGO
I WE WCZESNYM OKRESIE LATEŃSKIM¹

THE RELATIONS BETWEEN INHABITANTS OF POLISH LANDS TO THE CELTIC WORLD
AT THE END OF HALLSTATT PERIOD AND IN EARLY LA TÈNE PERIOD

The aim of this article is to show relations between inhabitants of Polish lands to the western Hallstatt Culture in Hallstatt D3 phase and to early La Tène Culture in La Tène A and B phases. Author elaborates a collection of about 200 fibulae from this period and other 20 relics dated at La Tène period – importations and local products inspired by Hallstatt and early La Tène style. Their chronology in accordance with actual state of research and also directions of connection with Celtic area in various phases have been corrected. The local centres of fibulae production have been also located. Author tried to prove high level and invention of local workshops especially in the beginning of La Tène A phase.

KEY WORDS: Celtic influences, Poland, Ha D3 – LT B fibulae

* * *

W epoce, której poświęcone są moje rozważania, istotną rolę odgrywały kontakty mieszkańców ziem polskich z Południem. Ich śladem są dość liczne importy oraz wyroby lokalne inspirowane obcymi formami. W wielu zresztą przypadkach trudno jest je rozróżnić. Niniejsze studium dotyczy powiązań ziem polskich z kręgiem zachodniohalsztackim

w fazie Ha D3 oraz z wczesną kulturą lateńską (fazy LT A i LT B). Najliczniejszą grupę wśród importów i ich naśladownictw z tego czasu tworzą zapinki, które, z racji swej liczebności i zmienności form, mają szczególne znaczenie dla studiów nad chronologią oraz kontaktami dalekosiężnymi. Na nich głównie będzie skoncentrowana moja uwaga. Tylko bowiem zabytki tej kategorii występują zarówno wśród importów późnohalsztackich, jak i wczesno-

¹ Niniejszy tekst jest poszerzoną i zmodyfikowaną wersją mojego referatu, przedstawionego na konferencji w Biskupinie w maju 2008 roku (*Oddziaływania centrów świata celtyckiego na ziemie polskie u schyłku okresu halsztackiego i we wczesnym okresie lateńskim*, „Biskupińskie Prace archeologiczne” nr 8, Biskupin – Wrocław 2010, 337-357). Mam obowiązek podziękowania za informacje o niepublikowanych, nowo odkrytych zapinkach mgr. mgr.

M. Gryglowi, P. Dulębie, J. Pikulskiemu, M. M. Przybyłe i M. Rudnickiemu. Szczególną wdzięczność jestem winien mgr. M. Gryglowi za udostępnienie mi do publikacji zdjęć kilku zabytków, w tym zdjęć rentgenowskich, oraz zebranych przez Niego informacji archiwalnych o zabytkach i z trudno dostępnych publikacji. Dziękuję Mu też za koleżeńską pomoc w przygotowaniu materiałów ilustracyjnych do niniejszego artykułu.

lateńskich, co pozwala na ustalenie zmienności w napływie importów południowych na nasze ziemie. Uwzględniłem jednak w tym omówieniu również nieliczne znane z terenu Polski okazy reprezentujące inne kategorie zabytków wczesnej kultury lateńskiej.

Na wstępie wypada skrótowo przypomnieć podstawowe dane na temat sytuacji w Europie środkowej w omawianej epoce. Ziemie południowo-zachodniej Polski łączyły w okresie Hallstatt C intensywne powiązania z kręgiem wschodniohalsztackim, które przejawiały się nie tylko w napływie licznych importów, lecz wyciskały przemożny wpływ na wiele dziedzin życia ich mieszkańców, w tym także na ich strukturę społeczną (por. np. Gedl 1991, *passim*; 1993). Kapitalne znaczenie mają rewelacyjne odkrycia w Domasławiu, pow. Wrocław, na podstawie których B. Gediga (2010) sformułował hipotezę, iż materiałów z fazy Ha C z rejonu podwrocławskiego nie należy zaliczać do kultury łużyckiej, lecz wyodrębnić jako grupę kultury halsztackiej. Odkrycia w Domasławiu dowodzą, że istniał tu ważny ośrodek, który kontrolował handel z Południem, lecz zakończył działalność przed fazą Ha D. Mogło to przyczynić się do zmian w tej dziedzinie, jakie nastąpiły w fazie Ha D. Zasadnicze znaczenie uzyskały bowiem wówczas powiązania z kręgiem zachodniohalsztackim (Łuka 1957-1959, 82n.; Gedl 1991, 188n.; 1993, 471nn.), czyli ze strefą zasiedloną przez Celtów. Rolę głównego pośrednika w kontaktach z Południem przestała wówczas odgrywać Brama Morawska, a przejęły ją przede wszystkim tereny Czech i Brama Kłodzka, choć w Ha D3 uaktywnił się też szlak wiodący z Górnego Palatynatu na północ od Rudaw. Tymi szlakami napływały nie tylko produkty warsztatów działających na ziemiach celtyckich, lecz także importy północnoitalskie.

Do aktywizacji kontaktów handlowych przyczynił się rozkwit gospodarczy obserwowany na terenach kultury zachodniohalsztackiej w VI w. przed Chr. Szczególną rolę odegrało nawiązanie intensywnych stosunków handlowych między Celtami a kupcami z kręgu cywilizacji śródziemnomorskich, które nastąpiło po założeniu około r. 600 przed Chr. na wybrzeżu Prowansji focejskiej kolonii Massalia. Zyski osiągnięte przez plemiona celtyckie dzięki pośrednictwu w handlu umożliwiły powstawanie na obszarach kultury zachodniohalsztackiej w fazie Ha D potężnych grodów – głównych centrów życia gospodarczego, pozostających w bliskich kontaktach

z cywilizacjami strefy śródziemnomorskiej. Najważniejszymi z nich były Mont Lassois w środkowej Francji i Heuneburg bei Hunderingen, Kr. Sigmaringen, nad górnym Dunajem. Inne, znaczące ośrodki grodowe to: Salins – Camp de Château we francuskiej Jurze, Châtillon-sur Glâne koło Freiburga i Üetliberg koło ZÜRICHU w Szwajcarii, Hohenasperg, Münsterberg bei Breisach i Ipf bei Böpfingen w Badenii-Wirtembergii, Glauberg w Hesji, Steinsburg (Kleine Gleichberge) bei Römhild, Kr. Meiningen, w południowej Turynii, Závist koło Pragi. Wszystkie te grody zostały opuszczone w ciągu fazy LT A (por. np. Biel, Krausse 2003). Ważnymi centrami były też Dürrnberg bei Hallein i Hallstatt w zachodniej części Austrii, gdzie wydobywano na dużą skalę sól.

Wspomniane wyżej przerwanie powiązań handlowych ziem polskich z obszarami kręgu wschodniohalsztackiego w ciągu fazy Ha D było spowodowane radykalnym osłabieniem osadnictwa na obszarze południowo-morawskiej grupy kultury halsztackiej (Stegmann-Rajtár 1993, 454-459). Podobne załamanie osadnictwa kultury łużyckiej wystąpiło w fazie Ha D2 w południowej części Górnego Śląska, a w mniejszym stopniu na lewobrzeżu Środkowego Śląska (por. np.: Mierziński 1994, 148, mapy 6 i 7; Gedl 1985, 38-44; 1993, 476n.; 1995). O przetrwaniu w początkach Ha D osłabionego osadnictwa na Śląsku Środkowym świadczy podtrzymywanie kontaktów z Południem, czego dowodem są znaleziska młodszych zapinek łukowatych i łódkowatych (Gedl 2004, 94-100). Natomiast później, na przełomie faz Ha D2 i Ha D3 (Parzinger 1993, 512-517) lub pod koniec Ha D3 (Kossack 1987, 113n.; por. też: Kaiser 2002) nastąpiło załamanie osadnictwa grupy białowickiej na Dolnym Śląsku i Łużycach. Wywołanie tych przemian na omawianych obszarach przypisuje się zwykle najazdom koczowników „scytyjskich”, których ślady, datowane na czas około przełomu VI i V w. przed Chr., są stwierdzane na obszarach Polski południowo-zachodniej, w tym zwłaszcza na Śląsku (por. np.: Bukowski 1977, 166-204, 261nn., mapa 1; 1982a; Chochorowski 1984, 148-153; Kossack 1987, 113; Gedl 1993, 476, 484n.; Parzinger 1993, 517-521). Jednak upadek grodu w Wicinie, najlepiej datowany ślad ich najazdu, nastąpił później – dopiero w końcowej fazie Ha D3 (por. niżej).

W ciągu fazy Ha D3 i na początku LT A rozprzestrzeniły się też na większości pozostałych ob-

szarów ziem polskich cmentarzyska kultury pomorskiej. Dla sytuacji na terenie Polski w fazie następnej istotne znaczenie miała również „historyczna” ekspansja Celtów w kierunku wschodnim. Pod koniec fazy LT A zasiedlili oni Czechy, Morawy, Dolną Austrię i przyległe rejony Węgier oraz Słowacji (por. np. Cunliffe 2003, 87-101; Woźniak 2004, 131n.). Niewiele później dotarli też Celtowie w okolice Wrocławia, a następnie, po kilku dziesięcioleciach, w rejon Głubczyc na Górnym Śląsku i wreszcie, u schyłku fazy LT B2, do Małopolski zachodniej, a nieco później, na początku fazy LT C, na obszar dorzecza górnego i środkowego Sanu (Woźniak 1996; 2007).

* * *

Jak wspomniano wyżej, główną bazą moich studiów są fibule pochodzące z zespołów kultur łużyckiej i pomorskiej, będące importami z terenów kultury zachodniohalsztackiej z fazy Ha D3 i wczesnej kultury lateńskiej z faz LT A i LT B, a także produkty lokalne inspirowane przez modę późnohalsztacką i wczesnolateńską². Analizowany zbiór tworzy około 220 zabytków, a dominują w nim zdecydowanie fibule (około 200 okazów, wliczając fragmenty). Zdecydowaną ich większość tworzą zapinki o konstrukcji późnohalsztackiej (ponad 170 egzemplarzy włącznie z fragmentami). Są to okazy dwudzielne, ze sprężynką osadzoną na osi i kuszowatą cięciwą; należą one do fibul z ozdobną nóżką oraz typów kowalowickiego, Piekary Wielkie, podwójnie bębnowatych i wczesnych (żelaznych) z ptasią główką (mapa 1). Poza nielicznymi wyjątkami (głównie znaleziska bez kontekstu) można je wiązać z kulturami łużycką lub pomorską.

Zdecydowana większość tych fibul (za wyjątkiem okazów z fazy LT B) była niedawno przedmiotem obszernej monografii M. Gedla (2004, 100-133, 137-141)³, która dotyczyła również zapinek należących do typów wcześniejszych oraz okazów

niezwiązanych z wpływami południowymi. W moim opracowaniu zagadnienia typologii i chronologii zajmują dużo miejsca, lecz jego celem nie była tylko weryfikacja propozycji M. Gedla w tym zakresie. Moim zamierzeniem było wydobyć znaczenia wpływów późnohalsztackich i wczesnolateńskich na kulturę mieszkańców ziem polskich – szczególnie w fazie LT A, czyli z grubsza w V w. przed Chr., który jest przedstawiany w podręcznikach jako swego rodzaju „ciemny wiek”. Z tego względu włączyłem do tego szkicu również importy z fazy LT B, co pokazuje kontrast zachodzący w dziedzinie kontaktów z Południem między tym a poprzednimi okresami. Przeprowadzona w cytowanym dziele M. Gedla gruntowna krytyka źródeł, w tym weryfikacja błędnych informacji w literaturze⁴, oraz analiza typologiczna i chronologiczna omawianych przeze mnie zapinek, uwalnia mnie od wielu obowiązków, w tym od cytowania większości dawnej literatury dotyczącej poszczególnych zabytków. Jednak, jak zaznaczył we wstępie M. Gedl (2004, s. V), opracowanie to zostało ukończony w 1998 roku. Od tego czasu zbiór fibul nieco się powiększył dzięki nowym odkryciom (uwzględniam blisko 20 okazów nieznanymi M. Gedlowi), a także przybyło kilka nowych, ważnych prac dotyczących omawianej problematyki, które nie zostały uwzględnione w tej publikacji.

Szczególne znaczenie ma zmiana chronologii absolutnej faz Ha D i LT A (wyraźne „postarzenie”) w stosunku do dawniejszych ujęć, dzięki licznym datom dendrochronologicznym uzyskanym w ostatnich latach oraz korekcie datowania importów greckich (Trachsel 2004, 145-152, 244n.). Spowodowało to zmianę zasady, jaką kierowano się przy wytyczaniu cezury między fazami Ha D3 i LT A. Za początek fazy LT A uznaje się pojawienie się zabytków stylu LT A, nawet w zespołach zdominowanych przez formy późnohalsztackie. W ten sposób słynny grób „książęcy” z Vix oraz najmłodszy horyzont materiałów z Heuneburga, do niedawna „symbole”

² W tym 5 zapinek z fazy LT B pochodzących z przygranicznych rejonów Ukrainy i Białorusi.

³ Wypada przypomnieć tu przynajmniej niektóre ważne prace dotyczące zapinek późnohalsztackich i wczesnolateńskich z terenu Polski: Seger 1986; Beltz 1911; 1913; Tackenberg 1922; 1926; Kostrzewski 1926; Petersen 1929; Rosen-Przeworska 1939-1945; Antoniewicz 1939-1945; Łuka 1959; Pazda 1970; Woźniak 1970; 1979; 1981; 1995;

Kossack 1987; Gedl 1991; 2004; Lorentzen 1992; Parzinger 1993; Binding 1993.

⁴ Wciąż zdarzają się pomyłki spowodowane przez fakt, że przed wojną i zaraz po wojnie, niektórzy autorzy sami spolszczali nazwy niemieckie. W ten sposób w pracy J. Góreckiego (1991, 194), za wcześniejszymi autorami, zapinka z dawnej miejscowości Tschistey jest wzmiankowana raz jako znalezisko z Czystego (błędnie), a drugi – z Sądowla.

schyłku fazy Ha D3, obecnie są określane jako wyznaczniki najstarszego horyzontu LT A (por. Trachsel 2004, 318n., 328-330). Pozwoliło to skorygować datowanie początku fazy Ha D3 na obszarach kultury zachodniohalsztackiej na około 570/560 przed Chr., a końca – na około 520/510, natomiast koniec fazy LT A – na około roku 420 (Trachsel 2004, 318n., 328-330).

* * *

Fazę Ha D3 cechuje wyraźne zwiększenie liczby znalezisk zapinek na obszarach kultury łuzyckiej i pomorskiej w porównaniu ze zbiorem form wcześniejszych, czyli fibul łukowatych, wężykowatych i łódkowatych (vel *Navicella*) oraz pojedynczych okazów rzadkich form, zestawionych przez M. Gedla (2004, 88-100, tabl. 55: 255-262; 56-57; 58: 286-289), ze schyłku Ha C oraz Ha D 1-2 (por. np. Pauli 1978, 93n.; Trachsel 2004, 68-76). Wyróżniają się wśród nich zdecydowanie późne formy zapinek łukowatych i łódkowatych, które można datować na fazę Ha D 2. Dotyczy to okazów obu typów posiadających konstrukcję kuszowatą. Jest to 7 zapinek łukowatych (Bystrzyca, pow. Oława; Chojne, pow. Sieradz – 2 okazy; okolice Kożuchowa i Lasocin, pow. Nowa Sól; Pyszków, pow. Sieradz; Rolantowice, pow. Wrocław – Gedl 2004, 94-96, tabl. 56: 267-272, 57: 273) oraz 7 fibul łódkowatych (Chojne, pow. Sieradz – 2 okazy; Dąbrowa, pow. Wieluń; Gliniany, pow. Wołów; Jordanów Śl., pow. Wrocław; okolice Krosna Odrz., Wołów – Gedl 2004, 97-100, tabl. 57: 278-284). Konstrukcja kuszowata pojawia się bowiem liczniej dopiero u zapinek bębnekowych, w północnej Bawarii już w fazie Ha D2, a w południowo-zachodnich Niemczech dopiero w fazie Ha D3 (Mansfeld 1973, 26-28, 49-55; Trachsel 2004, 81n.). Na szczególną uwagę spośród polskich okazów tych typów zasługują 4 zapinki łukowate (Bogumiłów, Chojne i Pyszków, pow. Sieradz – Gedl 2004, 94n.; tabl. 56: 268, 269, 272; 57: 274) oraz 2 fibule łódkowate (Bęczkowice i Gliniany) ze sprężynką na brązowej osi, a zwłaszcza 4 zapinki łódkowate (Chojne, Jordanów Śl., Wołów) z żelazną osią sprężynki (Gedl 2004, 97-100, tabl. 57: 278-282, 284; 58: 288). Osadzanie sprężynek na osi, najczęściej żelaznej, jest cechą charakterystyczną brązowych zapinek z ozdobną nóżką z terenu Polski. Pozwala to sugerować, że zapewne nie istniała wyraźna luka czasowa między okresem użytkowania

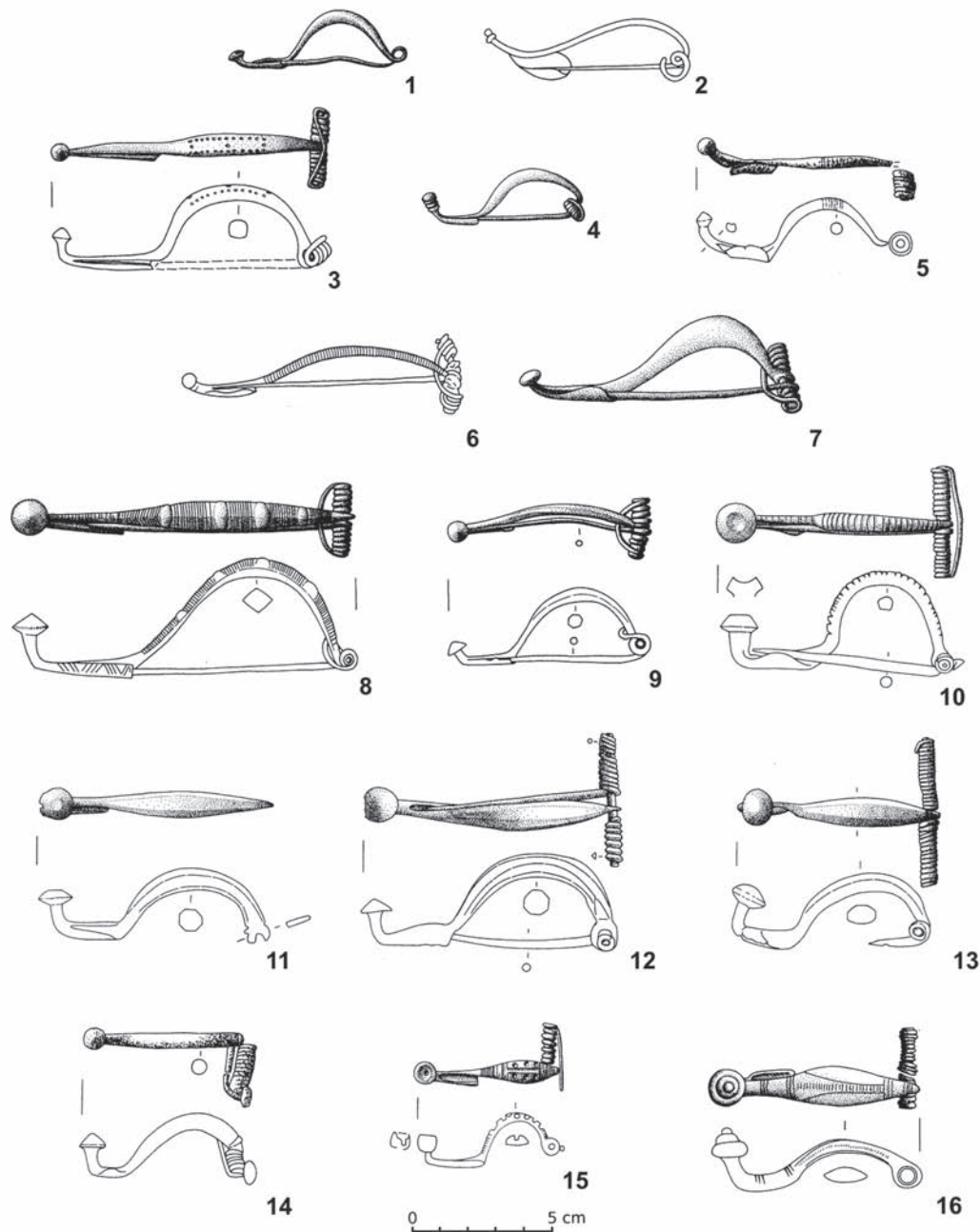
młodszych form zapinek łukowatych oraz łódkowatych i wczesnych fibul z ozdobną nóżką.

Istnienie styku czasowego między występowaniem późnych zapinek łukowatych i „łódkowatych” oraz fibul typu Certosa i wczesnych typów zapinek z ozdobną nóżką potwierdzają też 4 okazy „łódkowate” z silnie (Bęczkowice, pow. Piotrków Trybunalski i Charłupia Mała, pow. Sieradz) lub lekko (Jordanów Śl. i „okolice Krosna Odrzańskiego”) zagiętą nóżką zakończoną guzkiem „typu Certosa” (Gedl 2004, 97-98, 100, tabl. 57: 279, 280; 58: 288, 289). Dwa ostatnie mają konstrukcję kuszowatą, natomiast okaz z Bęczkowic – wielozwojową sprężynkę, czym nawiązuje wyraźnie do zapinek z ozdobną nóżką i to do egzemplarzy typu Wicina i późniejszych. Za jego późną metryką przemawia też fakt, iż pochodzi on z grobu kultury pomorskiej (Nosek 1946, 23, 105). Z tych względów skłonny jestem odnosić te egzemplarze do początków fazy HA D3. Takiemu datowaniu nie przeczy chronologia zapinek typu *Navicella* (łódkowatych) w ich strefie macierzystej, gdyż w Bolonii są odnoszone do fazy Bolonia III A-C (Trachsel 2004, 76n., 226n.), czyli wyszły z użycia bezpośrednio przed fazą Certosa, której początek jest korelowany z początkiem fazy Ha D3 (Trachsel 2004, 319).

Zwraca uwagę brak na obszarze Polski znalezisk klasycznych zapinek bębnekowych (z bębnekowym kabłąkiem), które stanowiły najliczniejszą grupę fibul zaliczanych do fazy Ha D2 na terenach kultury zachodniohalsztackiej w południowo-zachodnich Niemczech (por. np. Bergmann 1958, mapa 1; Mansfeld 1973, 23-30, 200-223; Parzinger 1993, 516, ryc. 8; Trachsel 2004, 80n.). Sugeruje to, iż mieszkańcy ziem polskich, przed początkiem fazy Ha D3, nie utrzymywali bliższych kontaktów z kręgiem zachodniohalsztackim, lecz ze strefą położoną na wschód od obszarów licznego występowania zapinek bębnekowych.

* * *

Dopiero na początek fazy Ha D3 należy datować znane z bardzo dawnych odkryć i pozbawione kontekstu 3 „klasyczne zapinki typu Certosa”, z Glinian, pow. Wołów (klasyfikacja niepewna), Karczyzna, pow. Strzelin i Nadziejewa, pow. Środa Wielkopolska (ryc. 1: 1, 2; zestawienie I), które, według M. Gedla (2004, 100-101, tabl. 58: 299A), można uznać za egzemplarze z jednostronną spiralą, na co

Ryc. 1. Zapinki typu Certosa (1-2) i wczesne fibule z ozdobną nóżką typów Wojszyce (3-7), Wicina (8-13) oraz bliskie typowi Wicina (14-16). 1. Karczyn, pow. Strzelin; 2. Nadziejewo, pow. Środa Wlkp.; 3. Wrocław-Osobowice; 4. Wrocław Wojszyce; 5. Chojno, pow. Rawicz; 6. Przykona, pow. Turek; 7. Radoszewo, pow. Puck; 8. Czekanów, pow. Ostrów Wlkp.; 9. Chojne, pow. Sieradz; 10-12. Wicina, pow. Lubsko; 13. Wymysłowo, pow. Gostyń; 14. Janina, pow. Busko Zdrój; 15. Cybinka Bieganów, pow. Słubice; 16. Bielawska Wieś, pow. Łowicz (14 – żelazo; pozostałe brąz).
Wg Gedl 2004

Abb. 1. Certosa-Fibeln (1-2) und frühe Fußzierfibeln der Typen Wojszyce (3-7), Wicina (8-13) sowie dem Typ Wicina ähnelnd (14-16). 1. Karczyn, Kr. Strzelin; 2. Nadziejewo, Kr. Środa Wlkp.; 3. Wrocław-Osobowice; 4. Wrocław Wojszyce; 5. Chojno, Kr. Rawicz; 6. Przykona, Kr. Turek; 7. Radoszewo, Kr. Puck; 8. Czekanów, Kr. Ostrów Wlkp.; 9. Chojne, Kr. Sieradz; 10-12. Wicina, Kr. Lubsko; 13. Wymysłowo, Kr. Gostyń; 14. Janina, Kr. Busko Zdrój; 15. Cybinka Bieganów, Kr. Słubice; 16. Bielawska Wieś, Kr. Łowicz (14 – Eisen; übrige Bronze). Nach Gedl 2004

rzadko zwracano uwagę w literaturze przedmiotu. Niewątpliwie reprezentują one wczesne wersje „Certos”. W typologii tych zapinek z cmentarzyska Certosa w Bolonii przedstawionej przez M. Primas (1967, 100-106, ryc. 1) tylko jedna odmiana (Primas 1967, ryc. 1D2) obejmuje okazy bez poprzecznych żeberk na główce kabłąka, mają one jednak inny przekrój (półkulisty) i kolankowaty zarys. Wszystkie polskie okazy nawiązują zaś do typu 7 z drutowatym kabłąkiem, który cechuje jednak występowanie poprzecznych żeberk w przedniej części kabłąka i niekiedy w pobliżu nóżki. Zapinka z Karczyna (ryc. 1: 1) nawiązuje też do typu F z wysoko sklepionym kabłąkiem. Natomiast trudno jest porównać nasze okazy do typologii B. Terżan. Wydają się one najbliższe typowi I zapinek z małym guzkiem (Terżan 1977, 318n., 425n., ryc. 1)⁵, które mają też poprzeczne żeberka na główce kabłąka. Do strefy położonej na północ od Alp docierają głównie fibule młodszych wersji typu Certosa, jednak z terenu Czech znane są także okazy o cechach wczesnych (por. zapinki z miejscowości Brandýs n. L., Kralovice, Lučice-Lotrov, Staňkovičky: Filip 1956, 80, tabl. VII 3, XXI 3-5; Lovčice, okr. Hodonin: Čižmář 1970, 198, ryc. 1: 3; 1975, 419, ryc. 1: 3) i to zbliżone do egzemplarzy z ziem polskich. Zapinki z Brandýsa i Staňkovic, podobnie jak omawiane okazy polskie, nie mają poprzecznych żeberk na główce kabłąka, charakterystycznych dla fibul italskich oraz ze strefy wschodnioalpejskiej i z Dürrnbergu bei Hallein (Pauli 1978, 105n., ryc. 6). Pojawienie się w Polsce południowo-zachodniej zapinek typu Certosa z jednostronną sprężynką należy więc łączyć z obecnością podobnych zapinek na terenie Czech. Nie jest jednak oczywiste, że były to importy. Niektóre z nich mogły być produktami lokalnymi, jak sugerował J. Kostrzewski (1970, 115) w odniesieniu do okazu z Karczyna.

Cmentarzysko Certosa z Bolonii, z zapinkami tego typu, jest wyznacznikiem fazy Certosa, której początki datuje się obecnie na czas po r. 550 przed Chr. Natomiast w strefie kultury Este z północno-

wschodniej Italii są one odnoszone do faz Este III D 2-3, datowanych na 2. połowę VI w. i czas do około połowy V w. (Trachsel 2004, 229n., 239-242, 319, ryc. 143). Polskie okazy „Certos” można więc datować na 3. ćwierć VI w. przed Chr., czyli „środkowy Ha D3”. Skoro stanowiły one najpewniej wzorzec dla modyfikacji ukształtowania nóżek, a może też kabłąków zapinek typu Wojszyce, to podana data jest także najwcześniejszą możliwą datą pojawienia się najstarszej wersji zapinek z ozdobną nóżką na ziemiach polskich.

* * *

Najliczniejszą grupę wśród omawianych w niniejszym szkicu fibul tworzą zapinki z ozdobną nóżką. Należą one do szerokiej „rodziny” rozposzechnionej od północnej części Półwyspu Pirenejskiego i północnej Italii, przez południową i wschodnią Francję, Szwajcarię, Austrię i na większość obszaru Niemiec, lecz rzadkie na terenie Czech (por. np. Schüle 1961; Frey 1971; Mansfeld 1973, 37-43; Kossack 1987, 132n.). Z obszaru Polski znamy ogółem ponad 110 ich egzemplarzy, w tym ponad 30 to zapinki, których nie można w sposób w miarę pewny sklasyfikować typologicznie (okazy zaginione, a znane ze skąpych informacji bibliograficznych, zdeformowane oraz fragmenty). Mimo tego jest to liczba imponująca w porównaniu do sytuacji w okresach wcześniejszych. Fibule te reprezentują zróżnicowany zbiór. Określano je dawniej w literaturze polskiej (i nie tylko) jako okazy „typu Certosa” (por. np. Kostrzewski 1926; Petersen 1929, 97-99, 160-161; Pazda 1970, 106) czy bardziej precyzyjnie: „kuszowate zapinki typu Certosa” (Beltz 1913, 694-696). Natomiast w literaturze przedmiotu są one obecnie zaliczane do „fibul z ozdobną nóżką” (*Fuszierfibeln*)⁶. Okazy tego typu z ziem polskich (por. Kostrzewski 1926; Rosen-Przeworska 1939-1945, 45-58; Gedl 1991, 77-82, 121n.; 2004, 102-114; Woźniak 1979, 136-143n., ryc. 1a-e; 1995, 202, 208n., ryc. 1), i zapinki z ozdobną nóżką generalnie, wyróżnia niezbyt wysoki kabłąk, kuszowata cięciwa i zagięta ku górze nóżka, na której końcu umieszczony jest guzek (por. Mansfeld

⁵ Warto zaznaczyć, że B. Terżan (1977, 338-341, ryc. 5) zaliczała do zapinek typu Certosa okazy kuszowate z dwustronną sprężynką, lecz odmienne od „certosoidalnych” typów z obszarów na północ od Alp. Nadal jednak określa się tą nazwą późne zapinki z krótką, dwustronną sprężynką i kolankowatym kabłąkiem (np. Neumann 1973, 13, tabl. V 13).

⁶ Terminem zapinki z ozdobną nóżką określił niektóre okazy z ziem polskich R. Beltz (1913), a w 1979 r. został on przypomniany przez Z. Woźniaka (1979, 137-141).

1973, 37-43, 20-21)⁷. Ich sprężynki są z reguły owinięte ściśle wokół ośki (najczęściej żelaznej)⁸. Dominują okazy brązowe, wliczając zapinki, których część była wykonana z żelaza (ośka, niekiedy igła lub sprężynka). Natomiast jedynie 27 fibul było wykonanych w całości z żelaza. Mankamentem omawianego zbioru są uszkodzenia wielu egzemplarzy oraz niedokładne opisy i ryciny w publikacjach, na podstawie których często nie można ustalić istotnych elementów ich budowy (np. przekroju kabłąka). Znaleziska 69 zapinek można wiązać z kulturą pomorską, a 42 – z kulturą lużycką (przynależności kulturowej kilku okazów nie da się ustalić).

Szczegółową typologię *Fusszierfibeln* zawiera monografia zapinek z Heuneburga opracowana przez G. Mansfelda (1973, 37-43, passim), który zestawiał w swym opracowaniu zabytki tylko z centralnej części obszaru ich rozprzestrzenienia (południowe Niemcy, wschodnia Francja, zachodnia Austria). Jednak zestaw cech istotnych ma walor ogólny. W niniejszym szkicu za podstawę typologii omawianej grupy zapinek przyjąłem systematykę G. Mansfelda (1973, 37-43), który za główne kryterium podziału przyjął kształt nóżek, a inne cechy uznał za drugorzędne. W rezultacie wyróżnił cztery *Grundformen* (F1, F2, F3, F4) oraz długą listę odmian różniących się szczegółami budowy (Mansfeld 1973, *Fibel-Fundlisten* 226-282). Zapinki z ozdobną nóżką od ponad 50 lat są uznawane za jeden z głównych wyznaczników fazy Ha D3 (Zürn 1952, 44). Teza ta obowiązuje również dzisiaj, a jedyna istotna jej modyfikacja, to stwierdzenie, że niektóre ich odmiany były nadal produkowane w początkach fazy LT A (por. Trachsel 2004, 81-88, ryc. 42-43).

W zbiorze zapinek z ozdobną nóżką z terenu Polski olbrzymią większość mają okazy „formy F2”

– z nóżką zagiętą pod kątem do 90° i zakończoną zwykle niedużym guzkiem (Mansfeld 1973, 37-43, ryc. 20). Tylko 7 egzemplarzy należy do „formy F3” – z końcem nóżki silniej zagiętym i przynitowanym do niej elementem zdobiacym, a jeden – zapewne do „formy F1” – z osadzonym w pochewce nitem zakończonym guzkiem. Jednak wyraźne zróżnicowanie naszych zapinek „formy F2” uzasadnia ich podział na podstawie cech drugorzędnych. Jedną z takich grup wyróżnił już J. Kostrzewski (1926), a mianowicie fibule z przedłużoną przednią częścią kabłąka, a na jej końcu z guzkiem identycznym jak na końcu nóżki (typ Wymysłowo – Wróblewo)⁹.

G. Kossack (1987, 120-126) zaproponował podział dostosowany do specyfiki zbioru zapinek z terenu Polski. Wyróżnił on dwa „rzędy” (Reihe) A i B, odpowiadające formom F2 i F3 według G. Mansfelda. Natomiast „rząd” A (czyli większość polskich fibul) podzielił dodatkowo na 3 warianty – głównie na podstawie przekroju kabłąka. Za cechę wariantu A1 uznał G. Kossack (1987, 122, ryc. 5: 1-3) kabłąk kolisty, tu znalazły się okazy zaliczone przez M. Gedla (1991, 76-78, ryc. 43: 2, 5-6) zasadniczo do typu Wojszyce. Do wariantu A2 zaliczył G. Kossack (1987, 122, ryc. 5: 4-8) zapinki z kabłąkiem o przekroju w kształcie wąskiej taśmy lub masywnym, często facetowanym. Natomiast wariant A3 to okazy z szerszym, taśmowatym kabłąkiem (Kossack 1987, 122, ryc. 5: 9). Jednak w analizie dotyczącej konkretnego zagadnienia chronologii upadku grodu w Wicinie potraktował łącznie warianty A1 i A2. Podział ten przyjął H. Parzinger (1993, 514-516), który posługiwał się ogólnym pojęciem – typ Wicina – na określenie wczesnych zapinek z ozdobną nóżką oraz typ Wymysłowo – jak w niniejszej pracy. To ujęcie ma ten walor, że uwypukla cezurę chronologiczną dzielącą materiały z Polski południowo-zachodniej na dwie serie, lecz zaciera różnice lokalne.

Podstawę zaprezentowanej w niniejszym szkicu typologii fibul z ozdobną nóżką stanowią w pierw-

⁷ M. Gedl (1991, 76-84; 2004, 102-114) rozdzielił te zapinki na dwie grupy (podobnie: Woźniak 1979, 136-140; 1995, 202, 208n.) w sposób zbliżony do propozycji R. Beltza (1913, 694-696, 878, 886-887), który rozróżnił zapinki z ozdobną nóżką i kuszowate „Certosy”, a jako przykład tych ostatnich podał zapinkę z Wrocławia-Wojszyc. M. Gedl (2004, 108, 111n., 114) zaliczył do typu Wojszyce część „kuszowatych Certos” według R. Beltza, a inne – do fibul z ozdobną nóżką.

⁸ Stan zachowania wielu okazów oraz sposób publikacji innych powoduje, iż rzadko można w sposób pewny ustalić, czy były one wykonane z dwóch, czy z jednego kawałka metalu.

⁹ W polskiej literaturze przedmiotu funkcjonują dwie nazwy na określenie tych zapinek. M. Kaczmarek (1993, 245) nazwał je typem Wróblewo od jednej z najwcześniej znanych fibul. H. Parzinger (1993, 514-516) i M. Gedl (2004, 115) wprowadzili nazwę typ Wymysłowo. Z tego względu będę używał podwójnej nazwy: typ Wymysłowo – Wróblewo.

szym rządzie propozycje G. Mansfelda, a w stosunku do jego serii F2 dalszy podział na grupy zgodnie z kształtem przekroju kabłąka według G. Kossacka, lecz z uzupełnieniem o typ Wymysłowo – Wróblewo. Uwzględniam też w znacznej mierze propozycje M. Gedla, zwłaszcza w stosunku do młodszych zapinek z ozdobną nóżką, którymi G. Kossack nie zajmował się bardziej szczegółowo. W moim przekonaniu uzasadnione jest więc wyodrębnienie wśród polskich fibul z ozdobną nóżką 6 zasadniczych typów: typ Wojszyce (A1 G. Kossacka), typ Wicina (A2 G. Kossacka), typ Łuszkowo (A3 G. Kossacka), typ Wymysłowo – Wróblewo (J. Kostrzewskiego), typ Grabonóg – Grzmiąca (F3 wg G. Mansfelda, B wg G. Kossacka), typ Kietrz (wg M. Gedla)¹⁰. Ponadto kilka dalszych zapinek trudno zaklasyfikować do jednego z tych typów, gdyż mają one specyficzne cechy indywidualne. Pojęcie typu Łuszkowo zostało wprowadzone w niniejszym szkicu na określenie dość zróżnicowanej grupy młodszych fibul z ozdobną nóżką „formy F2” z wierzbowatym kabłąkiem, lecz bez „przedniej nóżki” wyróżniającej typ Wymysłowo – Wróblewo, choć poza tym łączy je wiele cech.

Do typu Wojszyce (rozumianego zgodnie z definicją wariantu A1 G. Kossacka) zaliczyłem bezspornie 7 oraz mniej pewnie 6 dalszych zapinek (ryc. 1: 3-7; zestawienie II)¹¹. Zachodzą jednak istotne różnice w proponowanym przeze mnie zestawie w porównaniu do zbioru 9 fibul zaliczonych do typu Wojszyce przez M. Gedla (2004, 103-105). Tylko bowiem 5 z nich (z Legnicy, Przykony, pow. Turek, Radoszewa, pow. Puck, Wrocławia-Osobowic i Wrocławia-Wojszyc) dokładnie odpowiada definicji wariantu A1 G. Kossacka, a okaz z Bieżyń, pow. Kościan, łączy z nimi słabe zagięcie nóżki. Natomiast fibule z Chojnego, pow. Sieradz (z warstwy), Cybulina, pow. Szczecinek i Czekanowa, pow. Ostrów Wlkp., zaliczyłem do typu Wicina, gdyż ich

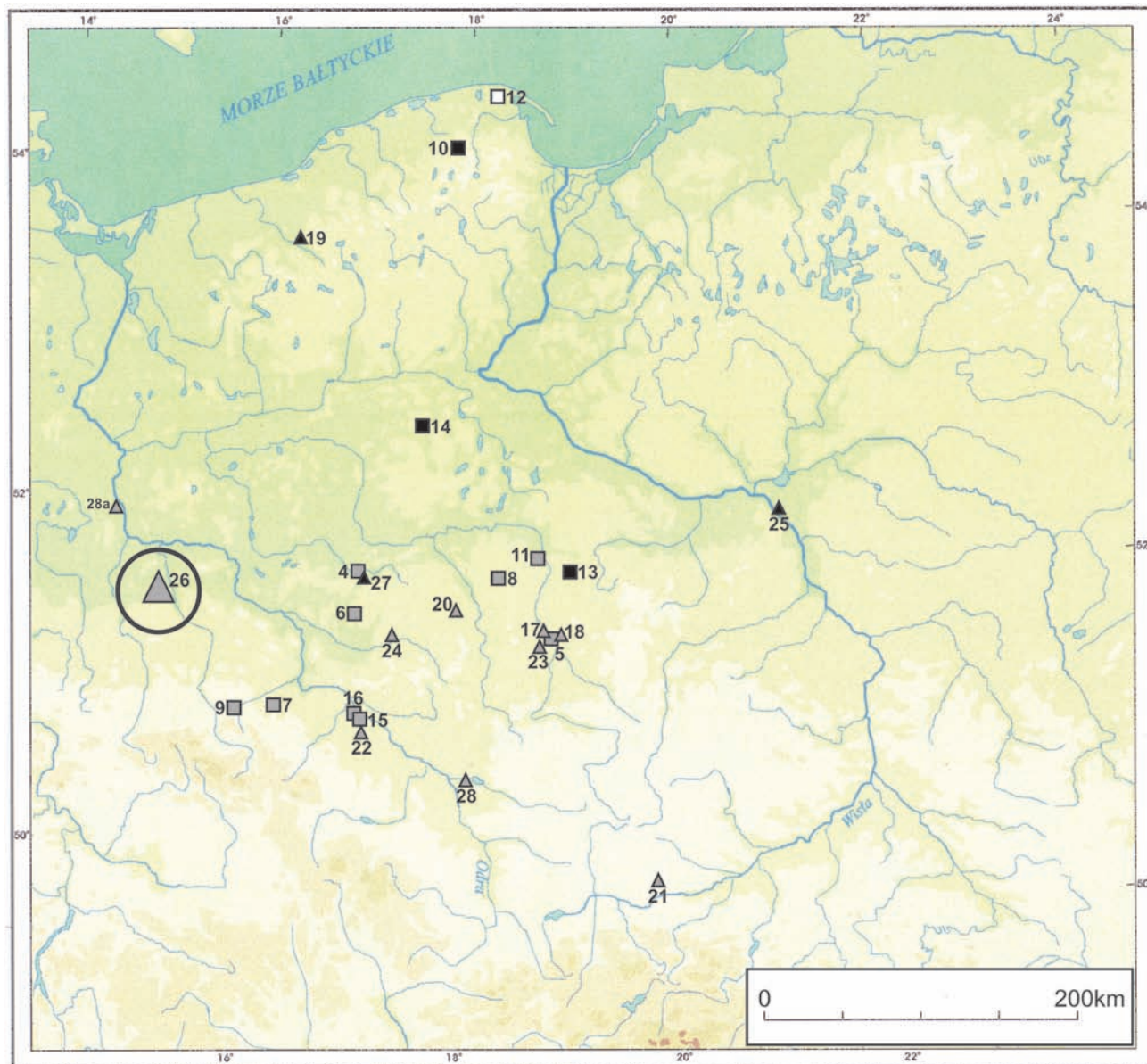
kabłąki odpowiadają wariantowi A2 G. Kossacka (1987, ryc. 5: 4-8). Do typu Wojszyce dołączyłem zaś zapinkę z Grzybian, pow. Legnica (typ Wicina wg: Gedl 2004, 108, tabl. 59: 309), a mniej pewnie niekompletne okazy z Chojna, pow. Rawicz i Uściłkowa, pow. Oborniki (nieokreślone wg: Gedl 2004, 111, 114). Prawdopodobnie także dalsze, niekompletne zapinki z cienkimi kabłąkami miały pierwotnie kształt typu Wojszyce. Dotyczy to okazu z Linii, pow. Wejherowo, oraz fragmentu nóżki z grobu 17 w Chojnem, pow. Sieradz (nieokreślone: Gedl 2004, 119, 120, tabl. 61: 352, 360), która ma zakończenie profilowane, identycznie jak fibula z Wrocławia-Wojszyc (wyrób jednego warsztatu?). Tę listę uzupełniają źle zachowana zapinka z Sarnówka, pow. Poddębice (nieuwzględniona przez M. Gedla) oraz, być może, egzemplarz z Jankowa, pow. Kalisz (fibula łukowata: Gedl 2004, 95, tabl. 57: 277). Zbliżona do tego typu zapinka z cienkim kabłąkiem z Nosocic, pow. Głogów, ma też cechy późne i została zaklasyfikowana do grupy nietypowych (zestawienie IV), bliskich typowi Wicina (podobnie: Gedl, 2004, 109, tabl. 59: 319).

Omawiana grupa zapinek składa się z 11 okazów brązowych i dwóch żelaznych (Janków i Linia, zaklasyfikowanych tu niepewnie). Mają one konstrukcję kuszowatą (przednią cięciwą ma fibula z Wrocławia-Osobowic)¹², w przekroju cienki kabłąk, dość długą nóżkę słabo (Bieżyń, Chojne, grób 17, Chojno, Grzybiany, Przykona, Radoszewo) lub pionowo (Legnica, Wicina, Wrocław-Osobowice) zagiętą, zwykle zakończoną niedużym, prostym guzkiem, dość częste jest zdobienie (żłobki, dołeczki) kabłąka (u 6 okazów). Sprężynki są dość krótkie i często osadzone na osi (5 razy na żelaznej, raz na brązowej, 2 dalsze mają otwór na oś), fibula z Legnicy ma żelazną sprężynkę. Dziewięć omawianych zapinek zostało odkrytych w zespołach kultury łużyckiej, w tym 4 na Dolnym Śląsku (rejon Legnicy i Wrocławia), a pozostałe w południowej Wielkopolsce (2 egzemplarze) i w zachodniej części Polski środkowej (3 okazy). Pozostałe 4 fibule można wiązać z kulturą pomorską, w tym dwie z Pomorza, a po jednej z północnej Wielkopolski i z nad środkowo-

¹⁰ Inny podział „polskich” zapinek z ozdobną nóżką („certoskich”) przedstawił S. Pazda (1970, 106), który wyróżnił typ A – z cienkim kabłąkiem i typ B – z soczewkowato rozszerzonym kabłąkiem. Pozornie odpowiada to mojemu podziałowi na wczesne i młodsze zapinki z ozdobną nóżką, lecz w grupie A znalazła się fibula typu Wymysłowo – Wróblewo z Sądowla.

¹¹ Krótka sprężynka na osi z Czelina, pow. Gryfino (Gedl 2004, 119, tabl. 61:355) może być fragmentem zapinki typu Wojszyce.

¹² Zdaniem G. Mansfelda (1973, s. 16n.) zapinki z ozdobną nóżką i przednią cięciwą, miały początkowo cięciwy kuszowate, a stan aktualny to efekt późniejszych uszkodzeń.

■ - a ▲ - b

Mapa 1. Wczesne zapinki z ozdobną nóżką (środkowe i późne Ha D3): a – typ Wojszyce; b – typ Wicina (otoczone kółkiem grodzisko w Wicinie). Duża sygnatura oznacza co najmniej 3 okazy danej grupy; znaki zaczernione – kultura pomorska, szare – kultura łużycka, puste – bez kontekstu; cyfry odpowiadają numerom w zestawieniach

Karte 1. Frühe Fußzierfibeln (mittel- und späte(?) -Ha D3): a – Typ Wojszyce; b – Typ Wicina (mit dem Kreis der Burgwall in Wicina markiert). Große Signatur bedeutet mindestens 3 Funde der gegebenen Gruppe; Zeichen: geschwärzt – Pommersche Kultur, grau – Lausitzer Kultur, hohl – ohne Zusammenhang; Ziffern entsprechen den Nummern im Katalog

wej Warty (mapa 1a). Sugeruje to, że były one używane na obszarach kultury pomorskiej w początkowej fazie jej rozprzestrzeniania się w kierunku południowym.

„Klasyczne” zapinki typu Wojszyce odpowiadają w przybliżeniu okazom „formy” F2 z list 248,

250, 252, 253 G. Mansfelda (1973, 144, 242-243), obejmujących 8 fibul (m.in. z grodu w Vix i kurhanu Grafenbühl w Asperg: okaz żelazny z pochówku wtórnego nr 32: por. Zürn 1970, 50, tabl. 26D1) z kabłąkiem kolistym (typ 1) i prostym guzkiem na końcu nóżki (typ A1), a więc zbliżone do polskich

fibule stanowiły rzadkość na obszarach kultury zachodniohalsztackiej. Znamienne, że okazy tego typu nie wystąpiły w licznym zbiorze zapinek późnohalsztackich z Kleine Gleichberge bei Römhild w południowej Turynгии (Neumann 1973, 9-15, 34-42, tabl. I-II). Zwraca uwagę niekompletna zapinka, najpewniej typu Wojszyce, z miejscowości Stranná koło Chomutova w północnych Czechach (Filip 1956, ryc. 21:1) oraz klasyczna zapinka tego typu (z zakończeniem nóżki jak u fibuli z Wrocławia-Wojszyce) i fragment drugiej z grobu 2/1889 z Podolí koło Brna (Podborský 1974, 391, 404, ryc. 7B3; Řihovský 1982, 6, 80, tabl. 1B3,4), co sugeruje istnienie kontaktów z tym obszarem. Zdumiewające, że zapinki bardzo podobne do polskich okazów zaliczanych do typów Wojszyce i Wicina są licznie znane z północno-wschodniej Hiszpanii, Langwedocji, Prowansji (Schüle 1961, 57n., ryc. 1: 19-21; 5: B5, D10, 11; Kossack 1987, 125n., 134b, ryc. 6) oraz pojedyncze egzemplarze z rejonu Jury (Wamser 1975, tabl. 11: 9-11) i z Kartaginy. Są one tam określane jako typ „Golfe du Lion” i datowane jednoznacznie na VI w. przed Chr. (por. Dehn, Stöllner 1996, 25-27, 31, ryc. 17; 20A-E).

Wydaje się wykluczone, aby zapinki typu Wojszyce mogły być importami z tak odległych obszarów. Mało prawdopodobna jest też hipoteza, że fibule typu „Golfe du Lion” mogły inspirować ukształtowanie się na ziemiach polskich zapinek typu Wojszyce. Za lokalną genezę przemawia porównanie ich ze znanymi z naszych terenów okazami nieco wcześniejszych typów (zapinki łódkowate, łukowate i typu Certosa). Wypada przypomnieć, iż niektóre zapinki łukowate i łódkowate miały konstrukcję kuszowatą, a także sprężynkę osadzoną na osi (łukowate – na brązowej, łódkowate na brązowej lub żelaznej). Są to cechy charakterystyczne fibul typu Wojszyce (i polskich zapinek z ozdobną nóżką w ogóle). Zapinki łukowate mają często zdobione kabłąki (por. Gedl 2004, tabl. 56: 268-272, 57: 274-275), podobnie jak większość egzemplarzy łódkowatych (por. Gedl 2004, tabl. 57: 278-285) i dość często okazy typu Wojszyce. Ornamentyka fibuli z Bieży-na jest szczególnie bliska znanej z fibul łódkowatych. Cienki, kolisty, lekko łukowaty kabłąk naszych okazów nawiązuje tak do kabłąków zapinek łukowatych, jak i do polskich „Certos”. Z tymi ostatnimi oraz omówionymi wyżej egzemplarzami odmiany fibul łódkowatych (np. z Bęczkowic) łączy je zagięcie nóżki i prosty guzek na jej końcu, a w wy-

padku „Certos” po części także zarys kabłąka. Zwraca uwagę, że zapinki łukowate, łódkowate i „certo-skie” występują tylko na obszarach Dolnego Śląska, Wielkopolski i Polski środkowej (Gedl 2004, tabl. 85B, 86A). Z tego terenu pochodzą też znaleziska fibul typu Wojszyce, z tym że 2 okazy odkryto na Pomorzu Wschodnim (mapa 1a). Jest to dodatkowa przesłanka popierająca hipotezę o możliwości lokalnej produkcji wczesnych form „kuszowatych zapinek typu Certosa” z terenu Polski (czyli typu Wojszyce), jak sugerowano już wcześniej (por. np. Gedl 2004, 104n.). Hipoteza ta wydaje mi się wysoce prawdopodobna. Uważam nawet, że można pójść o krok dalej i uznać zapinki typu Wojszyce za pomysł lokalnych rzemieślników, polegający na syntezie cech tych trzech popularnych na Dolnym Śląsku, w Wielkopolsce i Polsce środkowej starszych typów fibul (łódkowate, „Certosy” i łukowate) i stworzeniu nowego produktu. Klasyczne formy typu Wojszyce zapewne można datować identycznie jak okazy zapinek typu Certosa z terenu Polski (por. wyżej), czyli na „środkowy Ha D3” (por. Trachsel 2004, 229n., 239-242, ryc. 143).

Drugą serię wczesnych zapinek z ozdobną nóżką z terenu Polski tworzą kuszowate fibule typu Wicina. Pojęcie to wprowadził do literatury G. Kossack (1987, 122, ryc. 5: 4-6). W moim ujęciu zaliczyłem do tego typu okazy jego wariantu A2, które różnią się od wariantu A1 G. Kossacka i typu Wojszyce przede wszystkim masywniejszym kabłąkiem, często w przekroju czworokątnym lub facetowanym, niekiedy soczewkowatym. Do tak zdefiniowanego typu Wicina zaliczyłem 15 zapinek (4 niekompletne, ich klasyfikacja mniej pewna), w tym jedna żelazna (ryc. 1: 8-13; zestawienie III). Spośród okazów zaliczonych przez M. Gedla (2004, 108-110, tabl. 59: 308-320) do tego typu, egzemplarz z Grzybian przesunąłem do typu Wojszyce, okazy z Janiny i grobu 75 w Nosocicach, pow. Głogów – do grupy pokrewnych z typem Wicina. Z drugiej strony zaliczyłem tu zapinki z Chojnego, pow. Sieradz, Cybulina, pow. Szczecinek i Czekanowa, pow. Ostrów Wlkp. (według M. Gedla typ Wojszyce)¹³, a także egzemplarz z Zawady, pow. Opole (nieokreślony: Gedl

¹³ Fibula z Czekanowa nawiązuje do typu Wojszyce zdobieniem kabłąka, a okazy z Cybulina i Wiesenau także słabym zagięciem nóżki, lecz posiadają cechy typu A2 według G. Kossacka.

2004, 122), który, według R. Beltza (1913, 887), miał przypominać zapinkę z Sułowa, pow. Milicz, zgodnie zaliczaną do typu Wicina. Ponadto dodałem tu 2 zapinki z nowych odkryć (Modlniczka, pow. Kraków, Nowy Śleszów, pow. Wrocław). Z obiektów kultury łużyckiej pochodzi 11 zapinek (mapa 1b; z Dolnego Śląska 6 okazów z trzech stanowisk, z Polski środkowej 3, a po jednej z południowej Wielkopolski i zachodniej Małopolski), natomiast 3 fibule z obiektów kultury pomorskiej (po jednej z Mazowsza, Pomorza i południowej Wielkopolski), a jedna nieokreślona kulturowo (Górny Śląsk). Do typu Wicina można też zaliczyć 2 zapinki z grobu 4 w Wiesenau, Kr. Eisenhüttenstadt, z cmentarzyska grupy górzyckiej leżącego na lewym brzegu środkowej Odry (Griesa 1982, 46, 137, 139, tabl. 9: 1/3-4).

Oprócz podanej wyżej, podstawowej cechy wyróżniającej zapinki typu Wicina, istnieją dalsze różnice, lecz także podobieństwa z okazami typu Wojszyce. Miały one także konstrukcję kuszowatą, jedyny okaz z przednią cięciwą jest znany z Wiciny, pow. Lubsko (Gedl 2004, tabl. 59: 312). Ich nóżki były pionowo zagięte. Sprężynki również często były osadzone na osi (7 okazów na żelaznej, 3 na brązowej i 1 – z otworem na oś). Miały one z reguły więcej zwojów, a sprężynki okazów z Bogumiłowa, pow. Sieradz, Pyszkowa, pow. Sieradz i z grobu 109 w Wymysłowie, pow. Gostyń (ryc. 1: 13), były bardzo długie. Jest to cecha, która pojawia się u zapinek z ozdobną nóżką w południowo-zachodnich Niemczech w środkowym odcinku fazy Ha D3 (Trachsel 2004, 84, tabl. 42: 43). Charakterystycznym elementem odróżniającym są też dość duże guzki na końcu nóżki – najczęściej stożkowate i dwustożkowate, rzadziej półkuliste. Podobne guzki zdarzają się u fibul typów Łuszkowo i Wymysłowo – Wróblewo. Wyróżniają się zakończenia nóżek niektórych zapinek: niewielkie zgrubienie u okazu ze skarbu nr 1 w Wicinie (Gedl 2004, tabl. 59: 318), guzek z Modlniczki podobny do typu B1 G. Mansfelda oraz guzek z miseczkowatą wklęsłością u fibuli nr 4 z Wiciny (ryc. 1: 10) i z Cybulina. Ta ostatnia to prawdopodobnie okaz naprawiany (owinięcie nóżki drutem i przeróbka ośki). Od pozostałych okazów omawianego typu różnią ją też słabe zagięcie nóżki (jak u typu Wojszyce), miseczkowate wgłębienie na guzku i zdobienie kabłąka (Gedl 2004, 103, tabl. 58:294). Jest ona prawie kopią fibuli z grobu 4 w Wiesenau, Kr. Eisenhüttenstadt nad Odrą (Griesa

1982, 46, 137, tabl. 9: 1/4). Obie mają krótką sprężynkę i podobne zdobienie kabłąka, w tym „skośnym krzyżem”. Były one najpewniej wyrobem jednego warsztatu. Te cechy obu zapinek, a także brązowe osie, pozwalają je uznać za wczesne wśród okazów typu Wicina.

Zapinki typu Wicina nie mają ścisłych odpowiedników wśród fibul znajdujących na obszarach centrum kultury zachodniohalsztackiej (por. mapę: Parzinger 1993, ryc. 8). W zbiorze zestawionym przez G. Mansfelda widoczne są tylko generalne cechy typowe dla zapinek z ozdobną nóżką (kształt nóżki, konstrukcja kuszowata i osadzanie sprężynki na osi). Natomiast brak w jego zestawieniach zapinek „formy” F2, których kabłąki mają przekroje czworokątne, trójkątne lub półkoliste (cechy 4-6, 15, 16; por. Mansfeld 1973, 38n., 144, 242-246, ryc. 22), charakterystyczne dla typu Wicina. W zbiorze z Kleine Gleichberge bei Römhild wystąpił tylko jeden okaz bliski omawianym (Neumann 1973, 10, tabl. I 16), a właściwie do fibuli z Cybinki Bieganowa. Ma on jednak przynitowany guzek – wyróżnik „formy” F3. W bogatej serii zapinek z ozdobną nóżką z Dürrenbergu bei Hallein koło Salzburga brak też zbliżonych form (por. Pauli 1978, 95n., ryc. 3). Nie ma więc podstaw dla uznania fibul typu Wicina za importy. Były to zapewne wyroby warsztatów lokalnych, które kontynuowały produkcję, modyfikując wcześniejsze wzorce (fibule typu Wojszyce).

Jednak dwie spośród omawianych wyżej zapinek, fibula nr 4 z Wiciny i okaz z Modlniczki, wykazują podobieństwa do form znanych z kręgu zachodniohalsztackiego. Guzek zapinki z Modlniczki¹⁴ to uproszczona wersja guzka typu B1, często występującego na nóżkach zapinek z ozdobną nóżką, zwłaszcza z Badonii-Wirtembergii (Mansfeld 1973, 37n., 41, ryc. 21, tabl. 10: 74, 75, 84). Miseczkowate wgłębienie na końcu guzka, jak u egzemplarza z Wiciny, jest także typowe dla fibul tej grupy i to u różnych ich odmian (por. Mansfeld 1973, 112n., tabl. 10: 74-76, 78, 79; Neumann 1973, tabl. I 11, 12, 20, 21, II 5-6). Cecha ta pojawia się w południowo-zachodnich Niemczech w „środkowym Ha D3” i nadal występuje w „późnym Ha D3” (Trach-

¹⁴ Ze Slatinek, okr. Prostějov na Morawach znana jest zapinka kuszowata z długą sprężynką, wąskim kabłąkiem i tarczowatą ozdobą na nóżce (Filip 1956, 407, tabl. XXI 8), podobna do zapinki z Modlniczki.

sel 2004, 84, tabl. 42: 43, 51). Wymienione okazy i zapinkę z Cybinki Bieganowa (por. niżej) można więc uznać za sygnał nawiązania żywszych kontaktów z kręgiem zachodniohalsztackim.

Cechy wariantu A2 G. Kossacka mają też 3 brązowe (Bielawska Wieś, pow. Łowicz, Cybinka Bieganów, pow. Słubice i Warszawa Nowodwory grób III) i 4 żelazne zapinki (Nosocice, pow. Głogów; 2 z Janiny, pow. Busko Zdrój; Zagórzycy, pow. Kazimierza Wlk.), które włączyłem do grupy nietypowych form wczesnych (ryc. 1: 14-16; mapa 2a; zestawienie IV)¹⁵. Tylko jedna z nich pochodzi z grobu kultury lużyckiej (Cybinka Bieganów), a pozostałe – z zespołów kultury pomorskiej.

W odróżnieniu od pozostałych okazów tej serii fibula z Cybinki Bieganowa (ryc. 1: 15) to niewątpliwy import. Cechuje ją krótsza sprężynka, duże wgłębienie w kielichowatym guzku¹⁶ i dołki w kabłąku, w których umieszczono masę szklaną. Inkrustacja kabłąków fibul koralami pojawiła się na fibulach typu *Sanguisuga* w północnej Italii oraz w strefie kultury Este i w Most na Soči w Słowenii na przełomie faz Este III C2 i III D1 (to jest w Ha D2) i spotyka się je nadal w fazie Este III D2 (Trachsel 2004, 238, 278-282, ryc. 174: 2, 5-7, 10, 11, 13). Inkrustację umieszczano w głębokich, poprzecznych karbach kabłąka i niekiedy na guzku nóżki. Ich młodsze wersje stanowią krótkie fibule kuszowate z zagiętą nóżką (*loco cit.*, ryc. 174: 6, 11), które znacznie odbiegają kształtem od pierwowzorów i można je zaklasyfikować jako zapinki z ozdobną nóżką „formy” F1 lub F2. Na północ od Alp występują tylko okazy form młodszych, datowanych na środkowy i późny odcinek fazy HA D3, które cechuje umieszczanie koralu także w guzku nóżki. Ich znaleziska koncentrują się w Badonii-Wirtembergii (Trachsel 2004, 280-281; Mansfeld 1973, 113, 122, 123, tabl. 10: 82; 20: 767; 21: 779-781, 784), a dość liczne są też na obszarze Jury we wschodniej Francji (Wamser 1975, 168, tabl. 11: 14-15, Beil. 13) i w Dürrnbergu bei Hallein (Pauli 1978, 96, 143, 407n.). Za-

pinka z Cybinki różni się od większości z nich konstrukcją nóżki (są to głównie okazy „formy” F1), umieszczeniem inkrustacji w dołkach na kabłąku, a przede wszystkim inkrustacją masą szklaną. W nielicznych przypadkach, gdy zachowała się substancja służąca do inkrustacji fibul (a także innych przedmiotów), był to zwykle koral. Jednak inkrustacja szkłem zachowała się na zapince tarczowatej, o podobnej chronologii, z Želenic w środkowych Czechach (Drda, Rybová 1995, 53). Mimo tego okaz nasz należy do wyjątkowych znalezisk. Przypuszcza się, że w Badonii-Wirtembergii funkcjonowało wtórne centrum produkcji młodszych fibul inkrustowanych tej odmiany (Frey 1971; Kossack 1959, 42, ryc. 9: 25). Znalezienie w Kleine Gleichberge bei Römhild w południowej Turynii zapinki tego rodzaju (bez pozostałości inkrustacji), bardzo podobnej do naszego okazu, choć należącej do „formy F1” (Neumann 1973, 10, 37n., tabl. I 16; Peschel 1982, 32, ryc. 3: 1), może wskazywać, że szlak, którym „przywędrowała” ta zapinka u schyłku fazy Ha D3 do Cybinki (zapewne z Heuneburga), prowadził przez ten ważny ośrodek.

Od typu Wicina różni fibule z Bielawskiej Wsi, Warszawy Nowodworów i Nosocic wyszukany kształt guzka, natomiast obie fibule żelazne z Janiny (ryc. 1: 10), zapinkę z Zagórzyc, a także dodatkowo okaz z Nosocic, odróżnia krótka pochewka. Fibula z Warszawy Nowodworów ma guzek klepsydrowaty (Gedl 2004, tabl. 59: 307), z Bielawskiej Wsi – wysoki, profilowany (ryc. 1: 16), a z Nosocic – kapeluszkowaty (Gedl 2004, 109, tabl. 59: 319). Bardzo podobny guzek do tego ostatniego ma zapinka typu Grabonóg – Grzmiąca z Sękowic, pow. Krosno Odrzańskie (ryc. 2: 9), co sugeruje ich podobną chronologię. Zbliżone guzki spotykamy też u innych okazów zaliczanych do młodszych zapinek z ozdobną nóżką. Za późną chronologią tych okazów przemawiają też krótkie pochewki fibul z Nosocic, Janiny i Zagórzyc, charakterystyczne dla większości młodszych zapinek z ozdobną nóżką i form późniejszych. Te fibule (za wyjątkiem okazu z Cybinki Bieganowa) można więc uznać za zabytki najmłodsze spośród omawianych w tym podrozdziale, tworzące rodzaj serii „przejściowej” między wczesnymi i młodszymi seriami zapinek z ozdobną nóżką. Można przyjąć, że były one przynajmniej częściowo współczesne młodszymi zapinkom z ozdobną nóżką.

Guzki omawianych zapinek odpowiadają wzorcom z kręgu kultury zachodniohalsztackiej. Dla eg-

¹⁵ Każdy z okazów brązowych stanowił, według M. Gedla, odrębną jednostkę typologiczną, a zapinki z Janiny i Nosocic należały do typu Wicina (Gedl 2004, 107, 109, 113).

¹⁶ W zagłębieniu guzka zapewne także umieszczono inkrustację. W Dürrnbergu bei Hallein w takim wgłębieniu guzka podobnej zapinki z grobu 115 zachował się koral, a lista fibul innych typów z inkrustacją jest dużo dłuższa (Pauli 1978, 95n., 407; Zeller 1978, 528, tabl. 219C3).

zemplarza z grobu III w Warszawie Nowodworach (Gedl 2004, 107, tabl. 59: 307), z klepsydrowatym guzkiem z miseczkowatą wklęsłością, bliską analogię stanowi zapinka brązowa o cechach typu Wicina z Lochenic we wschodnich Czechach (Vencl 1967) z analogicznym guzkiem, a ponadto drugą fałszywą sprężynką. Przypominają omawiany okaz także np. zapinki z grobów 95 i 61/1 z Dürrnbergu bei Hallein (Pauli 1978, ryc. 3: 10, 11). Bardziej odbiega od typu Wicina zapinka z Bielawskiej Wsi (ryc. 1: 16), którą wyróżnia od pozostałych szerszy, soczewkowaty kabłąk i silnie profilowany guzek. Można go uznać za nieco uproszczoną wersję ozdoby nóżek zapinek, głównie formy F1 i F3 (por. np. Mansfeld 1973, tabl. 10: 85, 86 i okaz z grobu 120 w Dürrnbergu bei Hallein: Pauli 1978, ryc. 3: 5), natomiast ukształtowanie kabłąka przypomina okazy wariantu Kietrz młodszych zapinek z ozdobną nóżką.

Przedstawione omówienie dwóch serii zapinek z ziem polskich (typy Wojszyce i Wicina), które, wraz z siedmioma nieco odmiennymi okazami, można określić jako wczesne zapinki z ozdobną nóżką, potwierdza zasadność sugestii, że można je traktować łącznie (Kossack 1987, 122n., 133n.; Parzinger 1993, 514-516). Inaczej mówiąc, najpewniej większość zapinek typu Wicina to w zasadzie zmodyfikowane wytwory lokalnych warsztatów, które produkowały wcześniej fibule typu Wojszyce. Łącznie ramy chronologiczne tych form mogą obejmować raczej tylko „środkowy” i „późny” Ha D3 (2. połowa VI w. bez fazy końcowej) według M. Trachsela (2004, 318n.). Późniejsze były niewątpliwie nietypowe zapinki bliskie typowi Wicina, zwłaszcza żelazne fibule z Janiny, Nosocic i Zagórzyc. Zapinki typu Wicina znalezione na grodzisku w Wicinie mają zasadniczo wczesne cechy, a okaz nr 4 (z miseczkowatym guzkiem: ryc. 1: 10), zapewne nieco późniejszy od pozostałych, który datuje zniszczenie grodu, nie może być odnoszony do fazy LT A. Jest to więc istotna przesłanka za datowaniem tego wydarzenia niedługo przed końcem VI w. Wspomniana fibula z Wiciny wskazuje ponadto, że już przed upadkiem tego grodu zostały nawiązane wyraźne kontakty z kręgiem zachodniohalsztackim. Zapinki inkrustowane z Cybinki i Kleine Gleichberge wskazują, że rolę pośrednika odgrywał wówczas gród Steinsburg na Kleine Gleichberge bei Römhild (Woźniak 1995, 202).

Znaleziska zapinek podobnych do okazów typu Wicina są rzadkością poza obszarem Polski. Przy-

pomnieć tu można wspomniane wyżej zapinki: z Lochenic we wschodnich Czechach (bliska fibuli z Warszawy Nowodworów) i ze Slatinek na Morawach – zbliżona do fibuli z Modlniczki. G. Kossack (1987, 122-125, 134-134b, ryc. 6; 1993, 576-583) zwrócił uwagę na znaleziska fibul tego typu z okolicy Halle, z Giebichstein-Röderberg i Halle-Trotha z grobu 5 (por. Müller 1993, 428, ryc. 3: 2)¹⁷, oraz z grobu 4 w Wiesenau, Kr. Eisenhüttenstadt (Griesa 1982, tabl. 9: 1/3-4), a także na inne zabytki wskazujące na istnienie kontaktów między grupą górzycką kultury lużyckiej i środkowymi Niemcami. Pojedyncze znaleziska zdają się wyznaczać „szlak” wiodący dalej na południowy zachód w kierunku Jury, Prowansji, Langwedocji i północno-wschodniej Hiszpanii, gdzie występuje wyraźna koncentracja zapinek typu „Golf du Lion” o cechach zbliżonych do okazów z terenu Polski, na co zwróciłem już uwagę wyżej (Kossack 1987, 125n., 134b, ryc. 6; Dehn, Stöllner 1996, 25-27, 31, ryc. 17; 20A-E)¹⁸. Trudno uznać ten fakt za dowód istnienia trwalszego szlaku kontaktów między Śląskiem a Prowansją. Mamy raczej do czynienia z powiązaniem etapowym, dzięki któremu mogły dotrzeć na nasz teren impulsy cywilizacyjne i z produkcją na peryferiach wytworów prostszych od wyrabianych w centrach kultury zachodniohalsztackiej.

* * *

Młodsze formy zapinek z ozdobną nóżką tworzą zestaw bardziej urozmaicony od wyżej omówionych. Pewną rolę w ukształtowaniu się tego zróżnicowania odegrało zacieśnienie kontaktów południowo-zachodnich – z zachodniohalsztackim kręgiem kulturowym. Do młodszych zapinek z ozdobną nóżką zaliczyłem ponad 40 okazów, które można podzielić na cztery typy: Kietrz, Grabonóg – Grzmiąca, Wymysłowo – Wróblewo oraz (nowo wyróżniony) Łuszkowo, a dołączono tu również 4 fibule „nietypowe”, a także fragmenty dalszych zapinek brązowych o cechach późnych, np. z długimi sprężynka-

¹⁷ Okaz z grobu 5 w Halle-Trotha ma cechy typu Wicina, a guzek jak fibula z Bielawskiej Wsi.

¹⁸ Por. spostrzeżenie K. Peschela (1982, 32-34), że zestaw fibul późnohalsztackich ze Steinsburga bei Römhild jest prawie identyczny jak z Vix i Camp-des-Château koło Salins w Jurze, a wyraźnie różny od zbioru z Heuneburga i w ogóle z Badonii-Wirtembergii.

mi (zestawienie IX)¹⁹. W omawianym tu zbiorze olbrzymią większość mają okazy o cechach „formy F2”, a tylko 7 egzemplarzy należy do „formy F3” według G. Mansfelda (z końcem nóżki silniej zaagięty i guzkiem zamocowanym do końca nóżki za pomocą nitu), a 1 okaz reprezentuje „formę F1” (przy końcu pochewki osadzono pionowo „nit” zakończony „ozdobą”). Z zespołów kultury łużyckiej pochodzi 11 zapinek, a zapewne 38 można łączyć z kulturą pomorską (niektóre niezbyt pewnie). Wśród nich jest 9 egzemplarzy żelaznych (1 – kultura łużycka).

Fibule typu Grabonóg – Grzmiąca („forma F3” G. Mansfelda), zwłaszcza okazy brązowe, a także zapinka żelazna „formy F1” z Jankowic, pow. Oława, to zapewne importy. Pozostałe mają cechy „formy F2” według G. Mansfelda. Typ Kietrz, według propozycji M. Gedla (2004, 110n., tabl. 61: 321-324) tworzyła nieduża grupa zapinek. W niniejszym ujęciu tą nazwą określam masywne fibule brązowe z ostro załamaną nóżką i niskim guzkiem lekko stożkowatym. Typy Łuszkowo i Wymysłowo – Wróblewo obejmują okazy wariantu A3 według G. Kossacka (1987, 122). Łączą je ze sobą cechy stylistyczne, a także nawiązania do niektórych zapinek typu Wicina.

Zdecydowanie różni się od pozostałych odmian młodszych zapinek z ozdobną nóżką 6 (7?) brązowych okazów typu Kietrz (Kietrz groby 1801 i 2062, Kraków Pleszów, Nieprowice, pow. Pińczów, Zagórze, st. 1, pow. Kazimierza W., Żywiec Grojec; ryc. 2: 1-4; zestawienie V oraz, być może, Piaseczno, pow. Tarnobrzeg – zestawienie IX). Przyjęta tu definicja tego typu jest odmienna od zaproponowanej przez M. Gedla (2004, 110n.), dlatego nie uwzględniłem zapinki z grobu 2050 w Kietrz²⁰. Cztery spośród wymienionych fibul mają masywne, poszerzone kabłąki lekko facetowane i nóżki zakończone niskim guzkiem stożkowatym oraz długie sprężynki i pochewki. Niewielka zapinka z grobu 2062 (ryc. 2: 1) ma identyczny kształt, lecz blaszkowaty kabłąk i krótką pochewkę. Wydaje się być miniaturową wersją wykonaną w tym samym warsz-

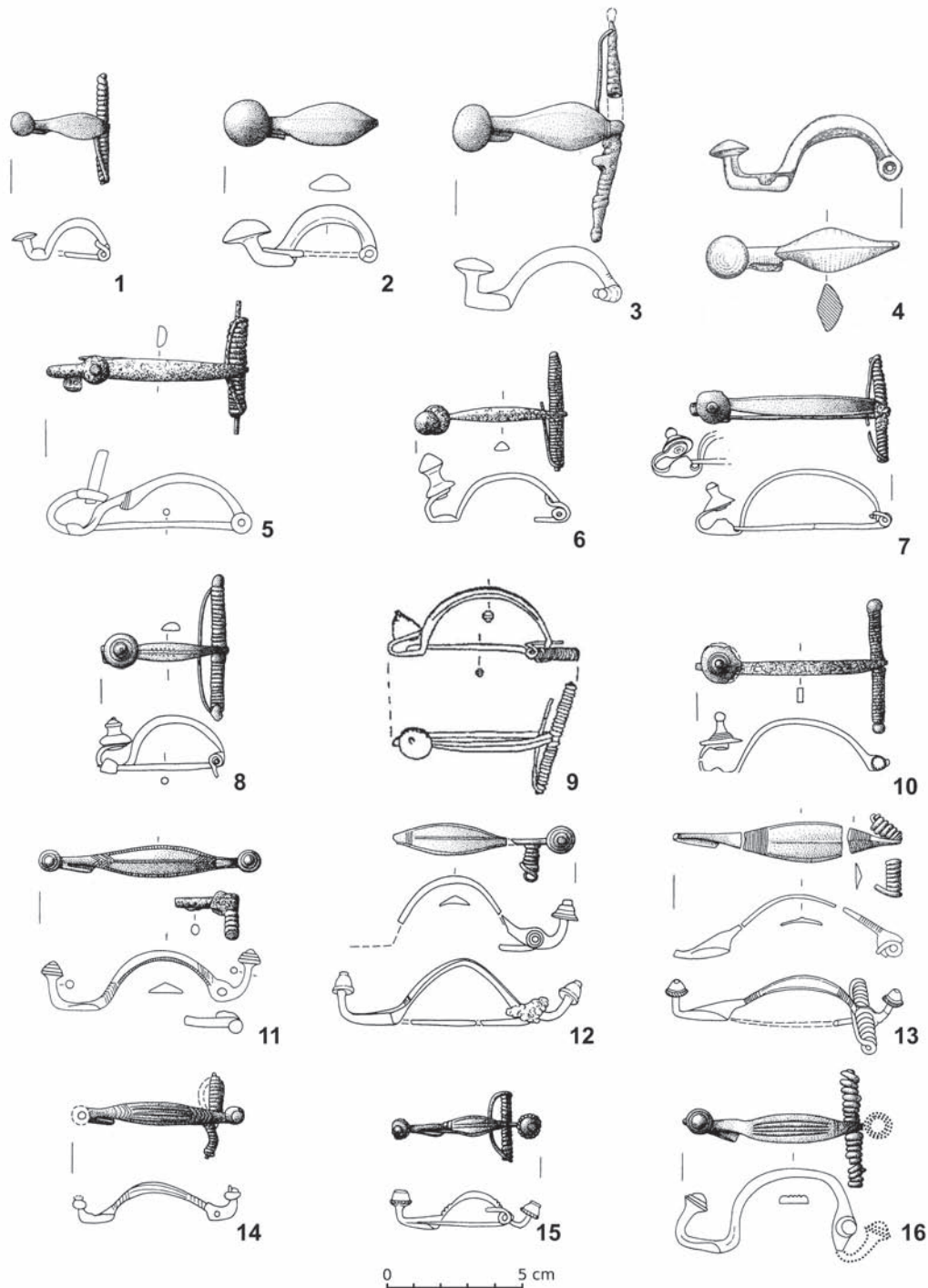
tacie, w którym wyprodukowano pozostałe okazy. Warsztat ten zaopatrywał Górny Śląsk i zachodnią Małopolskę (4 okazy pochodzą z obiektów kultury łużyckiej, fibula z Nieprowic – z osady kultury pomorskiej; mapa 2b). Brak jest dobrych analogii dla zapinek typu Kietrz, choć można dostrzec podobieństwa z niektórymi zapinkami typu Wicina i pokrewnymi, z facetowanym, masywniejszym kabłąkiem i stożkowatym guzkiem, np. z Sułowa, Wiciny, grobu II z Warszawy Nowodworów i grobu 109 w Wymysłowie, a zwłaszcza z fibulą z Bielawskiej Wsi (ryc. 1: 16), a z drugiej strony, być może, z okazami „formy” F1 z kolistą tarczką, podobnymi do zapinki z Jankowic (Gedl 2004, tabl. 63: 393). Nie można bowiem doszukiwać się oddziaływania masywnych zapinek z ptasią główką i z „maskami” z rozwiniętej fazy LT A (por. np. Pauli 1973, 109-113, ryc. 8-10). Znamienne jest też brak śladów wpływu nowych mód reprezentowanych przez zapinki typu Grabonóg – Grzmiąca i przyswojonych przez wytwórców fibul typu Łuszkowo i Wymysłowo – Wróblewo. Długie pochewki i dalsze elementy tradycji wczesnych zapinek z ozdobną nóżką pozwalają uznać fibule typu Kietrz za najwcześniejsze wśród obecnie omawianych i datować zasadniczo na przełom Ha D3/ LT A.

Natomiast najwyrazistszym przejawem powiązań z kręgiem zachodniohalsztackim są 3 zapinki brązowe (Grabonóg, pow. Gostyń – ze skarbu, Grzmiąca, pow. Słubice, Sękowice, pow. Krosno Odrzańskie – kultura łużycka) i 4 żelazne z grobów kultury pomorskiej (Domaniewice, grób 10, pow. Głogów, 2 okazy z Kunowa, pow. Gostyń, Ostrów Wlkp. Nowa Krępa), reprezentujące „formę” F3 według G. Mansfelda (1973, 37n., ryc. 20-21), określone przeze mnie jako typ Grabonóg – Grzmiąca (ryc. 2: 5-10; mapa 2c; zestawienie VI; Gedl 2004, tabl. 64: 405)²¹. Dwa okazy pochodzą z cmentarzysk późnej fazy grupy górzyckiej (Grzmiąca i Sękowice), a pozostałe z południowej Wielkopolski i pół-

¹⁹ Stan zachowania fragmentu dziwnej zapinki brązowej konstrukcji późnohalsztackiej z grobu 139 w Domaniewicach, pow. Głogów (Gedl 2004, 119, tabl. 61: 357) nie pozwala zaliczyć jej do konkretnego typu.

²⁰ Zaklasyfikowałem ją do typu Łuszkowo. Zapinki z Nieprowic, Żywca Grojca (Gołab, Madyda-Legutko 2004, 293, 296, ryc. 4:1) i Zagórzyc to nowe znaleziska.

²¹ M. Gedl (2004, 106n.) zaproponował dla nich nazwę wariant Grzmiąca. Rozszerzam ją, dodając Grabonóg – miejsce odkrycia najbardziej znanego okazu tego typu. Wykluczyłem drugą zapinkę z Grzmiącej (nie jest to „forma F3”), a dodałem nowo odkrytą z Sękowic (Lewczuk, loco cit.) i fibulę z grobu 10 w Domaniewicach, klasyfikowaną jako kowalowicka. Zbliżony okaz pochodzi z grobu pomorskiego w Siemiechowie, pow. Łask, który będzie omawiany niżej.

Ryc. 2. Młodsze zapinki z ozdobną nóżką typów Kietrz (1-4), Grabonóg – Grzmiąca (5-10) i Wróblewo – Wymysłowo (11-16). 1, 3. Kietrz, pow. Głubczyce; 2. Kraków Pleszów; 4. Żywiec Grojec; 5. Domaniowice, pow. Głogów; 6, 10. Kunowo, pow. Gostyń; 7. Grzmiąca, pow. Słubice; 8. Grabonóg, pow. Gostyń; 9. Sękowice, pow. Krosno Odrz.; 11. Rzadkowo, pow. Piła; 12. Wymysłowo, pow. Gostyń; 13. Wróblewo, pow. Szamotuły; 14. Grądzik, pow. Trzebnica; 15. Lipka, pow. Złotów; 16. Niemierzyce, pow. Szamotuły (5, 6, 10 – żelazo; pozostałe brąz). 4. wg Gołąb, Madyda-Legutko 2004; 9. wg Lewczuk 2004; pozostałe wg Gedl 2004

Abb. 2. Jüngere Fußzierfibeln der Typen Kietrz (1-4), Grabonóg – Grzmiąca (5-10) und Wróblewo – Wymysłowo (11-16). 1, 3. Kietrz, Kr. Głubczyce; 2. Kraków Pleszów; 4. Żywiec Grojec; 5. Domaniowice, Kr. Głogów; 6, 10. Kunowo, Kr. Gostyń; 7. Grzmiąca, Kr. Słubice; 8. Grabonóg, Kr. Gostyń; 9. Sękowice, Kr. Krosno Odrz.; 11. Rzadkowo, Kr. Piła; 12. Wymysłowo, Kr. Gostyń; 13. Wróblewo, Kr. Szamotuły; 14. Grądzik, Kr. Trzebnica; 15. Lipka, Kr. Złotów; 16. Niemierzyce, Kr. Szamotuły (5, 6, 10 – Eisen; übrige Bronze). 4. nach Gołąb, Madyda-Legutko 2004; 9. nach Lewczuk 2004; übrige nach Gedl 2004

nocnego krańca Dolnego Śląska (Domaniewice). Mają one dość wąskie kabłąki (prostokątny, półkolisty, daszkowaty), przeważnie wierzbowate i zdobione, bardzo krótkie pochewki i silnie zagiętą nóżkę, do której przynitowany jest guzek mocno profilowany. Wyróżnia się jedna z fibul z Kunowa z typowym tutulusem (ryc. 2: 10), która ma dokładną analogię ze Steinsburga bei Römhild (Neumann 1973, 14, tabl. II 8). Długie sprężynki są osadzone na żelaznych osiach, które u okazu z Grabonoga i jednego z Kunowa (żelazny!) kończą się brązowymi kapturkami. Ośki z dużymi guzami są w południowo-zachodnich Niemczech, według M. Trachsela (2004, 88), typowe dla „środkowego LT A”. Zwraca uwagę fakt, że 3 zapinki z zespołów kultury łużyckiej (także Grabonóg) są wykonane z brązu, natomiast fibule kultury pomorskiej – z żelaza. Można przypuszczać, że te ostatnie były wyrobami miejscowych kowali.

Wśród zapinek z ozdobną nóżką z obszarów kultury zachodniohalsztackiej okazy „formy F3” tworzą szczególnie liczną grupę (por. np. Mansfeld 1973, 246-250), a egzemplarze ze Steinsburga bei Römhild są podobne w licznych szczegółach do zapinek typu Grabonóg – Grzmiąca (Neumann 1973, 13-15, 41n., tabl. II 5-18). Uzasadniona wydaje się więc opinia, że pojawienie się zapinek tego typu w Polsce jest rezultatem powiązań z tym ośrodkiem. Według najnowszych ustaleń fibule „formy F3” mogą się pojawiać w południowych Niemczech w „późnym Ha D3”, lecz typowe są w zasadzie dla „wczesnego LT A” (Trachsel 2004, 84-88, 92-94, ryc. 42: 56; 43: 64, 65, 67; 48: 2370). Można przypuszczać, że ich „import” uczynił modnymi takie cechy jak daszkowaty kabłąk zdobiony wzdłużnymi żeberkami lub żłobkami, małe pochewki i ozdobne guzki, które były też powszechne u zapinek typu Łuszkowo i Wymysłowo – Wróblewo.

Jedynym egzemplarzem zapinki „formy F1” (z ozdobą nóżki połączoną nitem z pochewką) jest przypuszczalnie żelazna fibula z cmentarzyska kultury pomorskiej w Jankowicach, pow. Oława (zestawienie IX; Gedl 2004, 124, tabl. 63: 393)²², zakończona płaską tarczką typu F1 (odmiana typowa

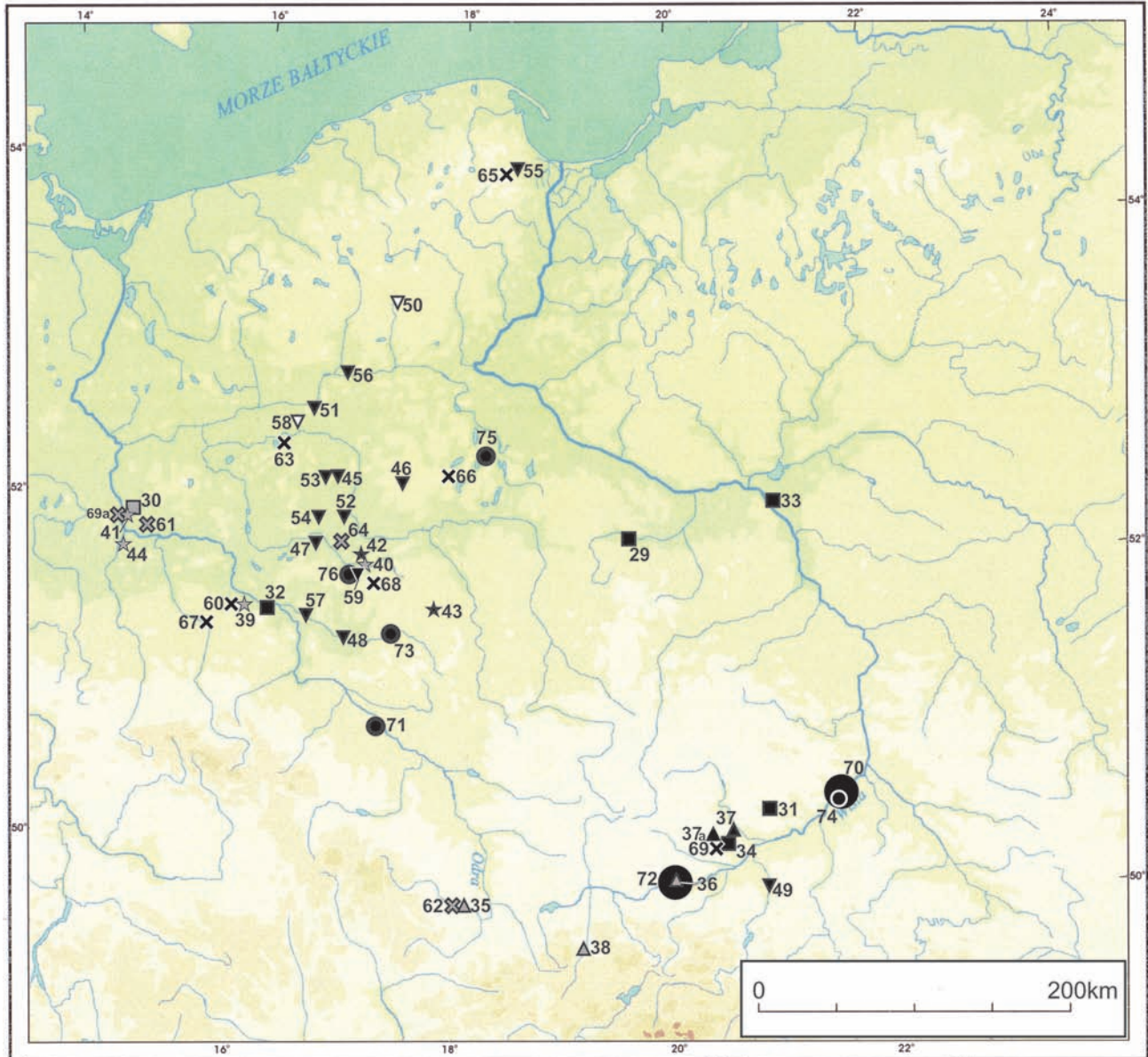
dla Górnego Palatynatu: por. Mansfeld 1973, 39, ryc. 21). Podobne okazy to bodaj najliczniejsza grupa zapinek z ozdobną nóżką w kręgu zachodniohalsztackim (por. Mansfeld 1973, 234-242). Analogiczną konstrukcją mają też liczne „Doppelzierfibeln” i „Doppelpaukenfibeln” (por. np. Neumann 1973, 10-13, 37-40, tabl. I 11-28, II 1-2). Okazy „formy F1” weszły w użycie zapewne w „późnym Ha D3” i występowały nadal aż do „środkowego LT A”, natomiast wariant z kolistą tarczką jest datowany na „wczesny LT A” (Trachsel 2004, 84-88, ryc. 42: 51, 55; 44: 66, 81). Omawiana zapinka była zapewne importem (z Górnego Palatynatu? via Kleine Gleichberge). Można ją datować na „wczesny LT A”.

Najbardziej wydzielającą się grupę brązowych zapinek z ozdobną nóżką z ziem polskich, choć zróżnicowaną pod względem szczegółów, tworzy 16 egzemplarzy typu Wymysłowo – Wróblewo. Prawdopodobnie wszystkie pochodzą z zespołów kultury pomorskiej (zestawienie VII)²³. Odkryto je w miejscowościach: Pręgowo, pow. Pruszcz Gdański, Lipka, pow. Złotów, Rzadkowo, pow. Piła, Lubasz, pow. Czarnków, Wróblewo, pow. Szamotuły, Bytkowo, Chłapowo, Łęczycza i Mrowino, pow. Poznań, Niemierzyce, pow. Grodzisk Wlkp., Czacz, pow. Kościan, Wymysłowo, pow. Gostyń (2 okazy z grobów 28b i 116), Grądzik, pow. Trzebnica, Sądowel, pow. Góra, Komorów (Gosławice), pow. Tarnów (ryc. 2: 11-16; Gedl 2004, tabl. 60: 334A, 335, 337, 338; 61: 341, 344, 349)²⁴. Ich zasięg jest bardzo charakterystyczny (mapa 2d): występują na Pomorzu wschodnim (2 okazy), w Wielkopolsce (11 okazów), na północnym skraju środkowego Śląska (2 okazy) i w zachodniej Małopolsce (1 okaz). Ich cechą dystynktywną jest wydłużenie i silne zagięcie do góry przedniej części kabłąka, na której końcu umieszczano guzek analogiczny jak na nóżce. Są to dwudzielne fibule kuszowate, częściej z niezbyt

²² M. Gedl (*loco cit.*) i K. Tackenberg (1922, 29, ryc. 19a) określali ten okaz jako fibulę kowalowicką, jednak opis i rysunek rekonstrukcyjny K. Tackenberga jednoznacznie wskazuje na jej odmienną konstrukcyjną.

²³ Przynależność kulturowa zapinki z Czacza nie jest pewna, gdyż znaleziono ją luźno na terenie cmentarzyska kultury łużyckiej.

²⁴ M. Gedl (2004, 115-118) zaliczył do fibul typu Wymysłowo 12 wymienionych okazów. Fragment z Bytkowa ocenił jako pochodzący, być może, z zapinki z ozdobną nóżką (Gedl 2004, 119). Dodałem tu fibule z Mrowina i Komorowa, będące nowymi znaleziskami, oraz okaz z Niemierzyc, uznany przez M. Gedla (2004, 112) za symbol odrębnego wariantu Niemierzyce. Możliwe, iż fragment fibuli z Ruchoćcina (zestawienie VIII) pochodzi też z okazu tego typu.

■ - a ▲ - b ★ - c ▼ - d ✕ - e ● - f

Mapa 2. Młodsze zapinki z ozdobną nóżką (przełom Ha D3/LT A i wczesne LT A): a – bliskie typu Wicina; b – typ Kietrz; c – typ Grabonóg – Grzmiąca; d – typ Wymysłowo – Wróblewo; e – typ Łuszkowo; f – okazy nietypowe i fragmenty. Duża sygnatura oznacza co najmniej 3 okazy danej grupy; znaki zaczernione – kultura pomorska, szare – kultura łuszycka, puste – bez kontekstu; cyfry odpowiadają numerom w zestawieniach

Karte 2. Jüngere Fußzierfibeln (Wende Ha D3/LT A und frühe-LT A): a – Exemplare dem Typ Wicina ähnelnd; b – Typ Kietrz; c – Typ Grabonóg – Grzmiąca; d – Typ Wymysłowo – Wróblewo; e – Typ Łuszkowo; f – untypische Fibeln und deren Fragmente. Große Signatur bedeutet mindestens 3 Funde der gegebenen Gruppe; Zeichen: geschwärzt – Pommersche Kultur, grau – Lausitzer Kultur, hohl – ohne Zusammenhang; Ziffern entsprechen den Nummern im Katalog

długą sprężynką osadzoną na osi (żelaznej, a czasem brązowej). Mają one bardzo krótką pochewkę typową dla fazy LT A, kabłąk wierzbowaty, przekrój najczęściej daszkowaty, przy krawędzi i pośro-

ku kabłąka zwykle wzdłużne żłobki lub niewielkie żeberka (jak zapinki typów Łuszkowo, Grabonóg – Grzmiąca i kowalowickie), choć są też wyjątki z cienkim kabłąkiem (Chłapowo, Łęczyca, Sądo-

wel). Na końcach nóżek osadzano ozdobne guzki, zwykle stożkowate, czasem profilowane jak u fibul typów Grabonóg – Grzmiąca oraz Łuszkowo i „bliskich typowi Wicina”. Wyróżniają się identyczne zapinki z Lipki, Lubasza i Wróblewa (ryc. 2: 13, 15) z perełkowanym zdobieniem guzków. Istnieją więc liczne nawiązania do innych typów zapinek produkowanych na ziemiach polskich, a brak ścisłych analogii do omawianych okazów spoza ziem polskich, na co zwrócili już uwagę J. Kostrzewski (1926, 514-518) i J. Rosen-Przeworska (1939-1945, 54). Można więc uznać, że zapinki tego typu są produktami lokalnych warsztatów działających na obszarach kultury pomorskiej. Specyficzną cechą wytwórców omawianych fibul jest produkowanie wyłącznie zapinek brązowych.

Pewien problem stwarza obecność w tym zbiorze wyżej wymienionych zapinek z cienkim kabłąkiem. Trudno uznać je za kontynuację tradycji wczesnych zapinek z ozdobną nóżką (typu Wojszyce), wyraźne jest tylko nawiązanie do fibuli z Nosocic („nietypowej”, bliskiej typowi Wicina). Obecność u części z nich cech wczesnych (cienki kabłąk, brązowa ośka) sugeruje relatywnie wczesną ich chronologię, podobną jak typu Grabonóg – Grzmiąca, a nieco wcześniejszą niż okazów typów Łuszkowo, czyli zasadniczo „wczesny LT A” (około r. 500). Za wczesnym datowaniem przemawiają też znalezione w grobach z fibulami tego typu zabytki uznawane za formy późnohalszackie, głównie form lokalnych (por. M. Gedl 2004, 117), których nawiązania do chronologii południowej są jednak nieaktualne, gdyż obecnie materiały ze schyłku Ha D3 w starszych ujęciach (tzw. „Vixien”) zalicza się do fazy LT A.

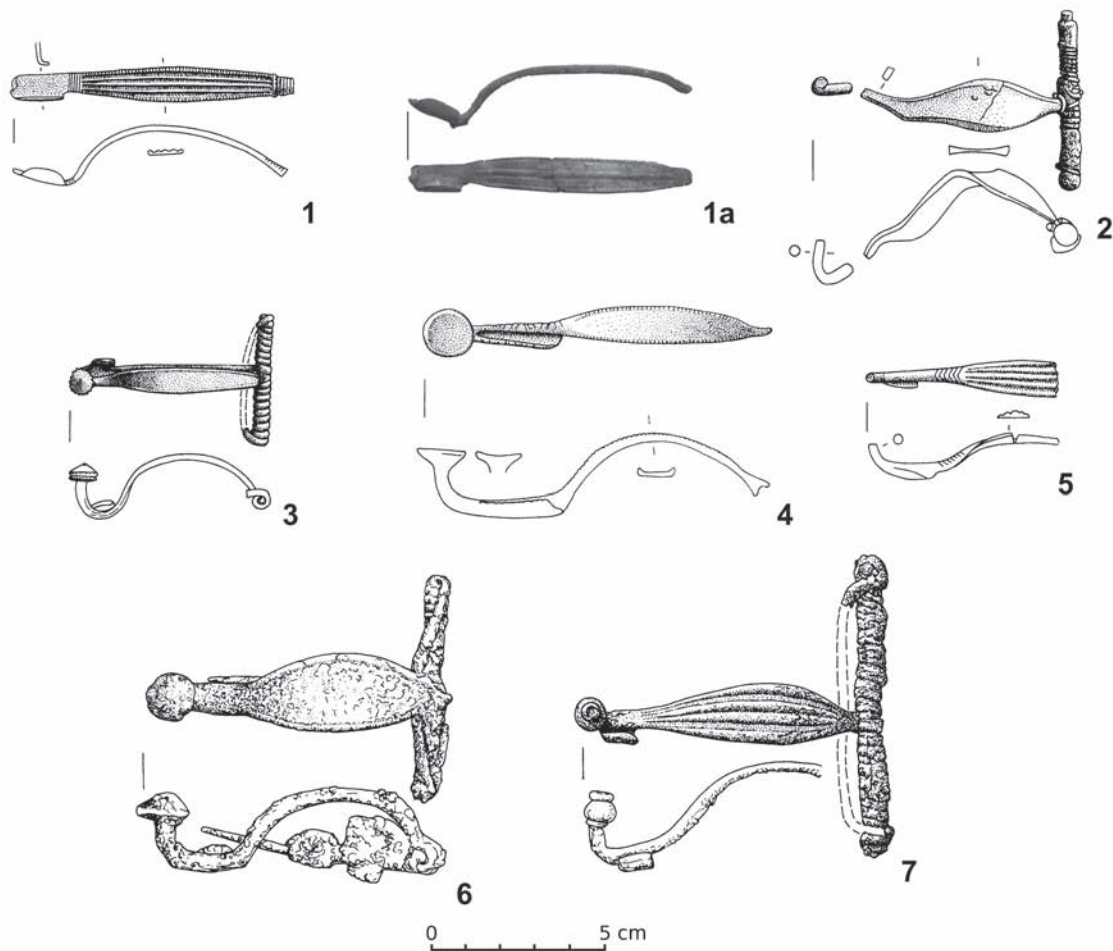
Zasadnicza cecha wyróżniająca zapinki typu Wymysłowo – Wróblewo, czyli obecność „przedniej nóżki”, przypomina powszechną na ziemiach celtyckich w fazie LT A tendencję podwajania motywów zdobniczych. Na tej podstawie wysunąłem niegdyś hipotezę (Woźniak 1979, 142n.; 1981, 597n.), że podjęcie na terenie Polski produkcji zapinek typu Wymysłowo – Wróblewo było inspirowane stylistyką wczesnego stylu sztuki celtyckiej, a zwłaszcza „Doppelvogelkopffibeln”. W związku z tym datowałem nasze zabytki na fazę LT A w dawnym ujęciu, a więc „środkowy”, a nawet „późny LT A” według aktualnych systematyk.

Najwcześniejszym przejawem zastosowania u fibul mody do symetrii było na ziemiach celtyckich przekształcenie u schyłku Ha D3 zapinek bę-

benkowych w „Doppelpaukenfibeln”, a zapinek z ozdobną nóżką w „Doppelzierfibeln” (druga ozdoba na kabłąku – Mansfeld 1973, 30-37, 43-46). Dalejszymi zabytkami, w których znalazła odbicie ta stylistyka, są fibule z „maskami”, na których nóżce i główce umieszczono (identyczne lub odmienne) „maski” (por.: typy 1-4: Binding 1993, 5-8, tabl. 1-6). Najliczniejsze są jednak zapinki z główkami ptasimi (rzadko innych zwierząt) na końcu nóżki i przedłużeniu kabłąka („Doppelvogelkopffibeln” – Dehn 1966; typy 14 i 14a według Binding 1993, 22-26, 152-154, tabl. 12: 9-13; 14-16; 17: 1-8). Bliskie podobieństwo do fibul typu Wymysłowo – Wróblewo wykazują zwłaszcza egzemplarze grupy południowej „Doppelvogelkopffibeln” (Binding 1993, ryc. 14: 1-2). Tendencja do symetrii znalazła też odbicie u zapinek z „fałszywą sprężynką” (Peschel 1972; Neumann 1973, 27, 52n., tabl. VII 15). Mają one na końcu nóżki krótką sprężynkę, pełniącą funkcję ozdoby.

Podane przykłady realizacji koncepcji podobnej jak zastosowana u zapinek typu Wymysłowo – Wróblewo wskazują, że rzemieślnicy z ziem celtyckich rozwijali w V w. przed Chr. na dużą skalę produkcję fibul, których cechą było podwajanie elementów zdobniczych. Najbliższe polskim zabytki tego typu są datowane na „środkowy”, a nawet „późny LT A”, czyli poczynając nieco po r. 500 po circa r. 420 (por. Trachsel 2004, 88, 318-320). Wiele spośród nich to okazy ze sprężynką osadzoną na osi zakończonej guzami, które są typowe dla „środkowego LT A” (Trachsel 2004, 88), natomiast żadna zapinka typu Wymysłowo – Wróblewo nie ma takich guzków. Nie są więc one kopiami form południowych. W konsekwencji wydaje się, że silniejsze argumenty przemawiają za hipotezą, iż fibule tego typu, podobnie jak pozostałe młodsze zapinki z ozdobną nóżką z terenu Polski, należy datować zasadniczo na „wczesny LT A”. Tym samym symetryczne umieszczenie na przedłużeniu kabłąka drugiej nóżki należy uznać za oryginalny „wynalazek” rzemieślników działających na obszarze kultury pomorskiej.

Pojęciem typ Łuszkowo określiłem niejednorodną grupę zapinek wariantu A3 G. Kossacka (1987), złożoną z okazów, których nie można zaliczyć do typu Wymysłowo – Wróblewo ani do kowalowickich. Są to zapinki z szerokim kabłąkiem i nóżką najczęściej zakończoną profilowanym guzkiem. Od fibul kowalowickich różni je nóżka z guz-

Ryc. 3. Młodsze zapinki z ozdobną nóżką typu Łuszkowo. 1. Domaniowice, pow. Głogów; 2. Wymysłowo, pow. Gostyń; 3. Grzmiąca, pow. Słubice; 4. Łuszkowo, pow. Kościan; 5. Ruchocin, pow. Gniezno; 6. Kietrz, pow. Głubczyce; 7. Szprotawa Zarzecze, pow. Żagań (1-5 – brąz; 6-7 – żelazo). 1a. fot. M. Grygiel, ze zbiorów Muzeum Środkowego Nadodrza w Świdnicy, pow. Zielona Góra; pozostałe wg Gedl 2004

Abb. 3. Jüngere Fußzierfibeln des Typs Łuszkowo. 1. Domaniowice, Kr. Głogów; 2. Wymysłowo, Kr. Gostyń; 3. Grzmiąca, Kr. Słubice; 4. Łuszkowo, Kr. Kościan; 5. Ruchocin, Kr. Gniezno; 6. Kietrz, Kr. Głubczyce; 7. Szprotawa Zarzecze, Kr. Żagań (1-5 – Bronze; 6-7 – Eisen). 1a. Foto von M. Grygiel aus der Sammlung des Muzeum Środkowego Nadodrza in Świdnica, Kreis Zielona Góra; übrige nach Gedl 2004

kiem ustawiona pionowo, a nie zagięta w kierunku kabłąka i zaopatrzona w tarczkę. Te 3 typy łączy też zdobienie kabłąków żeberkami przykrawędnymi, a często ponadto po środku. Do typu Łuszkowo (ryc. 3; zestawienie VIII; Gedl 2004, tabl. 60: 334; 61: 359A, 359D; 62: 366, 367, 388) zaliczyłem, razem z fragmentami, 7 zapinek brązowych (Domaniowice, pow. Głogów, grób 34, Grzmiąca, pow. Słubice, Kietrz, pow. Głubczyce grób 2658, Łuszkowo, pow. Kościan, Pręgowo, pow. Pruszcz Gdański, Ruchocin, pow. Gniezno, Wymysłowo, pow. Gostyń gr. 72) oraz 5 żelaznych (Domaniowice, grób 47, Kietrz grób 2050, Kurnatowice, pow. Międzychód, Szprotawa Zarzecze, pow. Żagań, Zagórzycy st. 1,

pow. Kazimierza W.)²⁵. Trzy z nich można łączyć z kulturą łużycką (Grzmiąca, Kietrz, Łuszkowo), a pozostałe – z kulturą pomorską. Występują one w Wielkopolsce, na Dolnym i Górnym Śląsku oraz w Małopolsce (mapa 2e). Wymienione zapinki

²⁵ Według M. Gedla (2004, loco cit.) okaz z Łuszkowa to odrębna jednostka taksonomiczna, zapinka z Grzmiącej należała do wariantu Grzmiąca, a z grobu 2050 w Kietrze to wariant Kietrz, fibula ze Szprotawy to wariant Niemierzyce, z grobu 47 z Domaniowic to typ Kowalowice, a z grobu 34 z Domaniowic, Kietrza grób 2658, Wymysłowa grób 72, Kurnatowic, Pręgowo i Ruchocina – nieokreślone. Zapinka z Zagórzyc to nowe znalezisko.

tworzą zbiór niezbyt jednolity, a klasyfikacja do niego okazów uszkodzonych nie może być pewna. Do „polskiej strefy” rozprzestrzenienia fibul typu Łuszkowo należy również brązowy okaz z Eisenhüttenstadt – Schönfliess nad środkową Odrą (Griesa 1982, 46, 134, tabl. 6: 6), który jest podobny do zapinki z Łuszkowa.

Dalszą cechą fibul omawianego typu są sprężynki średnio- lub bardzo długie, osadzone na żelaznej osi. W dwóch przypadkach ośka była zakończona guzkami (Szprotawa Zarzecze, gr. 10 – ryc. 3: 7; Wymysłowo gr. 72 – ryc. 3: 2), co jest cechą późną. Cięciwa zapinki ze Szprotawy była owinięta wokół kabłąka, jak z reguły u zapinek kowalowickich. Obok stożkowatych guzków (jak u typu Wicina) są też lekko profilowane (Grzmiąca z ornamentem perełkowym – ryc. 3: 3), a ponadto wazowaty (Szprotawa) i mi-seczkowaty (Łuszkowo). Pochewki są bardzo krótkie, w stylu LT A. Widoczne są więc tradycje typu Wicina (niektóre guzki – zwłaszcza okazów mu „bli-skich”), liczne podobieństwa do zapinek typów Grabonóg – Grzmiąca i Wymysłowo – Wróblewo (niektóre guzki, kształt i zdobienie wierzbowatych kabłąków), a także do typu Kowalowice (kabłąki i ich zdobienie). Żelazne fibule z grobu 2050 w Kietrze (ryc. 3: 6) i ze Szprotawy Zarzecza (ryc. 3: 7) różnią się od kowalowickich tylko nóżką i mogą być uznane za ich prototypy, jak sugerował E. Petersen (1929, 98) w stosunku do okazu ze Szprotawy. Cechy dziedziczne od typu Grabonóg – Grzmiąca z jednej strony, a nawiązania do typu Kowalowice z drugiej, wskazują na istnienie styku lub zazębienia się chronologii omawianych form. Pozwala to odnosić fibule typu Łuszkowo w zasadzie do „wczesnego LT A”, lecz część z nich była zapewne użytkowana później niż zapinki typu Wymysłowo – Wróblewo (np. okaz ze Szprotawy).

Cechy wspólne z okazami typu Łuszkowo ma też źle zachowana zapinka żelazna z taśmowatym kabłąkiem i profilowaną ośką z grobu 1187/1975 (kultury jastorfskiej?) w Krakowie Pleszowie, której rekonstrukcja nie jest pewna. Tak wczesna chronologia grobu kultury jastorfskiej budzi jednak wątpliwości, a za jego późniejszym datowaniem przemawiają też fragmenty zapięcia pasa należące do jego inwentarza (zestawienie IX; Poleska 2006, 30, 146, 158, ryc. 2/1187:2-6)²⁶.

Zapinki z ozdobną nóżką i taśmowatymi kabłąkami występują dość rzadko w innych strefach ich rozprzestrzenienia i nie należą do form wczesnych. Według G. Mansfelda (1973, 7, 38n., ryc. 22, tabela 13), w zestawionych przez niego materiałach, typ 2 kabłąka (prostokątny – sztabkowaty) występuje głównie u zapinek „formy” F3 i F4, a tylko wyjątkowo – F2. Natomiast brak jest wśród egzemplarzy „formy” F2 zapinek z blaszkowatym kabłąkiem typu 3, choć są pokrewne typu 13 (przekrój soczewkowaty). W Steinsburgu bei Römhild fibule z blaszkowatym kabłąkiem to okazy „formy F3” (por. Neumann 1973, 13, 14, 41n., tabl. II 15-18). Uzasadnia to uznanie omawianych form za wyroby lokalne, choć inspirowane „modą europejską”.

Dobrze udokumentowana jest dla tego czasu działalność warsztatów brązowników kultury pomorskiej produkujących w Wielkopolsce fibule typu Wymysłowo – Wróblewo. Obok nich funkcjonował na ziemiach kultury łużyckiej warsztat wyrabiający zapinki typu Kietrz. Mankamentem niewielkiego zbioru, jaki tworzą okazy typu Łuszkowo, jest znaczny procent okazów uszkodzonych, które mogą w rzeczywistości pochodzić z egzemplarzy innych, wymienionych typów. Wydaje się jednak, że można sugerować hipotezę o istnieniu jeszcze jednego ośrodka, w którym wyrabiano fibule „typu Łuszkowo”, zarówno brązowe, jak i żelazne, modyfikując starsze wzorce zgodnie z modą europejską.

Wśród nietypowych zapinek młodszych na szczególną uwagę zasługuje niekompletna, żelazna fibula z Piotrkosic, pow. Milicz, z dwiema sprężynkami (zestawienie IX; Gedl 2004, tabl. 64: 406), będąca w Polsce unikatowym znaleziskiem. Tradycyjnie zaliczano ją do zapinek kowalowickich (Tackenberg 1926, ryc. 11; Gedl 2004, 126, tabl. 64: 406), jednak więcej cech łączy ją z typem Łuszkowo. Jej unikatowość sugeruje, że to najpewniej import. Fibule konstrukcji późnohalsztackiej z dwiema lub większą liczbą sprężynek spotykamy dość licznie na rozległych obszarach, od Francji na zachodzie po Słowenię, Bośnię i zachodnie Węgry na wschodzie. Na cmentarzysku w Szentlőrinc koło Pecs w dwóch grobach znaleziono podobne zapinki brązowe z trzema sprężynkami i z przodu drutem z pętelkami (Jerem 1968, 164, 169, 185, ryc. 22/21-22: 1; 26/44: 3, tabl. XXXVII 3, XXXVIII 1-2), a w innym grobie – brązową zapinkę łódkowatą (Navicella) z dwiema sprężynkami i drutem z pętel-

²⁶ Z aru 93 w innej strefie tego stanowiska pochodzi zbliżony „przedmiot” brązowy – zapewne ośka sprężynki drugiej zapinki (Poleska 2006, 29, 146, tabl. 87:14).

kami (Jerem 1968, 161, 185, ryc. 19/2: 2, tabl. XXXVIII 3). Potwierdza to opinię o genezie tej konstrukcji w strefie leżącej na południowy wschód od Alp (Neumann 1973, 38n.; Joffroy 1960, 82n.).

W kręgu zachodniohalsztackim zdarzają się zapinki podwójnie bębnekowe z dodatkowymi sprężynkami (zwłaszcza w Badeni-Wirtembergii), lecz najczęstsze są fibule z ozdobną nóżką takiej konstrukcji (Mansfeld 1973, 33, 36, 38, 39, tabela 13, ryc. 19, 23). Moda ta trwała do „środkowego LT A”, jak tego dowodzi zapinka „maskowata z grobu 70/2 w Dürrnbergu bei Hallein (Pauli 1973, 99, ryc. 10: 5; Moosleitner, Pauli, Penninger 1974, 33, tabl. 135: 5), a także fibula maskowata z Ebreichsdorf w Dolnej Austrii (Binding 1993, 210, tabl. 7: 6). Jednak większość zapinek omawianej odmiany na obszarach kręgu zachodniohalsztackiego można datować na „późny Ha D3” i „wczesny LT A” (Trachsel 2004, 84-88, ryc. 42: 51; 43: 66, 67). Występują tu okazy z dwiema lub trzema sprężynkami, niekiedy uzupełnione dodatkową płytką ozdobną oraz spinane z ośką parą poprzeczek, a także fibule, u których sprężynkę imituje kilka pętelek na drucie. Tę wersję znamy z żelaznej zapinki typu Piekary Wielkie, z grobu XII w tej miejscowości, na cięciwie, której zawinięto dwie pęteli (ryc. 5: 1).

Szczególnie liczna seria zapinek z dodatkową sprężynką(ami) w różnych wersjach wystąpiła na cmentarzysku w Dürrnbergu bei Hallein (Pauli 1978, 98-100, Abb. 3: 9-15). Takie fibule z ozdobną nóżką znamy z grobów 59, 61/2, 115, 117 (Moosleitner, Pauli, Penninger 1974, 21, 22, tabl. 122: 1-3, 126A2-3, 142: 1; Zeller 1978, 528, 529, tabl. 219C3, 226: 1). Najbliższe ziem polskich znalezisko to brązowy okaz z Lochenic, okr. Hradec Králové we wschodnich Czechach (Vencl 1967, 240, ryc. 70), który można uznać za pokrewny typowi Wicina. Ma on klepsydrowaty guzek, który jest dobrą analogią dla zapinki z grobu III w Warszawie Nowodworach oraz drut z ośmioma pętelkami poprzedzający sprężynkę jak u zapinki z Piekary Wielkich. Natomiast w bogatej serii fibul z Kleine Gleichberge bei Römhild jest tylko jedna Doppelzierfibul z trzema sprężynkami (Neumann 1973, 10 n., 38n., tabl. I 18). Tak więc za bardziej prawdopodobną drogę dotarcia na ziemie polskie mody na zapinki z dodatkowymi, pozornymi sprężynkami, uznaję szlak z Dürrnbergu bei Hallein przez Czechy.

* * *

Kolejne 2 typy zapinek (kowałowicki, Piekary Wielkie) łączy posiadanie „konstrukcji późnohalsztackiej”. Są to kuszowate fibule żelazne (wyjątek to brązowy okaz z Jankowic), zwykle z długą sprężynką osadzoną na osi, krótką pochewką, nóżką silnie za giętą, zakończoną sercowatą, kolistą lub owalną tarczką. Na końcach osi wielu okazów umieszczono kapturki. Omawiane fibule mają blaszkowate kabłąki, u większości okazów zdobione jednym do trzech wzdłużnych żeber lub żłobków i często karbowaniem krawędzi. Normą było owinięcie cięciwy wokół kabłąków. Szereg tych cech występowało u zapinek typu Łuszkowo. Omawiany zbiór różni od większości zapinek z ozdobną nóżką wykonanie z żelaza, co dowodzi opanowania technik kowalckich.

Najliczniejszą serię w ramach tej grupy tworzą fibule kowałowickie, które w literaturze niemieckiej są zwykle uznawane za odmianę zapinek „staromarchijskich”, zwanych też taśmowatymi, z obszarów kultury jastorfskiej. Do typu kowałowickiego (por. zestawienie XI; ryc. 4) zaliczyłem 33 (+1?)²⁷ egzemplarze żelazne i 1 brązowy (w tym 8 niekompletnych okazów – niepewnie)²⁸. Tylko z Kietrza pochodzą, być może, 2 okazy (grób 2112 i – 1680?) związane z kulturą łużycką. Połowa z nich pochodzi z Dolnego Śląska (18 okazów), 6 fibul – z Wielkopolski (głównie południowej), 3(4?) z Górnego Śląska, po 3 z zachodniej Małopolski i Polski środkowej oraz jedna z Ziemi Chełmińskiej (mapa 3a).

²⁷ 28 spośród nich znalazło się na liście M. Gedla (2004, 122-129) liczącej 36 okazów. Dodałem nieznaną Mu fibule z Jakuszowic, Legnicy Bielaw, Ziemnic i uznane za fragm. konstrukcji późnohalsztackiej: z Jankowic, Piekary W. i Krakowa Pleszowa (Gedl 2004, 119n.). Przesunąłem do nietypowych, młodszych z ozdobną nóżką zapinki z Jankowic i Piotrkosic, fibulę z grobu 29 w Domaniowicach – do typu Piekary Wielkie, z grobu 10 – i Ostrowa Wielk. Krępy do typu Grabonóg – Grzmiąca, a z grobu 47 – do typu Łuszkowo, fragm. z Jaraczewa – do nieokreślonych, a zapinkę z Malborka Wielbarku uznałem za błędnie odnoszoną do tej epoki (por. Kostrzewski 1919, 24).

²⁸ Wśród fragmentów zapinek żelaznych z zestawienia X na pewno są okazy pochodzące z fibul kowałowickich. Budzi wątpliwości włączanie do tego zbioru zdeformowanego okazu z grobu 1680 w Kietrze (Gedl 2004, 124n., tabl. 63: 395), który nie przypomina żadnego typu zapinek halsztackich lub lateńskich.

Znaleziska zapinek kowalowickich koncentrują się więc na obszarach występowania fibul wcześniejszych typów, lecz brak ich na Pomorzu Wschodnim i obszarach grupy górzycyjskiej kultury łużyckiej.

Występowanie wielu podobnych cech u fibul typu Łuszkowo i kowalowickich sprawia, że klasyfikacja do tych ostatnich ośmiu okazów (zapinki, u których brakuje nóżki, fragmenty i egzemplarz bez bliższych danych)²⁹ może być dyskusyjna. Fibule kowalowickie tworzą zbiór złożony z okazów konstrukcyjnie bliskich, lecz różniących się szczegółami. S. Pazda (1970, 106-107) podzielił zapinki ze Śląska na 3 typy: A – z kolistą lub owalną tarczką, B – z tarczką sercowatą lub „zbliżoną do trójlistnej rozetki z wycięciami”, a jako typ C określił okaz z Jezierzyc Małych. A. Lorentzen (1992, 64-71, 87-96) omówiła zapinki kowalowickie razem z pokrewnymi fibulami kultury jastorfskiej („starmarchijskimi”), nazywając je taśmowatymi („Bandfibeln”). Wyróżniła wśród nich 3 typy (I-III). Wszystkie egzemplarze typu I, z kolistą tarczką, zostały odkryte na obszarach kultury jastorfskiej, głównie na terenie Holsztynu, zaś typu II, z wydłużoną tarczką – w Brandenburgii, Sachsen-Anhalt i przyległej części Saksonii. Natomiast na prawie całym obszarze Meklemburgii brak jest znalezisk fibul „taśmowa-

tych” (Lorentzen 1992, 95-96³⁰, mapy 3-6). Zdecydowaną większość znanych Jej polskich okazów zaliczyła do typu III (odpowiednik typu B S. Pazdy), ze stylizowaną nóżką – często ażurową, który występuje głównie na ziemiach polskich (Lorentzen 1992, 64n., mapa 3). Natomiast 2 egzemplarze z grobu w Jankowicach włączyła do typu II (Lorentzen 1992, 96). Ustalenia A. Lorentzen potwierdziły istnienie wyraźnej odmienności zbiorów „fibul taśmowatych” z poszczególnych stref ich występowania, zwłaszcza między zbiorami z obszaru Polski i ze strefy kultury jastorfskiej.

W niniejszym opracowaniu będę stosował w zasadzie podział typologiczny zaproponowany przez A. Lorentzen. W polskim zbiorze zapinek kowalowickich można wyróżnić okazy jej typów II i III. Istnieje też grupa fibul bliżej niesklasyfikowanych z racji stanu zachowania (np. fibula z Kowalowic). Ponadto jako wariant Siemiechów oznaczyłem 3 zapinki (nieznane A. Lorentzen), które wyróżniają się w tym zbiorze osadzeniem na tarczce nóżki dodatkowego elementu zdobiącego (metalowego?), czym przypominają fibule typu Grabonóg – Grzmiąca. Najbliższy tym ostatnim jest okaz z grobu 1 w Siemiechowie (ryc. 4: 7), z którego niewielkiej tarczki wystaje wysoki kolec, a pozostałe

²⁹ Okazy z Bierutowa, miejscowości nieznannej w Wielkopolsce, Wioski, Ziennic, fragm. z Krakowa Pleszowa i Piekar W. oraz znana ze wzmianki zapinka ze Szkuły.

³⁰ W referacie na konferencji w Biskupinie sugerowałem nazwanie tych zapinek typem Ulesie, lecz obecnie sądzę, że była to propozycja niesłuszna.

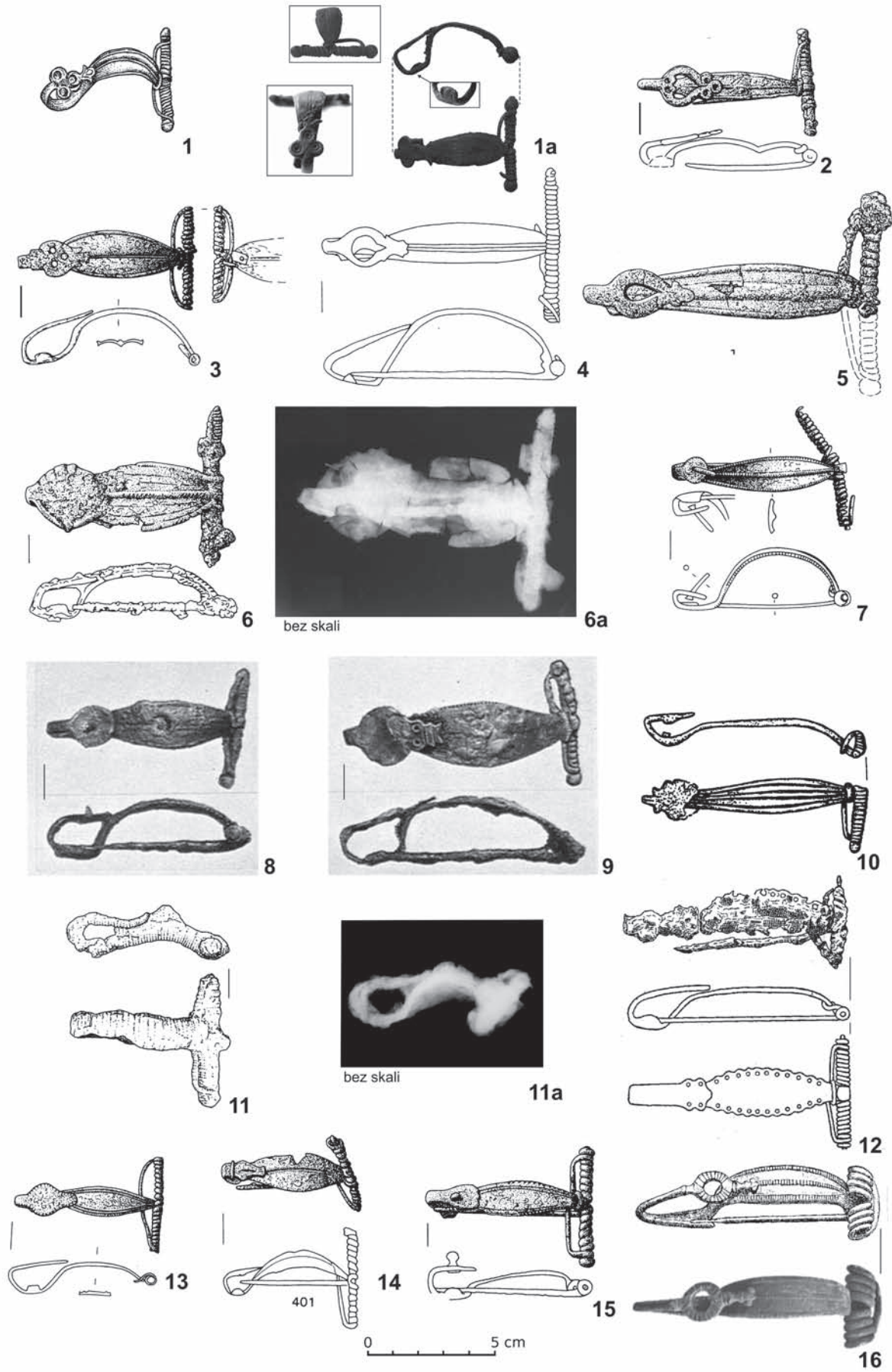
Na sąsiedniej stronie:

Ryc. 4. Żelazne zapinki kowalowickie i brązowa zapinka duchcowska z Mokronosa Górnego.

1-1a. Jezierzyc Małe, pow. Dzierżoniów; 2. Ulesie, pow. Legnica; 3. Ławy, pow. Kazimierza W; 4. Domaniowice, pow. Głogów; 5. Bobrowice, pow. Żagań; 6-6a. Kietrz, pow. Głubczyce; 7. Siemiechów, pow. Łask; 8. Legnica-miasto; 9. Legnica-Bielany; 10. Szarlej, pow. Inowrocław; 11. Jakuszowice, pow. Kazimierza W.; 12. Szprotawa Zarzecze, pow. Żagań; 13. Kozuby, pow. Łask; 14. Ligota Dolna, pow. Kluczbork; 15. Wierzbnice, pow. Nowa Sól; 16. Mokronos Górny, pow. Wrocław. 1. wg Seger 1896; 1a. fot. J. Soida; 6a. fot. M. Kanwiszer; 8-9. wg Mertin 1934; 10. wg Woźniak 1995; 11. wg Rodzińska-Nowak 1999; 11a. fot. M. Kanwiszer; 12. wg Hoffmann 1941; 16. wg Jahn 1931; pozostałe wg Gedl 2004

Abb. 4. Eiserne Kowalowice(Kaulwitzer)-Fibeln und bronzene Duxer Fibel aus Mokronos Górný.

1-1a. Jezierzyc Małe, Kr. Dzierżoniów; 2. Ulesie, Kr. Legnica; 3. Ławy, Kr. Kazimierza Wielka; 4. Domaniowice, Kr. Głogów; 5. Bobrowice, Kr. Żagań; 6-6a. Kietrz, Kr. Głubczyce; 7. Siemiechów, Kr. Łask; 8. Legnica-Stadt; 9. Legnica-Bielany; 10. Szarlej, Kr. Inowrocław; 11. Jakuszowice, Kr. Kazimierza Wielka.; 12. Szprotawa Zarzecze, Kr. Żagań; 13. Kozuby, Kr. Łask; 14. Ligota Dolna, Kr. Kluczbork; 15. Wierzbnice, Kr. Nowa Sól; 16. Mokronos Górny, Kr. Wrocław. 1. nach Seger 1896; 1a. Foto von J. Soida; 6a. Foto von M. Kanwiszer; 8-9. nach Mertin 1934; 10. nach Woźniak 1995; 11. nach Rodzińska-Nowak 1999; 11a. Foto von M. Kanwiszer; 12. nach Hoffmann 1941; 16. nach Jahn 1931; übrige nach Gedl 2004

cechy są typowe dla fibul kowalowickich. Można go określić jako formę pośrednią między obu typami. Inne koneksje wykazuje zapinka z Wierzbnic (ryc. 4: 15), która ma na łopatkowatej tarczce krótki nit pogrubiony na końcu, identyczny jak nity mocujące do nóżki ozdobne tarczki fibul typu Piekary Wielkie (ryc. 5: 1-3). Wydaje się bardzo prawdopodobne, że mogła to być miniaturka zapinki tego ostatniego typu. Okaz zaś z Legnicy (ryc. 4: 8) ma na tarczce krótki kolec i miał mieć drugi pośrodku szerokiego kabłąka. Według zdjęcia mogłaby to być raczej osadka dla inkrustacji, lecz nie można mieć w tej kwestii pewności. Jednak trudno go zaliczyć do wyróżnionych przez G. Mansfelda (1973, 43-46, 255-259, ryc. 24) „Doppelzierfibeln”, gdyż brak wśród nich bliskich analogii do naszego okazu.

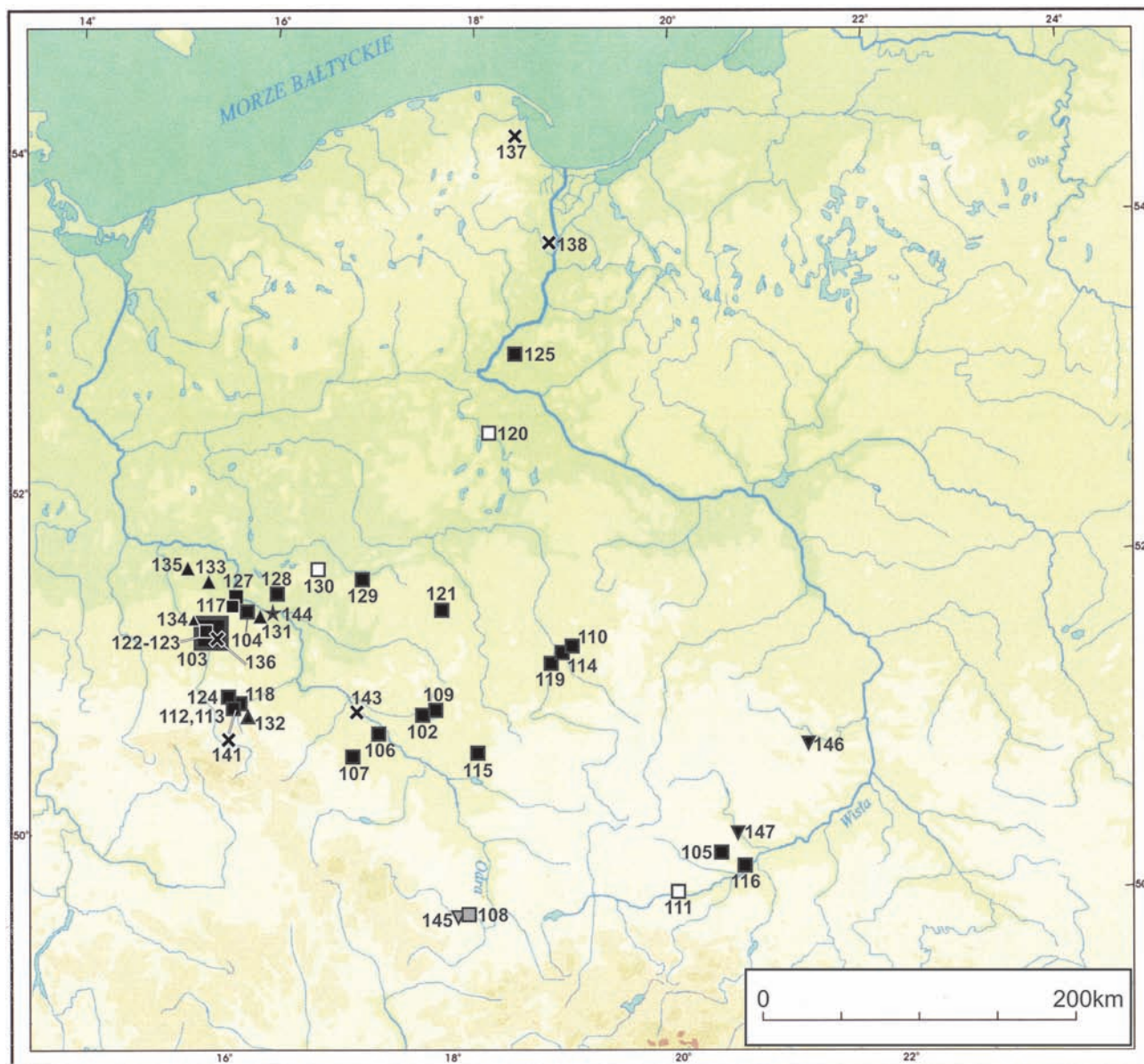
Wydaje się, że kolec zapinki z Siemiechowa i nity z Wierzbnic oraz Legnicy służyły do osadzenia na tarczce dodatkowego elementu. Nie da się rozstrzygnąć, czy była to płaska tarczka metalowa jak u fibul typu Piekary Wielkie (i zapewne z Wierzbnic), czy może inny element metalowy jak u pary zapinek z Dronninglund (Lorentzen 1992, tabl. 1: 1) lub okazów z ozdobną nóżką typu Grabonóg – Grzmiąca. Mogłaby to być też inkrustacja materiałami organicznymi (np. koralem jak u zapinki tarczki z Nosocic). Tak więc grupa bardzo dekoracyjnych zapinek kowalowickich była liczniejsza niż wydaje się na pierwszy rzut oka. Okazy z dużym guzem na końcu nóżki są zasadniczo datowane na „wczesny LT A” (Trachsel 2004, 85, ryc. 43: 67-70). Zbliżoną chronologię sugeruje podobieństwo do zapinek typu Grabonóg – Grzmiąca, natomiast konstrukcyjne „pokrewieństwo” fibuli z Wierzbnic i typu Piekary Wielkie sugeruje rozszerzenie chronologii okazów wariantu Siemiechów na „środkowy LT A”.

Najliczniejszą (14 okazów: po 2 z Bobrowic, pow. Żagań i Domaniowic, pow. Głogów i po jednym z Jezierzyc M., pow. Dzierżoniów, Kietrza, pow. Głubczyce, Legnicy Bielaw, Ligoty, pow. Łask, Ligoty Dolnej, pow. Kluczbork, Ław, pow. Kazimierza W., Szarleja, pow. Inowrocław, Szprotawy, pow. Żagań, Ulesia, pow. Legnica, Wymysłowa, pow. Gostyń) i silnie zróżnicowaną grupę tworzą fibule typu III według A. Lorentzen, do której należy ponadto zaliczyć 3 okazy z południowo-wschodnich peryferii kultury jastorfskiej (Kleutsch, Kr. Gräfenhainichen, Börnicke, Kr. Nauen i Dederstedt, Kr. Eisleben: Lorentzen 1992, tabl. 8: 5, 8, 9). Ich roz-

mieszczenie (i koncentracja znalezisk na Dolnym Śląsku) pokrywa się z zasięgiem wszystkich fibul kowalowickich. Fibule tego wariantu cechuje dość szeroki, liściowaty kabłąk, zwykle zdobiony, 1-3 wzdluznych zeberek (wyjątkowo bruzdy), niekiedy karbowanych. Większość z nich posiada sercowate tarczki ażurowe. Pod tym względem wyróżnia się okaz z Szarleja (ryc. 4: 10) z tarczką w kształcie kolistej rozetki. Zapinki z ażurową tarczką są zakończone zwykle rodzajem palmety lub nieregularnym występem. Trójlistną palmetę miały okazy: nr 2 z Bobrowic (ryc. 4: 5), z Jezierzyc Małych (ryc. 4: 1) i Ulesia (ryc. 4: 2), a pojedynczy występ – fibula nr 2 z grobu 50 w Domaniowicach (Gedl 2004, tabl. 63: 391). Drugi egzemplarz z tego grobu (ryc. 4: 4) miał zapewne szerszy występ, podobny do egzemplarzy z Legnicy Bielaw (ryc. 4: 9), Ligoty Dolnej (ryc. 4: 14) i Ław (ryc. 4: 3) oraz fibuli typu Piekary Wielkie z grobu 29 w Domaniowicach (ryc. 5: 4). Wzmiankowane okazy z Ligoty Dolnej, Legnicy Bielaw i Ław miały pełne tarczki (2 ostatnie z dwoma lub trzema otworkami, być może dla osadzenia jakiejś ozdoby). Pełna tarczka zapinki nr 3 z Bobrowic kończyła się dwulistną palmetką (Gedl 2004, tabl. 62: 386). Szczegóły ukształtowania ażurowych tarczek zapinek z Kietrza (ryc. 4: 6, 6a), Ligoty i Wymysłowa (Gedl 2004, tabl. 63: 400; 64: 418) są nieznane.

Na szczególną uwagę zasługują fibule z Jezierzyc Małych i Ulesia. Pierwsza z nich (ryc. 4: 1) posiada tarczkę w formie trójlistnej koniczynki, zakończoną palmetką. Na tarczce umieszczono 3 osadki dla inkrustacji. Nie znam dla niej ścisłej analogii, choć na ażurowej tarczce brązowej zapinki z ażurowym kabłąkiem z Neufeld a. d. Leitha w Burgenlandzie (ryc. 5: 5; Jerem 1996, 101, ryc. 7: 1; 10:5) znajdują się 3 podobne osadki dla inkrustacji. Także okaz z Ulesia (ryc. 4: 2) ma ażurową tarczkę lirowatą zakończoną trójlistną palmetką – koniczynką i najpewniej 5 osadek dla inkrustacji (w każdym listku i dwie u nasady tarczki)³¹, a jej zarys można interpretować jako schematyczny wizerunek twarzy ludzkiej, jak określił zbliżoną tarczkę zapinki z Neufeld a. d. Leitha J.V.S. Megaw (2005, 261, ryc. 8). Fibule z ażurowymi tarczkami lirowatymi, podob-

³¹ E. Petersen nie wzmiankował w opisie tego zabytku istnienia otworków lub wystającej osadki, lecz są one zaznaczone wyraźnie na rysunku.

■ - a ▲ - b ★ - c ▼ - d ✕ - e

Mapa 3. Zapinki kowalowickie i zabytki im współczesne (środkowe LT A): a – zapinki kowalowickie; b – typ Piekary Wielkie; c – zapinka tarczowata; d – typ Speikern; e – klamry ażurowe i naramiennik. Duża sygnatura oznacza co najmniej 3 okazy danej grupy; znaki zaczerńnione – kultura pomorska, szare – kultura łużycka, puste – bez kontekstu; cyfry odpowiadają numerom w zestawieniach

Karte 3. Kowalowice(Kaulwitzer)-Fibeln und denen zeitgleiche Funde (mittel-LT A): a – Kowalowice-Fibeln; b – Typ Piekary Wielkie; c – Scheibenfibel; d – Typ Speikern; e – durchbrochene Klammer und Armring. Große Signatur bedeutet mindestens 3 Funde der gegebenen Gruppe; Zeichen: geschwärtzt – Pommersche Kultur, grau – Lausitzer Kultur, hohl – ohne Zusammenhang; Ziffern entsprechen den Nummern im Katalog

nymi jak u zapinki z Ulesia, znam z czterech stanowisk rozrzuconych w odległych od siebie miejscach. Bodaj najbliższą analogię stanowi brązowa fibulka z Loretto z trójlistną palmetką (Jerem 1996, ryc. 10: 4) w Dolnej Austrii, a zbliżony jest także okaz z gro-

bu 42/1 z Dürrnbergu bei Hallein (Penninger 1972, 75, tabl. 40A:2; Pauli 1978, 123, ryc. 14: 3) z tarczką zakończoną dwulistnym występnym oraz dodatkową, pozorną sprężynką z przodu. Zapinka z Dederstedt, Kreis Eisleben, różni się tylko brakiem otworków

(Nuglisch 1969, 381, ryc. 2e; Lorentzen 1992, 89, tabl. 8: 9). Bliska naszym okazom jest też odkryta w Heuneburgu brązowa zapinka z taśmowatym kabłąkiem z bruzdą środkową i cięciwą owiniętą wokół kabłąka, na której nóżce znajdował się kolisty pierścień zakończony trójczłonowym występem (Mansfeld 1973, 114, tabl. 11: 93). Fibula ta należy do nielicznych z tego stanowiska zabytków reprezentujących już stylistykę lateńską i można ją datować na „wczesny LT A” (por. Trachsel 2004, 92n., ryc. 48), a być może nawet na „środkowy LT A” (Trachsel 2004, ryc. 43: 92). Omawiane zapinki z Jezierzyc Małych i Ulesia były zapewne importami, a można domniemywać, że zostały wyprodukowane w warsztacie działającym w strefie środkowego Dunaju³².

Od omówionych różnią się kształtem pełnej tarczki 3 podobne do siebie fibule z Ligoty Dolnej (ryc. 4: 14), Kleutsch, Kr. Gräfenhainichen (Müller 1985, 66, 149, tabl. 26: 13; Lorentzen 1992, tabl. 8:5) i w pewnej mierze – z osady w Sopronie-Krautacker (Jerem 1996, ryc. 10: 2). Zbliżone do nich są też zapinki z Ław (ryc. 4: 3) – z trzema otworkami w nieregularnej tarczce, z Legnicy Bielaw – z dwoma otworkami (ryc. 4: 9) oraz nietypowy okaz z grobu 2 w Szprotawie. Ta ostatnia ma 4 otworki w nieregularnej tarczce i rzędy otworków przy brzegach kabłąka, a ponadto dużą liczbę otworków przy krawędziach kabłąka (ryc. 4: 12), które mogły służyć do osadzenia dodatkowej ozdoby (np. inkrustacji). Nie znam bliższych analogii dla tego zabytku. Do tej grupy można zaliczyć także okaz z Börnicke, Kr. Nauen (Lorentzen 1992, tabl. 8: 8), z nieforemną tarczką z czterema otworkami, dość bliską okazowi ze Szprotawy. Analogię do nich stanowi też zakoń-

czenie ażurowej tarczki fibuli typu Piekary Wielkie z grobu 29 w Domaniowicach (ryc. 5: 4). Wydaje się, że otworki na tarczках pięciu ostatnio omówionych fibul mogły być samoistnym rodzajem zdobienia, a nie miejscem osadzenia inkrustacji. Do rozważenia jest ich interpretacja jako uproszczonej kopii tarczki z wyobrażeniem twarzy ludzkiej z zapinki z Wallerstädten, Kr. Gross-Gerau w Hesji, typu 3 („mit Fussmaske”) U. Binding (1993, 194, tabl. 3: 1), a także interpretowanych jako stylizowane wyobrażenia twarzy ludzkich tarczok z Ulesia i Neufeld a. d. Leitha (por. wyżej). Także te fibule były więc inspirowane przez stylistykę wczesnolateńską, za czym przemawia również bliski im egzemplarz z Sopronu-Krautacker z osady kultury lateńskiej.

Listę zapinek typu III według A Lorentzen zamyka wspomniana wyżej fibula z Szarleja, która wyróżnia się kolistą tarczką – rozetką. Miała ona faliście wycinany brzeg (ryc. 4: 10). Identycznie ukształtowane brzegi rozetek miały 2 fibule typu Piekary Wielkie: z Piekary Wielkich i Pierzwina (ryc. 5: 1, 2). Mniemam, że te 3 zapinki były wykonane w jednym warsztacie i oczywiście są sobie współczesne. Istnienie wspólnych cech z zapinkami typu Piekary Wielkie pozwala sądzić, iż czas produkcji i użytkowania tych ostatnich oraz zapewne wszystkich odmian zapinek kowalowskich typu III, a także źródło inspiracji zewnętrznych, były identyczne.

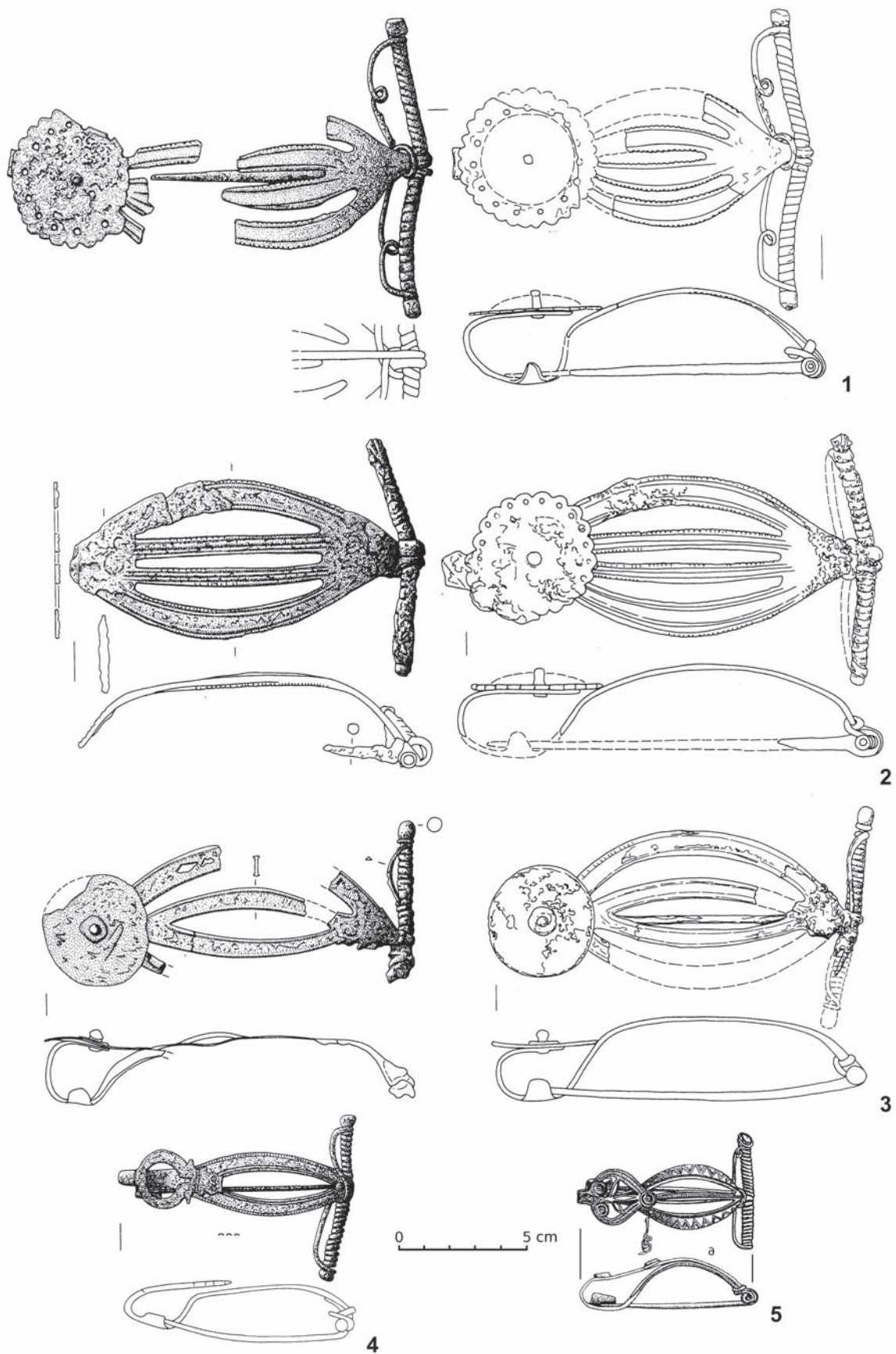
Większość spośród omówionych wyżej zapinek posiada cechy powszechnie związane z wczesnym stylem sztuki celtyckiej („Early Celtic Art”). Chodzi mi tu przede wszystkim o posługiwanie się techniką ażuru. Stosowali ją bowiem na masową skalę celtyccy wytwórcy przedmiotów rzemiosła artystycznego w fazie LT A (por. np. Jacobsthal 1944, 79-83; Lenerz de Wilde 1977). Zapinki nie dają dużych możliwości opisu w zastosowaniu tej techniki. Jednak z ziem polskich, obok zapinek typu III, są znane także bardziej efektowne, ażurowe fibule typu Piekary Wielkie i kilka ażurowych klamer do

³² Na podobieństwo zapinek typów III i Piekary Wielkie do fibul ze strefy środkowego Dunaju zwrócili uwagę Z. Woźniak (1995, 103, przyp. 1), E. Jerem (1996, 105n., ryc. 10) i J. V. S. Megaw (2005, 261-263, ryc. 7b; 8).

Na sąsiedniej stronie:

Ryc. 5. Zapinki typu Piekary Wielkie. 1. Piekary Wielkie, pow. Legnica; 2. Pierzwina, pow. Zielona Góra; 3. Stara Kopernia, pow. Żagań; 4. Domaniowice, pow. Głogów; 5. Neufeld a.d. Leitha, Burgenland (1-4 – żelazo; 5 – brąz). 1-4. wg Gedl 2004; 5. wg Jerem 1996)

Abb. 5. Fibeln des Typs Piekary Wielkie (Groß Beckern). 1. Piekary Wielkie, Kr. Legnica; 2. Pierzwina, Kr. Zielona Góra; 3. Stara Kopernia, Kr. Żagań; 4. Domaniowice, Kr. Głogów; 5. Neufeld a.d. Leitha, Burgenland (1-4 – Eisen; 5 – Bronze). 1-4. nach Gedl 2004; 5. nach Jerem 1996

pasa typu Hochscheid – Linz (Megaw 2005, ryc. 1; 2; 4; 5). Bez wątplenia wynikiem oddziaływań wczesnej sztuki celtyckiej z fazy LT A jest pojawienie się na niektórych zapinkach typu III stylizowanych motywów roślinnych: palmety (Dederstedt, Jezierzycze Małe, Ulesie i oba okazy z Bobrowic), koniczyнки (Jezierzycze Małe) i liry (Ulesie). Oczywiście mamy do czynienia z daleko idącym uproszczeniem tych motywów. Przedstawione wyżej analogie sugerują, że inspiracje dla adaptacji na naszych terenach wzorców lateńskich mogły dotrzeć znad środkowego Dunaju i być może – z południowego zachodu (dla tarczki ze schematycznym wyobrażeniem twarzy jak u okazów z Ław i grobu 2 w Szprotawie).

Cztery egzemplarze można zaliczyć do typu II według A. Lorentzen (1992, 68-70, mapy 4, 6, tabl. 6-7), charakterystycznego dla południowej strefy kultury jastorfskiej, który cechuje wydłużona tarczka. Są to zapinki z Unisławia, Kozubów oraz fibule, żelazna i brązowa, z Jankowic, a być może również okaz z Nowego Miasteczka (ryc. 4: 13; Gedl 2004, tabl. 61: 358; 63: 392, 404; 64: 413). Okazy te różnią się między sobą szczegółami, lecz są niewątpliwie bliższe fibulom z Brandenburgii i środkowych Niemiec niż odmianom wyżej omówionym, choć różnią się od tych ostatnich występowaniem zdobienia. Potwierdzają one istnienie dwustronnych kontaktów ludności kultury pomorskiej z kulturą jastorfską. Zapinkę brązową z Jankowic można wręcz uznać za import „jastorfski”, gdyż w tamtej strefie spotyka się „zapinki taśmowate” wykonane z brązu (Müller 1985, 66, tabl. 109: 14; Keiling 1971, 196).

A. Lorentzen (1992, 68-72) postuluje bardzo późne datowanie fibul typu II, zasadniczo na fazę LT B1, opierając się na chronologii towarzyszących im zabytków według systematyki przyjętej dla kultury jastorfskiej. Skala wpływów kultury lateńskiej w fazie LT A na kształtowanie się mody w zakresie zapinek na obszarach kultury pomorskiej dowodzi, że chronologię tej grupy zabytków z terenu Polski należy opierać na systematyce zabytków kultury lateńskiej. Omawiane okazy trzeba więc datować analogicznie jak pozostałe zapinki kowalowickie. Można przypuszczać, że pojawiły się one na ziemiach polskich w okresie nawiązania bliższych kontaktów z obszarami kultury jastorfskiej, czego przejawem było pojawienie się tam zapinek wariantu Ulesie (Börnische, Dederstedt, Kleutsch).

Trudno bliżej sklasyfikować źle zachowane fibule z Jakuszowic, Kowalowic – wąski kabłąk su-

geruje stosunkowo wczesną chronologię (ryc. 4: 11; Gedl 2004, tabl. 63: 397) oraz znany tylko z opisu okaz nr 1 z Bobrowic (Kleemann 1931, 240). Ta ostatnia oraz omówiony już okaz z Nowego Miasteczka miały mieć na tarczce przynitowaną drugą „tarczkę” (Gedl 2004, 123, 125), lecz zapewne była to tylko rdza.

Kolejną grupę późnych zapinek „konstrukcji późnohalsztackiej” tworzy 5 żelaznych okazów typu Piekary Wielkie (ryc. 5; zestawienie XII), których cechą wyróżniającą stanowi ażurowy kabłąk. Wystąpiły one w grobach kultury pomorskiej w okolicy Zielonej Góry i Legnicy (mapa 3b), gdzie najpewniej działał warsztat, w którym były produkowane. Cztery z nich (grób XII z Piekar Wielkich, pow. Legnica, Pierzwina, pow. Zielona Góra, Stara Kopernia, pow. Żagań oraz zachowana fragmentarycznie fibula ze Świdnicy, pow. Zielona Góra; ryc. 4: 1-3) to okazy bardzo duże (dług. 14, 14,5 i 16,4 cm). Egzemplarz z grobu 29 w Domaniowicach, pow. Głogów (ryc. 4: 4), jest mniejszy (dług. 9,1 cm) i stanowi formę pośrednią z fibulami kowalowickimi³³. Zapinki te mają wiele cech wspólnych z typem kowalowickim: długa sprężynka osadzona na osi zakończonej guzkami, cięciwa owinięta wokół kabłąka, szeroki kabłąk blaszkowaty, maleńka pochewka, karbowanie krawędzi, silnie zagięta nóżka dotykająca kabłąka. Zapinki z Piekar Wielkich, Pierzwina i Starej Koperni miały przynitowaną do nóżki wystającym nitem dużą tarczkę kolistą. Tarczki zapinek z Piekar W. i Pierzwina wyróżnia rząd otworków przy brzegach (dla osadzenia inkrustacji?), a także faliście wycięte brzegi jak u omawianej wyżej fibuli z Szarleja. Ustawienie nóżki oraz przynitowanie tarczki nawiązuje do zapinek „formy F3” typu Grabonóg – Grzmiąca, a nit – do fibuli kowalowickiej z Wierzbic (ryc. 4: 15). Zapinka z Piekar Wielkich wyróżniała się posiadaniem dwóch pętelek na kuszowatej cięciwie. Jest to ozdoba nawiązująca do „fałszywych sprężynek”, których jedynym polskim przykładem jest omówiona wyżej fibula z Piotrkosic. Okaz ze Starej Koperni miał nosić „ślady posrebrzania” (Petersen 1929a, 206; 1935, 248), co wskazywałoby, iż mógłby to być import. Rzemieślnicy celtyccy opanowali bowiem w tej epoce technikę platerowania blaszką złotą (por. np. fa-

³³ M. Gedl (2004, 124) zaliczył go do fibul kowalowickich.

lera z Chlum: Kruta 1975, 21n., 111, ryc. 4: 3, tabl. III 2), a także cynowania, co nadawało powłoce srebrzysty odcień (por. np. Pauli 1978, 96, 99). Jednak informacja E. Petersena jest pozbawiona szczegółowych danych i nie można na niej polegać.

Do powstania zapinek typu Piekary Wielkie przyczynić się musiały oddziaływania ze strefy kultury lateńskiej typu LT A, gdyż, jak wspomniano wyżej, zdobienie ażurem było cechą charakterystyczną wczesnego stylu sztuki celtyckiej („Early Celtic Art”; por. P. Jacobsthal 1944) z fazy LT A (por. np. Lenerz de Wilde 1977). Jednak znana jest tylko jedna analogia dla omawianych zapinek. Jest to bardziej efektowna od okazów polskich, mniejsza, lecz bogaciej zdobiona i zaopatrzona w osadki dla inkrustacji, brązowa fibula z ażurowym kabłąkiem (dwa wycięcia) i trójlistną palmetą z grobu z 1953 r. w Neufeld an der Leitha w Burgenlandzie (ryc. 4: 5; Jerem 1996, 101, 106, Abb.7:2; 8; 10:5), która łączy cechy charakterystyczne dla polskich okazów typu Piekary Wielkie i kowalowickich typu III. Przypomina ona, nie tylko wielkością, zapinkę z grobu 29 w Domaniowicach, gdyż ma nie tylko ażurowy kabłąk (2 wycięcia), lecz także tarczkę, której rysunek odtwarza stylizowaną ludzką twarz. Wewnątrz tarczki umieszczono trójlistną palmetę, a u jej nasady 2 guzki, zaś na jej zakończeniu trzeci, interpretowane przez E. Jerem (*loc. cit.*) jako miejsce osadzenia inkrustacji. Jest to wyraźne podobieństwo do fibul z Jezierzyc Małych i Ulesia. Zapinki z Neufeld a. d. Leitha oraz z Loretto i Sopronu Krautacker stanowią, moim zdaniem, wystarczającą przesłankę dla hipotezy, że kontakty ze strefą środkowego Dunaju³⁴ dały impuls dla podjęcia w zaawansowanej fazie LT A produkcji fibul typu Piekary Wielkie i większości odmian typu III przez rzemieślników kultury pomorskiej. Niewątpliwie warsztat(y) wytwarzający zapinki typu Piekary Wielkie mieścił się na południowo-zachodnim skraju obszarów zasiedlonych przez ludność tej kultury, w rejonie Legnicy i Zielonej Góry. Tam też prawdopodobnie produkowano fibule typu III, choć mogły one być wytwarzane także w innych miejscach (biorąc pod uwagę rozrzut ich znalezisk; mapa 3a, b).

³⁴ Jako analogię do zapinek kowalowickich z tej strefy podawano też (Woźniak 1970, 155; Jerem 1993, ryc. 10: 3) brązową fibulę z bardzo szerokim kabłąkiem blaszkowatym z Sopronu Bécsidomb, która jednak różni się wyraźnie od omawianych zabytków.

Przeprowadzona analiza pozwala na sformułowanie kilku generalnych wniosków. Zapinki kowalowickie z ziem polskich tworzą zbiór zasadniczo odmienny od zestawu pokrewnych fibul „taśmowatych” (altmärkische Fibeln) z terenów zajętych przez kulturę jastorfską, choć istniały kontakty z jej południową strefą, jak wskazuje obecność tam okazów typu III, a w Polsce zapinek typu II A. Lorentzen. Pomimo tego, że na ukształtowanie się form tworzących oba zbiory wpływały oddziaływania kultury lateńskiej, to znaczną rolę odgrywały też tradycje lokalne. W strefie kultury jastorfskiej były to zapinki podwójnie bębenkowe (Parzinger 1993, 516, ryc. 8: 3; Lorentzen 1993, 74-78), na ziemiach polskich zaś typy Grabonóg – Grzmiąca i Łuszkowo zapinek z ozdobną nóżką. Inspiracje lateńskie docierały na nasz teren przede wszystkim ze strefy środkowego Dunaju.

Inne zabytki należące do inwentarzy grobów z zapinkami kowalowickimi nie dostarczyły danych dla ustalenia dokładniejszej chronologii tych obiektów. Większość z nich reprezentuje późną kulturę pomorską, niekiedy o cechach późnohalsztackich (Gedl 2004, 127-129). Zaskakuje wyposażenie grobu popielnicowego 1680 z Kietrza (Gedl 1985, 49n., tabl. I 6-10), w którym, obok naczyń schyłkowołużyckich znaleziono nieduże naczynie toczone, zapewne z fazy LT B, oraz silnie skorodowaną i uszkodzoną zapinkę żelazną, której kształtu nie da się zrekonstruować. Nie sądzę, aby uzasadniało to generalne przesunięcie górnej granicy występowania zapinek kowalowickich do początków LT B. Na podstawie przeprowadzonej wyżej analizy uważam, iż fibula z Siemiechowa, a także zapinka z Kowalowic, należą zapewne do najstarszych fibul kowalowickich, a ich produkcję zaczęto prawdopodobnie już we „wczesnym LT A”. Natomiast zapinki typu III i zapewne też typu II według A. Lorentzen, należy datować dopiero na „środkowy LT A”. Dowodnie w „środkowym LT A” należy umieszczać fibule typu Piekary Wielkie, gdyż wszystkie one mają guzki na oškach, co jest ważną cechą zapinek z tej fazy (por. Trachsel 2004, 88).

W tym podrozdziale wypada omówić jeszcze pięć klamer żelaznych, zdobionych ażurem: z Gogolewa, pow. Tczew, Bojana, pow. Wejherowo (klamra i skuwka z jednego grobu), Bobrowic, pow. Żagań oraz Wrocławia Księża Wielkiego (zestawienie XIII; ryc. 7: 5-8; mapa 3e) ze względu na zastosowanie identycznej techniki zdobniczej jak u wie-

lu omawianych zapinek. Wszystkie one pochodzą z zespołów kultury pomorskiej. Klamra z Gogolewa (ryc. 7: 8; Megaw 2005, ryc. 1) to jeden z najbardziej znanych zabytków celtyckiego rzemiosła artystycznego. Ma ona zakończenie (przy haczyku) motywem kwiatu lotosu, a wewnątrz – zredukowany pączek lotosu. Druga efektowna klamra z Bojana ma we wnętrzu trójlistną palmetę (ryc. 6: 5; Megaw 2005, ryc. 2ab; 4), a mniejszy okaz uzupełniający komplet – 4 wycięcia. Motywy kwiatu lotosu i trójlistnej palmety należą do klasycznych we wczesnym stylu sztuki celtyckiej. Wszystkie te klamry zostały zaliczone do typu Hochscheid – Linz (Megaw 2005, 260-266). Pozostałe mają identyczny kształt i konstrukcję, lecz prostszą ornamentykę. Klamry z Bobrowic i Wrocławia Księża Wielkiego mają po 3 niezbyt regularne wycięcia (ryc. 6: 6, 7)³⁵.

Ażurowe klamry należą do klasycznych form wczesnej kultury lateńskiej (z fazy LT A) i występują na większości jej obszarów, poczynając od północnych Włoch i Słowenii na południu, po Polskę na północy, choć największe koncentracje występują w środkowej Nadrenii i nad Marną (Frey 1996, 195n., ryc. 2). Są one formą długotrwałą, datowaną na „wczesny i środkowy LT A”, choć występowały także później (Trachsel 2004, 88, ryc. 43). Szczególne znaczenie mają 3 klamry tego typu z terenu Czech (Hosty, Kšice i grób 2 z Újezdu nad Mži: Beneš, Sankot 1997, *passim*, ryc. 4: 2c; 5-6; Megaw 2005, ryc. 11), które zapewne napłynęły ewentualne importy lub inspiracje dla lokalnej produkcji. A. Beneš i P. Sankot (1997, 621) wiążą te okazy z klamrami z terenu Austrii (powołując się zwłaszcza na klamry z Linzu i Roseldorf), inspirowanymi przez prototypy z obszaru kultury Este³⁶. Na szczególną uwagę zasługują klamry z Dolnej Austrii: z Inzersdorf ob der Traisen (Megaw 2005, 263; Neugebauer 1996, tabl 15) i Walpersdorf (Neugebauer 1997, ryc. 68: 3), obie koło St. Pölten, a także z Kuffern (Kostrzewski 1922-1924, 51n. ryc. 7). Cy-

lowane zabytki cechuje nieskomplikowany ornament ażurowy, podobnie jak u klamer z Bobrowic, Wrocławia Księża Wielkiego i skuwki z Bojana. Z Dolnej Austrii są znane analogie także dla zapinki kowalowskiej z Ulesia i fibul typu Piekary Wielkie. Moim zdaniem, pojawienie się na ziemiach polskich ażurowych klamer, zapinek typu Piekary Wielkie i zapewne fibul kowalowskich typu III z ażurową nóżką zawdzięczamy jednemu źródłu impulsów, którego należy szukać głównie w Dolnej Austrii. Jednak klamry (zwłaszcza z Gogolewa i Bojana) uważam za importy i w zgodzie z J.V. S. Megawem (2005, 268n.) ich dotarcie na Pomorze łączyłbym z napływem muszli kauri i handlem bursztynem. Prawdopodobnie znaczną rolę w tym handlu odgrywał ośrodek w Dürrnbergu bei Hallein.

Kwestia miejsca produkcji dwóch pozostałych klamer (z Bobrowic oraz Wrocławia Księża Wielkiego) nie jest tak jednoznaczna. Skoro zapinki typu Piekary Wielkie i większość zapinek kowalowskich typu III były raczej bezspornie wyrobami miejscowymi, oznacza to, że ich wytwórcy posiadali narzędzia i umiejętności techniczne do wykonywania ornamentów ażurowych i znajomość stylistyki wczesnolateńskiej do ich zaprogramowania. Tym samym mogliby produkować klamry. Za uznaniem tych klamer jako wyroby lokalne może świadczyć znalezienie zapewne w jednym grobie w Bobrowicach, obok klamry, także dwóch zapinek kowalowskich typu III, jednej z ażurową tarczką zakończoną listkiem koniczynki, a drugiej z podobną tarczką pełną (ryc. 4: 5; Gedl 2004, tabl. 62: 386). Ponadto Bobrowice leżą blisko stanowisk ze znaleziskami zapinek typu Piekary Wielkie i w rejonie koncentracji okazów typu III (mapa 3a, b, e). W konkluzji uważam, iż prawdopodobnie nie tylko zapinki typu Piekary Wielkie i najpewniej większość fibul typu III powstały w jednym ośrodku zlokalizowanym na pograniczu Dolnego Śląska i Ziemi Lubuskiej. Rzemieślnicy działający w nim mogli wykonywać także klamry. Ich produkty rozchodziły się szeroko na obszarach zasiedlonych przez ludność kultury pomorskiej, czego przykładem jest zapinka z Szarleja, pow. Inowrocław.

Podobieństwa, które łączą zapinki typów Grabonóg – Grzmiąca i Łuszkowo oraz kowalowskie sugerują ich bezpośrednie następstwo, a nawet częściowe zazębianie się czasu ich występowania. Tak więc nie można wykluczyć rozpoczęcia produkcji zapinek kowalowskich (najstarsze okazy, w tym

³⁵ Być może, iż ażur na tych okazach był bardziej skomplikowany. Na taką możliwość wskazuje przykład klamry z Kšic w Czechach (Beneš, Sankot 1997, 622, ryc. 6), którą uznawano za okaz z trzema otworkami, a zdjęcia rentgenowskie wykazały, że ażur prezentował klasyczne dla sztuki celtyckiej motywy roślinne.

³⁶ Na znaczenie zabytków z obszaru kultury Este dla uformowania klamer ażurowych z tej epoki zwracał uwagę już J. Kostrzewski (1922-1924, 49n.).

Siemiechów) jeszcze we „wczesnym LT A”³⁷. Wskazałem wyżej na podobieństwa konstrukcji fibul typu Grabonóg – Grzmiąca (z „wczesnego LT A”) oraz Piekary Wielkie, a także nawiązania łączące te ostatnie z częścią zapinek kowalowickich typu III i klamrami ażurowymi typu Hochscheid – Linz. Trzy ostatnie grupy zabytków można odnosić zasadniczo do „środkowego LT A”.

W odróżnieniu od wyjaśnionego wyżej zagadnienia daty początkowej użytkowania omawianych w tym akapicie grup zabytków, w tym zapinek kowalowickich, kwestia górnej granicy ich występowania wywołuje kontrowersje. Problem rodzi grupa zapinek z terenów celtyckich, datowanych na fazę LT B1, które przypominają niektórymi cechami część fibul kowalowickich. Dotyczy to zapinek typu Münsingen, których wyróżnikiem są koliste tarczki na nóżce, nierzadko inkrustowane. Szczególnie bliską okazom typu III z ażurową nóżką wydaje się zapinka brązowa typu Münsingen z grobu w Mokronosie Górnym, pow. Wrocław (ryc. 4: 16; Jahn 1931, 13, 109, tabl. II 4, ryc. 4), która, takimi cechami jak dość szeroki kabłąk taśmowaty, ozdobiony trzema pasemkami karbowanymi, przypomina zapinki kowalowickie (ryc. 4: 4, 5). Natomiast długi, profilowany występ kończący nóżkę oraz krótka sprężynka z przednią cięciwą i długa pochewka odpowiadają ściśle kanonom epoki. Liczna kolekcja zapinek münsingenkich (48 egzemplarzy: por. Kruta 1971, 21, tabl. 18: 3-24; 32: 3; 35: 1-2) wystąpiła w słynnym „skarbie” z LT B1b w Duchcovie. Spora część spośród nich (18) ma ażurowe tarczki pierścieniowate oraz podobne, wydłużone i profilowane zakończenia, a 13 okazów tego typu (forma V według Kruty: 1971, 24n.) ma też szerokie, blaszkowate kabłąki zdobione w sposób identyczny jak okaz z Mokronosa Górnego (Kruta 1971, tabl. 10: 3-5). Jednak nie przekonuje wiązanie genezy tarczek na nóżkach u fibul typu Münsingen z fazy LT B1 z zapinkami kowalowickimi, gdyż bardziej prawdopodobne jest nawiązanie do odmiany zapinek typu Marzabotto (wariant Lantilly) z tarczkami (Dehn,

Stöllner 1996, 20, ryc. 14-15). W zbiorze z Duchcova znajdują się zresztą fibule z innymi, „późnohalsztackimi” cechami, na przykład 38 okazów z cięciwą owiniętą wokół kabłąka i liczne zapinki kuszowate (Kruta 1971, 19). Dowodzi to, że w Czechach kontynuowano starsze wzorce na dość szeroką skalę, choć trudno wskazać rejon, gdzie one mogły przetrwać. Jednak to połączenie cech zapinek typowych dla LT B i form starszych dokonało się w Czechach. Choć w zbiorze z Duchcova raczej nie ma okazu identycznego jak zapinka z Mokronosa Górnego, to można przyjąć, iż była ona produktem warsztatu z terenu Czech. Za niesłuszną uważam więc opinię, że powstanie niektórych odmian fibul kowalowickich było inspirowane przez zapinki typu Münsingen, a zwłaszcza okaz z Mokronosa Górnego (Woźniak 1970, 155). Tym samym odrzucam też hipotezę (Woźniak 1979, 143-146; Lorentzen 1993, 71), iż część zapinek kowalowickich można datować na fazę LT B1.

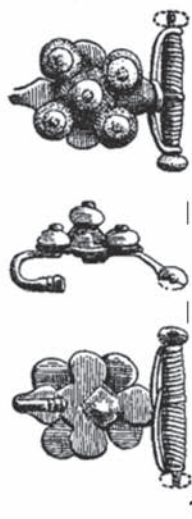
* * *

Kolejną grupę zapinek z fazy LT A tworzy 8(?) brązowych i 13 żelaznych okazów (zestawienia XIV, XV i XVI)³⁸, reprezentujących klasyczne formy wczesnej kultury lateńskiej, które można datować zasadniczo na „środkowy” oraz na „późny LT A” (por. Trachsel 2004, 88, ryc. 43). Niestety, spora ich część to fibule z dawnych znalezisk bez kontekstu. Cztery z nich (Kraków Tynec, Malerzowice Małe, pow. Nysa i 2 okazy z Kietrza, pow. Głubczyce) można łączyć ze stanowiskami schyłkowej kultury łużyckiej, natomiast pozostałe – z kulturą pomorską (bezsparnie lub wysoce prawdopodobnie).

Wyjątkowym znaleziskiem, niewątpliwym importem z obszaru wczesnej kultury lateńskiej, jest mała zapinka tarczowata z grobu 78 w Nosocicach, pow. Głogów (zestawienie XIV; ryc. 6: 1). Jest to żelazna zapinka z płaskim kabłąkiem krzyżowatym, do którego przynitowano czwórdzielną płytkę, a na

³⁷ W inwentarzach grobowych kultury pomorskiej zawierających zapinki kowalowickie występują czasem zabytki tradycyjnie odnoszone do fazy Ha D, np. niektóre urny twarzowe (por. Gedl 2004, 128n.). Jest to jednak skutek, jak wskazałem wyżej, porównywania faz rozwoju tej kultury do przestarzałych systemów chronologii kultur zachodniohalsztackiej i lateńskiej.

³⁸ M. Gedl (2004, 137-141) uwzględnił w swym dziele 14 spośród nich. Cztery dalsze okazy (Nieprowice, okolice Skulska i Krakowa oraz fragment z Zagórzyc) nie były publikowane. Zapinkę typu Marzabotto z okolic Przemyśla uznał M. Gedl zapewne za zbyt późną, zaś „zdyskwalifikowanie” fibuli z Płosków wynikało prawdopodobnie z nieznamośći analogii do tego rzadkiego typu. Zaskakuje pominięcie zapinki figuralnej z Kietrza.

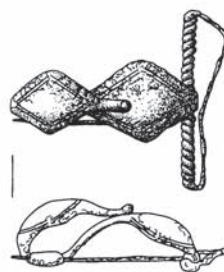

1

bez skali

1a

2

3

4

5

7

8

6

9

10

11

12

13

14

0 2-14 5 cm

0 1 5 cm

niej 5 guzków z koralu (w tym centralny). Końce kabłąka zagięte ku dołowi stanowią podporę dla sprężynki osadzonej na osi zakończonej guzkami z koralu i dla pochewki, cięciwa owinięta wokół końca kabłąka. Fibule tarczowate należą do dość rzadkich zabytków. Najbardziej znanymi okazami tego typu są dwie fibule, kolistą i owalną, z grobu księżęcego w Reinheim, w Saarlandzie. Obie składały się z żelaznego kabłąka, sprężynki (z brązową osią) i blaszki – podkładu dla tarczki, na której osadzono wytłaczaną blaszkę złotą, inkrustowaną guzkami z koralu (Keller 1965, 36-37, ryc. 3; 9, 13-15, tabl. 13, 16, 18). Najpiękniejszym okazem jest jednak zapinka z Weisskirchen w Saarlandzie, zbliżona do naszej fibuli kształtem, o analogicznej jak okazy z Reinheim budowie, pokryta złotą blaszką z wytłaczanymi ornamentami, w tym głowy ludzkie i inkrustacją z bursztynu (Jacobsthal 1969, 167 nr 20, tabl. 21: 20). Kolistą fibulą tarczowatą z Wargemoulin we Francji ma podobną konstrukcję i inkrustację paciorkami z koralu (Jacobsthal 1969, 197, tabl. 166: 348a). W Dürrnbergu bei Hallein znaleziono 5 mniejszych okazów, w tym jeden z grobu 46/1 z tarczką z bursztynu. Jedną z nich była też zdobiona złotą blaszką, inne korałem i kością słoniową (Penninger 1972, 58, 75, 82, tabl. 19B1, 40A1, 50A1-3, 112:2,3; Moosleiter, Pauli, Penninger 1974; 49, tabl. 150A1; Pauli 1978, 116-118, ryc. 12). Były to więc cenne przedmioty, które wskazywały na wysoką pozycję społeczną obdarzonych nimi zmarłych. Dobrze zachowane zapinki z Reinheim i z grobów 22 i 42/1 z Dürrnbergu (skąd przywieziono nasz okaz?) odpowiadają budową egzemplarzowi z Nosocice, który jest jednak inaczej zdobiony. Zapinki tarczowate pojawiają się na obszarach kultury lateńskiej już „we wczesnym LT A” (Trachsel 2004,

85-88, ryc. 43: 68, 71, 95, 102), lecz zdobienie inkrustacją perełkowatą jest charakterystyczne dla „późnego LT A”. Na schyłek LT A jest też datowany powszechnie grób z Reinheim (por. np. Dehn, Stöllner 1996, 22 i przyp. 39), lecz nie oznacza to, że analogiczną chronologię trzeba przyjąć dla zapinki z Nosocice.

Najciekawszą grupę tworzą 3 brązowe zapinki figuralne, wszystkie niestety pozbawione kontekstu. Stosowanie w zdobnictwie elementów antropo- i zoomorficznych jest charakterystyczne dla wczesnego stylu sztuki celtyckiej (Jacobsthal 1969, 1-59, 126-129, tabl. 156-161). Wyroby o cechach tego stylu występują głównie w grobach ze strefy kurhanowej wczesnej kultury lateńskiej, szczególnie na obszarach kultury Hunsrück-Eifel. Zapinki „maskowate” występują licznie na obszarach od Mozeli na zachodzie, po Motławę na wschodzie. „Polskie” okazy są najdalej na wschód odkrytymi zabytkami tego rodzaju. Jednym z nich jest prawie kompletny okaz odkryty w 2010 r. na terenie Opactwa w Krakowie Tyńcu (nr 164), z dość realistycznym przedstawieniem biegnącego konia. U. Binding (1993, 19-20, tabl. 11: 8-17, 151) znała 10 zbliżonych egzemplarzy z południowych Niemiec, Szwajcarii oraz z Dürrnbergu bei Hallein (2 okazy) i Hallstatt. Najbliższe naszej, realistyczne zapinki pochodzą z Senghofen koło Regensburga i z Dürrnbergu (Binding 1993, tabl. 11: 12, 14) oraz nowe znalezisko z Horné Orešany koło Trnavy (Pieta 2007, ryc. 7: 7). Pozostałe okazy, słynna fibula z Kietrza (ryc. 7: 12) i niepublikowana – z okolic Krakowa, wyobrażają sceny. Przynależność unikatowej zapinki z Kietrza do kręgu wczesnej sztuki celtyckiej została zaaprobowana w literaturze przedmiotu (Binding 1993, 17, 222, tabl. 10: 4; Frey 2005, 29n., ryc. 2). Zaskakuje

Na sąsiedniej stronie:

Ryc. 6. Fibule z zaawansowanego LT A. 1-1a. Nosocice, pow. Głogów; 2. Kornacice, pow. Opatów; 3. Czernina, pow. Góra Śl.; 4. Dobra, pow. Oleśnica; 5. Domaniowice, pow. Głogów; 6. Janina, pow. Busko Zdrój; 7. Pierzwin, pow. Zielona Góra; 8. Skidniów, pow. Głogów; 9. Malerzowice Małe, pow. Nysa; 10. Prusowice, pow. Wrocław; 11. Święciany, pow. Legnica; 12. Kietrz, pow. Głubczyce; 13. Płoski, pow. Góra Śl.; 14. Przemyśl – okolica (1-8, 13 – żelazo; pozostałe brąz). 1. wg Petersen 1929; 1a, 11. fot. J. Soida; 12. wg Gedl 1985; 13. wg Petersen 1940; 14. wg Czopek 1994; pozostałe wg Gedl 2004

Abb. 6. Fibeln aus der entwickelten LT A. 1-1a. Nosocice, Kr. Głogów; 2. Kornacice, Kr. Opatów; 3. Czernina, Kr. Góra Śl.; 4. Dobra, Kr. Oleśnica; 5. Domaniowice, Kr. Głogów; 6. Janina, Kr. Busko Zdrój; 7. Pierzwin, Kr. Zielona Góra; 8. Skidniów, Kr. Głogów; 9. Malerzowice Małe, Kr. Nysa; 10. Prusowice, Kr. Wrocław; 11. Święciany, Kr. Legnica; 12. Kietrz, Kr. Głubczyce; 13. Płoski, Kr. Góra Śl.; 14. Przemyśl – Umgebung (1-8, 13 – Eisen; übrige Bronze). 1. nach Petersen 1929; 1a, 11. Foto von J. Soida; 12. nach Gedl 1985; 13. nach Petersen 1940; 14. nach Czopek 1994; übrige nach Gedl 2004

fakt, iż, poza polskimi, są znane tylko dwie dalsze zapinki z pełną postacią ludzką: sławna fibula z grobu ciałopalnego nr 174 z Manětina Hradku, okr. Pilzno (Drda, Rybová 1995, 36n., 181) i okaz z grobu 134 w Dürrnbergu bei Hallein – typ 9 U. Binding (1993, 17; tabl. 10: 2, 3). W pewnym stopniu, jako analogie do nich można też uznać fibulę z Horné Orešany koło Trnavy (Pieta 2007, ryc. 7: 5, 8) – okaz z ludzką głową i zwierzęcym tułowiem, oraz zapinkę z jeźdźcem na koniu z Přemyšlení, okr. Praha, z zespołu datowanego na fazę LT B2 (Binding 1993, 60n., ryc. 22). Tak późną chronologię dla naszych okazów trudno byłoby proponować, jednak odlewane fibule figuralne są charakterystyczne zwłaszcza dla horyzontu między fazą LT A z zapinkami konstrukcji późnohalsztackiej a horyzontem Marzabotto (Dehn, Stöllner 1996, 14, 23), czyli można je odnosić do „środkowego LT A”. Takie też orientacyjne datowanie omawianych okazów polskich można sugerować. Wszystkie one były zapewne importami ze wschodniej strefy kultury lateńskiej (z Dürrnbergu bei Hallein? lub może z Horné Orešany).

Niedużą grupę późnych zapinek nawiązujących do tradycji późnohalsztackich tworzą 3 okazy późnych fibul podwójnie bębnekowych („Doppelpaukenfibeln”), choć przynajmniej dwie z nich mogą być też zaliczane do zapinek z ptasią główką. Do znanej żelaznej fibuli z grobu 2044 w Kietrze doszły w ostatnich latach egzemplarz żelazny z Kornacic, pow. Opatów (ryc. 6: 2; zestawienie XV; Gedl 2004, 132, tabl. 66: 424) i brązowy z Nieprowic, pow. Pińczów. Wszystkie one można zaliczyć do zapinek pochodnych od typu dP4 G. Mansfelda, szczególnie częstego w południowo-zachodnich Niemczech i wschodniej Francji (Mansfeld 1973, 30-37, 229-234, ryc. 15, 16). Zapinki podwójnie bębnekowe, choć występują przez cały okres Ha D3, to ich młodsze wersje były nadal użytkowane we „wczesnym” i „środkowym LT A” (Trachsel 2004, 81-88, ryc. 42; 43). Okaz z Kietrza jest najbliższy „klasycznym” fibulom tego typu z „bębenkiem” odmiany A2 na zakończeniu nóżki (najliczniejszego wariantu), lecz różni się od form późnohalsztackich bardzo szerokim kabląkiem i tarczka z występem dotykającym kabląka (co przypomina zapinki z ptasią główką). Cechy te łączą nasz okaz z wariantami „Fuss”- i „Doppelpaukenfibeln” z fazy LT A (por. Dehn, Stöllner 1996, 3-16). Można go więc zaliczyć do wariantu Speikern, podobnie jak obie pozostałe zapinki, które posiadają wyraźne cechy form z fazy

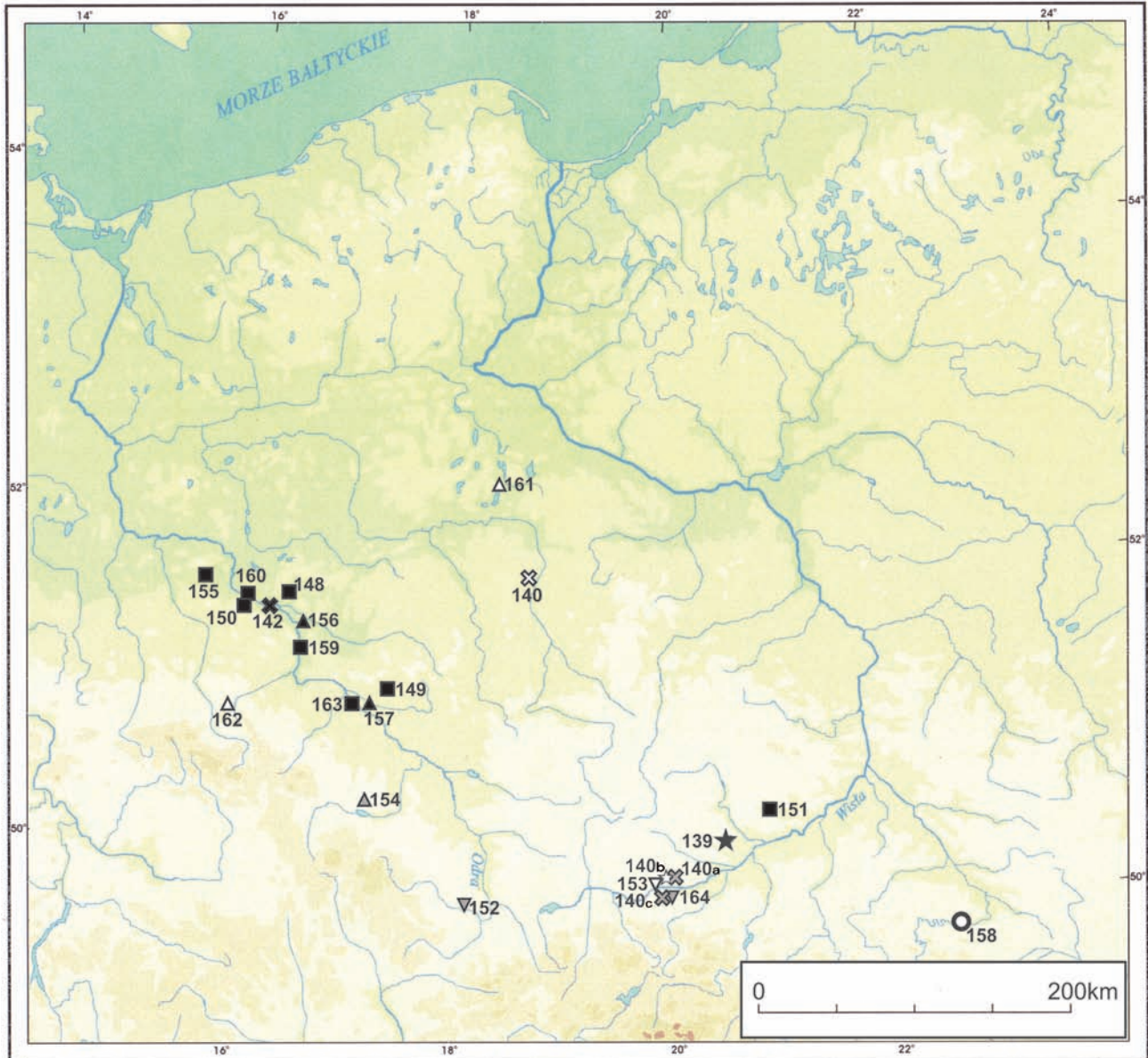
LT A z racji łódkowatego kabląka oraz wydłużenia „bębenka” kończącego nóżkę w rodzaj ptasiego dzióbka – niedużego u okazu z Nieprowic i dłuższego u zapinki z Kornacic. Ta ostatnia wyróżnia się ponadto rombokatym kształtem kabląka i nóżki, przy brzegach których znajdują się podwójne zębki. Podobne formy są rozprzestrzenione na wschód od Renu (Dehn, Stöllner 1996, 46 i passim, ryc. 2: 7; 3; 9B-D).

Okazy z Kornacic i Nieprowic można też zaliczyć do fibul „ze zdegenerowaną główką zwierzęcą”, oznaczonych przez U. Binding (1993, 40n.) jako typ 23, wśród których dość często spotyka się dodatkowe zdobienie. Identyczny jak u egzemplarza z Kornacic ornament na tarczce i kabląku wystąpił np. na fibulach z grobu 12 w Dürrnbergu bei Hallein, Hundsdorf, kurhanu 9 w Speikern, Bopfingen, Kleine Gleichberge (Pauli 1978, 122, ryc. 14: 4; Binding 1993, tabl. 40: 3, 8, 15; 41:4; 42: 6). Od większości okazów typów 16 i 23 U. Binding zapinkę z Kornacic różni jednak długa sprężynka, co jest cechą wczesną, nawiązującą do tradycji późnohalsztackich. Należy podkreślić, że omawiane zapinki różnią się wyraźnie od pozostałych fibul „z kaczą główką” z terenu Polski kształtem kabląka oraz nóżki.

Zdumiewające jest rozprzestrzenienie tych zabytków w południowej części Górnego Śląska i Małopolsce (mapa 3d), z dala od strefy masowego występowania takich form w południowych Niemczech (Bergmann 1955, 43-68, mapa 1; Mansfeld 1973, 30-37, 229-234). Całkowity ich brak na Dolnym Śląsku wskazuje, że nie są one efektem wpływów zachodnich. Zwracają więc uwagę stosunkowo bliskie znaleziska zapinek typu Speikern: Dolni Břežany i Závist, okr. Praha-západ, Sopron Krautacker, Menfőcsanak, kom. Győr, Hallstatt, Dürrnberg (Dehn, Stöllner 1996, 46), Horné Orešany, okr. Trnava (Pieta 2007, ryc. 7: 4). Wolno więc wiązać pojawienie się tych zabytków w Małopolsce z oddziaływaniami z nad środkowego Dunaju lub Czech.

Najliczniejszą grupę wśród omawianych tworzy 9 żelaznych i 4 brązowe fibule z ptasią główką (ryc. 6: 3-11; zestawienie XVI; Binding 1993, 222n., tabl. 30: 5-8; 32: 2-5; 45: 9-11)³⁹, nie licząc omó-

³⁹ Do okazów znanych M. Gedlowi (2004, 137-141) doszła niepublikowana zapinka z okolic Skulska, pow. Komin. U. Binding (op. cit.) pominęła ponadto okaz z Domaniowic.

■ - a ▲ - b ★ - c ▼ - d ✕ - e ● - f

Mapa 4. Zapinki z ptasią główką i zabytki z końca LT A: a – żelazne zapinki z ptasią główką; b – brązowe zapinki z główką ptaka z długim dziobem; c – miski typu Stupava i Braubach; d – zapinki figuralne; e – bransolety i naszyjniki (późne); f – zapinka typu Marzabotto. Duża sygnatura oznacza co najmniej 3 okazy danej grupy; znaki zaczernione – kultura pomorska, szare – kultura łużycka, puste – bez kontekstu; cyfry odpowiadają numerom w zestawieniach

Karte 4. Vogelkopffibeln und Funde von der ausgehenden LT A: a – eiserne Vogelkopffibeln; b – bronzene langsnäbelige Vogelkopffibeln; c – Schüssel vom Typ Stupava; d – figürliche Fibeln; e – Halsketten (spät); f – Marzabotto-Fibel. Große Signatur bedeutet mindestens 3 Funde der gegebenen Gruppe; Zeichen: geschwärzt – Pommersche Kultur, grau – Lausitzer Kultur, hohl – ohne Zusammenhang; Ziffern entsprechen den Nummern im Katalog

wionych zapinek z Kietrza, Kornacic i Nieprowic. U. Binding podzieliła je na dwie grupy (fibule „z kaczą główką” i z „główką ptaka wodnego”), a 3 okazy pozbawione nóżek (Przyborów i Wrocław

Pracze Odrzańskie, grób 14) zaliczyła do zapinek z ptasią główką nieokreślonego typu. Jednak inne ich cechy przypominają 5 fibul żelaznych, należących do najliczniejszego typu 16 – ze stylizowaną

główką kaczką. Znaleźiska zapinek tego typu koncentrują się w południowych Niemczech, a poza tym stosunkowo liczne (6 okazów) są w Dürrenbergu bei Hallein. Niezwykła ich koncentracja (54 fibule) wystąpiła w Kleine Gleichberge bei Römhild (por. Neumann 1973, 15-21, 42-48, tabl. IV 4-26, V), natomiast z terenu Czech znane są tylko 2 egzemplarze (Binding 1993, 27-33, 154-156) oraz 2 dalsze pokrewnego typu 23 – ze zdegenerowaną główką ptasią (Binding 1993, 161). Na tym tle najpewniej 8 żelaznych zapinek tej odmiany z terenu Polski (Czernina, pow. Góra Śl., Domanowice, pow. Głogów, grób 120, Janina, pow. Busko, grób 4, Pierzwin, pow. Zielona Góra, grób 1, Przyborów, pow. Wołów – 2 okazy, Skidniów, pow. Głogów, Wrocław Prace Odrzańskie, grób 14; ryc. 6: 3, 5-8; mapa 4a)⁴⁰ stanowi zbiór znaczący. Podkreślić należy, iż wszystkie okazy z zachowaną nóżką mają małą pochwę, niezbyt długie sprężynki, dwie są kuszowate, a na końcach ośki mają guzki lub płytki, także ośki dwóch dalszych były zakończone guzami, a zapinka ze Skidniowa miała cięciwę owiniętą wokół kabłąka. Kabłąki wszystkich egzemplarzy były dość masywne. Cechy te wyraźnie nawiązują do tradycji późnohalsztackich (sprężynka na ośce, konstrukcja kuszowata, owinięcie cięciwy), co pozwala je zaliczyć do „środkowego LT A”. Wyróżnia się okaz z Pierzwina – być może jednodzielny. Wszystkie te zapinki są żelazne, w odróżnieniu od fibul tego typu z innych obszarów, które przeważnie były wykonane z brązu. Szczególnie instruktywny jest skład zbioru z Kleine Gleichberge bei Römhild: 51 okazów brązowych (w tym liczne z żelazną ośką) i tylko 3 żelazne. Pojawienie się na Śląsku zapinek tego typu na pewno było rezultatem kontaktów z tym ośrodkiem. Jednak odmiennosc użytego do ich wytwarzania surowca przemawia za uznaniem ich za wyroby lokalne. Nie może dziwić podjęcie przez doskonałych kowali dolnośląskich, producentów fibul kowalowickich i typu Piekary Wielkie, nowych ich wzorów zgodnych z modą europejską (lateńską).

Zapinki ze stylizowaną kaczą główką zamykają pewien etap w rozwoju zapinek na terenie Polski, przypadający zasadniczo na „środkowy LT A”. Wy-

stępują wówczas fibule żelazne czterech typów (Kowalowice, Piekary Wielkie, Speikern i okazy z kaczą główką) o „konstrukcji późnohalsztackiej” (kuszowate, dwudzielne, silnie zwinięta sprężynka na żelaznej osi). Dominowały wyroby lokalne, nawiązujące do miejscowych form wcześniejszych (typ Łuszkowo i żelazne okazy typu Grabonóg – Grzmiąca), lecz także inspirowane przez „modę wczesnolateńską”. Szczególną rolę odgrywał „warsztat” kowalski działający na Dolnym Śląsku, którego ostatnimi wyrobami były prawdopodobnie zapinki z kaczą główką (i fibula typu 17 U. Binding z Dobrej?). Udokumentowane są kontakty ze strefą środkowego Dunaju i z Czechami – zapewne pośrednikiem dla ośrodka w Dürrenbergu bei Hallein. Importowano wówczas nie tylko ozdoby metalowe, lecz także muszle kauri, a ekwiwalentem mógł być bursztyn.

Drugą grupę zapinek z ptasią główką tworzą okazy odmiennej konstrukcji. Są to fibule jednodzielne, z cienkim kabłąkiem, krótką sprężynką o szerokim zwoju i przednią cięciwą. Jest to 5 okazów: 3 lub 4 brązowe i jeden żelazny (ryc. 6: 4, 9-11; zestawienie XVI; mapa 4b), które odpowiadają typowi 17 U. Binding (1993, 33, 156-157, tabl. 30: 13-15; 31: 1-14; 32: 1-6), obejmującemu zapinki z zakończeniem nóżki stylizowanym na głowę ptaka wodnego z długim dziobem. Jedna z nich pochodzi z osady schyłkowej kultury łużyckiej (Malerzowice Małe, pow. Grodków), 2 – z grobów kultury pomorskiej (Dobra, pow. Oleśnica – grób 4, Prusowice, pow. Wrocław), a dwie pozostałe (okolice Skulska, pow. Konin, Święciany, pow. Legnica)⁴¹, bez kontekstu, można też wiązać z kulturą pomorską. Wyróżnia się kuszowata fibula żelazna z Dobrej (ryc. 6: 4), która przypomina okazy wyżej omawianego typu 16 U. Binding silnie skrzyconą sprężynką (wyrób lokalny?). Natomiast wszystkie egzemplarze brązowe (Malerzowice Małe, Prusowice, okolica Skulska, Święciany: ryc. 6: 9-11) reprezentują już klasycznie wczesnolateńską konstrukcję i są najpewniej importami. Zapinki tej odmiany są niezbyt liczne na ziemiach celtyckich, w porównaniu z dwoma pozostałymi typami fibul z ptasią główką (z główką kaczką oraz z główką ptaka drapieżnego). U. Binding (1993, 33, 156n.) zestawiała tylko 26 egzemplarzy tego typu, w tym 14 z południowych Niemiec (większość z pół-

⁴⁰ Zakończenie nóżki zapinki z Janiny określano jako główkę końską (Rosen-Przeworska 1939-1945, 52n., ryc. 2:3), lecz przekonująca jest interpretacja U. Binding.

⁴¹ W literaturze przedmiotu, ta ostatnia miejscowość była też podawana jako Święciec i Świnino.

nocno-wschodniej Bawarii), 6 z Austrii (Hallstatt i 5 z Dürrnbergu bei Hallein), 4 z Polski (obecnie 5) i po jednym z Francji oraz Czech. Zwraca uwagę brak ich na Kleine Gleichberge bei Römhild. Sugeruje to, iż zapinki tego typu, a bezspornie brązowe okazy jednodzielne, były młodsze od fibul z główką kaczką.

Cechy fibul typu 17 U. Binding ma też żelazna zapinka z Płosków, pow. Góra Śl. (ryc. 6: 13), z niewielkim zgrubieniem na nóżce, imitującym ptasią główkę. Różni ją od pozostałych okazów tego typu (poza surowcem) przedłużenie nóżki i zahaczenie jej na cięciwie. U. Binding (1993, 24n., 197, 228, tabl. 15: 3; 16: 2), za W. Dehnm (1966), zaliczyła brązowe okazy o identycznej konstrukcji (wariant Dorna) z Dorna, Kr. Grimma oraz Otaslavic, okr. Prostějov (por. Meduna 1974, 576, ryc. 1: 1) do typu 14 – „symetrycznych” Doppelvogelkopffibeln. Zapinka z Otaslavic różni się od egzemplarza z Płosków bodaj tylko lepszym zachowaniem stylizowanej główki ptasiej. Natomiast koniec przedłużonej nóżki okazu z Dorna po przejściu za cięciwę zagięto do tyłu i na tej części jest druga stylizowana ptasia główka. Dość podobna do naszej zapinka żelazna jest znana z Kleine Gleichberge bei Römhild (Neumann 1973, 25, tabl. VII 14)⁴². Również unikatowa fibula brązowa ze Střelice – Slatiny, okr. Znojmo na Morawach (Filip 1956, 102, ryc. 30: 12; Meduna 1974, 576-582, ryc. 1: 3), ma identyczną konstrukcję, lecz brak jej „ptasiej główki”, a na przedłużeniu nóżki umieszczono pionowo 13 szachowatych guzków. Jako analogię do naszego okazu można też uznać żelazną fibulę z grobu 32 w Podolí, okr. Brno, najmłodszego na tym cmentarzysku (Meduna 1974, 576, 582n., ryc. 2: 1). Jest to jednak okaz kuszowaty, z krótką sprężynką na osi zakończoną guzkami. Jej wydłużona nóżka z dwoma zgrubieniami („zdegenerowane ptasie główki”?) jest ponownie zagięta na wysokości partii szczytowej kabłąka, a na końcu ma kolejne zgrubienie. Przekonuje zaliczenie przez J. Medunę (1974, 582n.) tego grobu do horyzontu (z nielicznymi importami kultury lateńskiej) poprzedzającego bezpośrednio pojawienie się na Morawach płaskich cmentarzysk celtyckich.

⁴² Wśród zapinek z tego stanowiska z bardzo długą nóżką (2 żelazne i brązowa: Neumann 1973, 24-26, tabl. VI 15, VII 13, XA 9) mógł być okaz z ułamaną jej dalszą częścią, a więc podobny do zapinki z Płosków.

Niewątpliwie zapinkę z Płosków i 4 okazy typu 17 według U. Binding z przednią cięciwą i 4-zwojową, szeroką sprężynką, a więc z odmienną od wcześniej omawianych okazów konstrukcją typową dla LT I, należy datować na schyłek fazy LT A – na czas zbliżony do momentu pojawienia się na ziemiach czeskich płaskich cmentarzysk celtyckich. Są to więc formy najmłodsze wśród dotąd omawianych. Wspólne cechy łączą z nimi brązową zapinkę z okolic Przemyśla (ryc. 6: 14). Jest to też okaz drutowaty, z identycznymi cięciwą i sprężynką jak wyżej omawiane, a wyróżnia go wyżej sklepiony kabłąk i profilowany koniec nóżki – równoległy do pochewki. Od klasycznych fibul typu Marzabotto różni go niezbyt symetryczny kształt kabłąka. Są one głównymi wyznacznikami najstarszych horyzontów (A i B-D) cmentarzyska w Münsingen-Rain (Hodson 1968, 15n., 35, tabl. 2: 671; 5: 704; 18: 752; 123: 3/4) razem z innymi odmianami drutowatych zapinek z „daszkowatym” kabłąkiem oraz późnymi „Certosami” (Hodson 1968, 15n., 35, tabl. 14: 812). Fibule typu Marzabotto i pokrewne są charakterystyczne dla tzw. „zachodniego kręgu” wczesnej kultury lateńskiej (por. Dehn, Stöllner 1996, 15-24 i passim). Liczne ich serie są znane z Szampanii (por. Bretz-Mahler 1971, 17-23, tabl. 1-2, 4-8), Szwajcarii i Nadrenii, a na wschodzie – z Dürrnbergu bei Hallein (Pauli 1978, ryc. 4: 1-6, 15-16), Kleine Gleichberge bei Römhild (Neumann 1973, 49-52, tabl. VI, VII 1-2) i pokrewny okaz z Dresden Stetzsch (Kaiser 2003, 13, ryc. 4: 2). Są one też dość liczne w Bawarii, a rzadkie w Czechach i Austrii (poza Dürrnbergiem), lecz jeden okaz pochodzi z Pilismarót koło Komarom na Węgrzech (Dehn, Stöllner 1996, 47-50, ryc. 13a-b, 15). Do ich listy w tej pracy mogę dodać fibule z Inzersdorf ob. der Traisen w Dolnej Austrii (Neugebauer 1996, 123, tabl. 22: Pl. 1: 2) i Horné Orešany (Pieta 2007, 305). Zapinki tego typu z południowych Niemiec odnosi M. Trachsel (2004, 88, ryc. 43: 100, 106, 107) do „późnego LT A”.

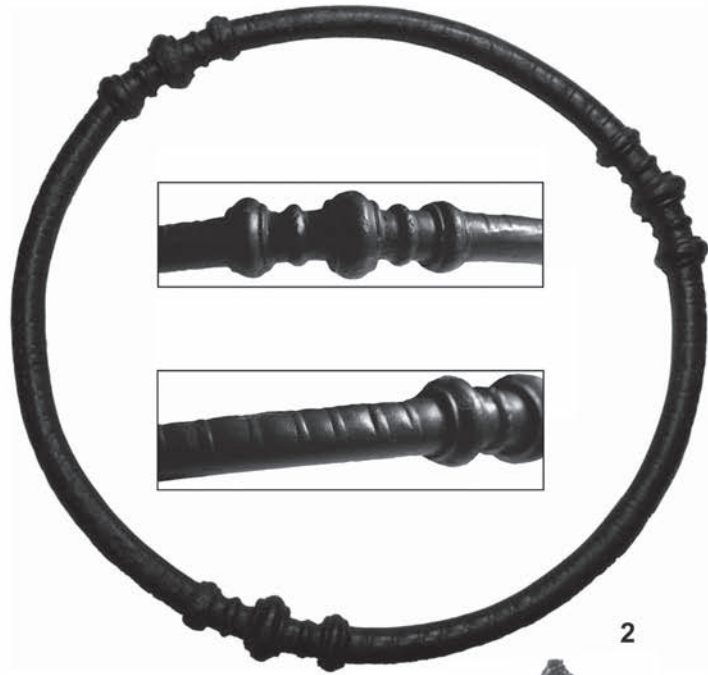
Pojedyncze okazy typu Marzabotto z terenu Czech występują w najmłodszych grobach szkieletowych z klasycznego LT A (Holodňak, Waldhauser 1984, 40; Filip 1956, tabl. XXI 15), lecz także w zespołach przedduchowskiego horyzontu płaskich cmentarzysk celtyckich („grupa A” – Hostomice: Holodňak, Waldhauser 1984, 36, 42, ryc. 2: 21), wyróżniających się sporadycznym występowaniem młodszych zapinek z ptasią główką typów 17

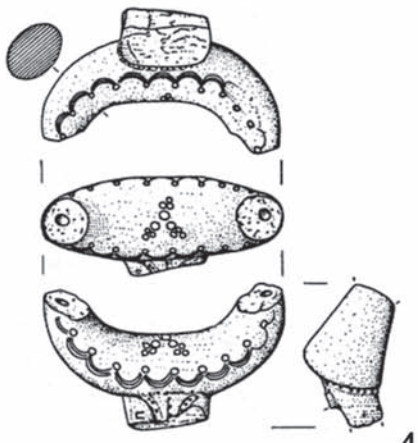
1

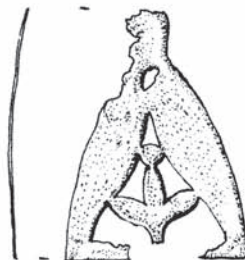
3

2

4

5

5a

6

7

8

0 5 cm

i 19 według U. Binding ze sprężynką o szerokim zwoju. Z Moraw znana jest typowa zapinka typu Marzabotto z Popůvky, okr. Přerov – niestety bez kontekstu (Meduna 1965, 820n., ryc. 225: 4) i liczniejsze okazy pokrewne, z daszkowatym lub „parabolicznym” kabłąkiem (Meduna 1965, ryc. 225: 1, 5; 226: 1-4; 227: 2,3; Čižmář M. 1970, ryc. 1: 4, 5), reprezentujące najstarsze zespoły z morawskich, płaskich cmentarzysk celtyckich (faza LT B1a według Holodňak, Waldhauser 1984).

Dolną granicę chronologiczną dla zapinek typu Marzabotto i pokrewnych wyznacza fakt, że brak jest choćby jednego egzemplarza tego rodzaju w liczącej 573 okazy serii fibul ze „skarbu” w Duchcovie, datowanego na „klasyczną fazę LT B1”, a wszystkie to zapinki „duchcowskie” lub münsingeeńskie (Kruta 1971, 17-55, tabl. 32-37). Znamienny jest też brak typowych dla LT A króciutkich pochewek (por. Kruta 1971, tabl. 16). Spośród cech charakterystycznych dla drutowatych fibul ze schyłku LT A (typ 17 z ptasią główką według U. Binding oraz Marzabotto i daszkowate) nie wystąpiły w Duchcovie także sprężynki o szerokim zwoju, choć znane są nieliczne okazy z czterozwojowymi sprężynkami (por. Kruta 1971, 17-55, 79) i zapinki z kabłąkiem typu A i A1 według V. Kruty (1971, tabl. 6), zbliżonym do okazów z daszkowatym kabłąkiem. Są to jednak zapinki we wszystkich innych elementach różniące się od interesujących nas form.

Przedstawione dane wskazują, że zapinkę z okolic Przemysła można odnosić do czasu bezpośrednio poprzedzającego pojawienie się w Europie środkowej płaskich cmentarzysk celtyckich („historycznej ekspansji Celtów” na wschód) lub wiązać z najstarszym ich horyzontem, nazywanym „przedduchcowskim”, czyli fazą LT B1a według J. Waldhausera (1978, t. II, 116-144). Jej datowanie abso-

lutne można więc umieścić między czasem około roku 450 i około roku 400 (Trachsel 2004, 319-320). Można sugerować, że dotarła tu ona z Moraw i jest, być może, zabytkiem wyznaczającym początek szlaku napływu importów celtyckich do Polski wschodniej w fazie LT B1.

* * *

Z terenu Polski znanych jest też kilka zabytków innych typów, będących importami z obszarów zajętych przez kulturę lateńską z fazy LT A. Są to fragment miski typu Stupava z Jakuszowic, pow. Kazimierza Wielka, brązowe naszyjniki z Nosocic, pow. Głogów i z Klonówka, pow. Turek oraz naramiennik z Legnickiego Pola Straszowic, pow. Legnica i być może bransoleta z Krakowa Tyńca (zestawienie XIII). Zabytki te mają szersze ramy chronologiczne i brak jest podstaw dla ustalania ich precyzyjnego datowania.

Zdobione ucho miski typu Stupava z Jakuszowic (ryc. 7: 4) reprezentuje najmłodszą odmianę misek z uchami w kształcie rogów, rozpowszechnionych w strefie środkowego Dunaju. Najstarsze okazy tego rodzaju znane są z przyalpejskiej części Słowenii, gdzie są datowane na fazę Ha C2 - Ha D1 (por. Tankó 2005, 153n., ryc. 3-5; tam dalsza literatura). Okazy najmłodszej ich odmiany nawiązują do starszej tradycji lokalnej tylko kształtem uch, a od form wcześniejszych różnią się wykonaniem na kole garncarskim oraz esowatym profilem i zdobieniem (Szabó 1985, 55-56; Tankó 2005, 155n., fig. 2 i 7). Występują na nich układy kóelek i festony wykonane stempelkami, analogiczne jak na innych naczyniach toczonych ze wschodniej strefy kultury lateńskiej w fazie LT A (Schwappach 1975, tabl. II, ryc. 2). Toczono miski typu Stupava znane są z 19 stano-

Na sąsiedniej stronie:

Ryc. 7. Klamry ażurowe (5-8) i inne zabytki z LT A. 1. Nosocice, pow. Głogów; 2. Klonówek, pow. Turek; 3. Legnickie Pole Strachowice, pow. Legnica; 4. Jakuszowice, pow. Kazimierza W.; 5. Bojano, pow. Wejherowo; 6. Wrocław Księżę Wielkie; 7. Bobrowice, pow. Żagań; 8. Gogolewo, pow. Tczew (1-3 – brąz; 4 – glina; 5-8 – żelazo). 1. wg Sarnowska 1958; 2. fot. M. Grygiel; 3. wg Jacyk 1996; 4. wg Woźniak 1996; 5, 5a. wg Megaw 2005; 6, 8. wg Kostrzewski 1922-1924; 7. wg Petersen 1934

Abb. 7. Durchbrochene Klammer (5-8) und andere Funde aus LT A. 1. Nosocice, Kr. Głogów; 2. Klonówek, Kr. Turek; 3. Legnickie Pole Strachowice, Kr. Legnica; 4. Jakuszowice, Kr. Kazimierza Wielka; 5. Bojano, Kr. Wejherowo; 6. Wrocław Księżę Wielkie; 7. Bobrowice, Kr. Żagań; 8. Gogolewo, Kr. Tczew (1-3 – Bronze; 4 – Ton; 5-9 – Eisen). 1. nach Sarnowska 1958; 2. Foto von M. Grygiel; 3. nach Jacyk 1996; 4. nach Woźniak 1996; 5, 5a. nach Megaw 2005; 6, 8. nach Kostrzewski 1922-1924; 7. nach Petersen 1934

wisk w Dolnej Austrii i Burgenlandzie, południowo-zachodniej Słowacji i północnych Węgrzech, a fragment z Jakuszowic jest jedynym okazem tego typu spoza tej strefy (Tankó 2005, 155-157, 160, ryc. 7). Pochodzą one, a także większość naczyń toczonych z ornamentyką stempelkową, z zespołów datowanych na fazę LT A, choć miska tego typu z Körösszegapati na Węgrzech pochodzi z fazy LT B2 (Tankó 2005, 157), a ornamentyka stempelkowa dość często występuje nadal w tej strefie w fazie LT B, a nawet LT C, lecz w innych typach naczyń (Schwappach 1975, tabl. III). Okaz z Jakuszowic należy datować na zaawansowaną fazę LT A, czyli okres liczego występowania toczonych misek tego typu, a najbardziej prawdopodobne jest „przybycie” go do Małopolski w „środkowym LTA”, gdy napływały tu inne importy ze strefy naddunajskiej. Zapewne na ten czas należy też datować fragment toczonej miski typu Braubach z Krakowa Wyciąża (Poleska 2006, 58, ryc. 10:4, tabl. 291: 2) i być może dwa fragmenty zdobione stempelkowo z Pełczysk, pow. Pińczów (Rudnicki 1997, 135, tabl. XIII 8, XXII 7) oraz niewielkie ułamki trzech toczonych misek z grobów 1403, 1404, 1415, a także dwóch ozdób brązowych z grobów 1415 i 1416 z cmentarzyska „łużycko-pomorskiego” w Krakowie Pleszowie (Poleska 2006, 28-30, ryc. 3; 4; 5). Te ostatnie mogą jednak pochodzić też z fazy LT B (por. nr 140a katalogu).

Gładki naszyjnik z cienkiego drutu brązowego z grobu 6/1950 kultury pomorskiej w Nosocicach koło Głogowa ma na końcach uszka połączone kółeczkiem (ryc. 7: 1). Naszyjniki (i rzadsze naramienniki lub nagolenniki) tego typu pojawiają się w fazie Ha D3 na obszarach kręgu zachodniohalsztackiego. Są to okazy z ornamentyką „kreskową”. W fazie LT A ozdoby te stają się liczniejsze i rozszerzył się obszar ich występowania, obejmując Szampanię, Czechy, okolice Lipska, a nawet Węgry (Joachim 1992, 14-21, 35-42; ryc. 3; 5). Dominują wówczas okazy o gładkich kabłąkach, typowe dla horyzontu przechodzenia od obrządku kurhanowego do cmentarzysk płaskich (por. Krämer 1985, 1-16, tabl. 49: 3, 8; 51: 3-5; 67: 13), lecz występujące do przełomu LT A/LT B. Niezdobione naszyjniki odnosi H. J. Joachim przede wszystkim do fazy LT A2 i przełomu LT A/LT B1, czyli według nowszej periodyzacji do „późnego LT A” oraz LT B1a, a nieliczne okazy są datowane na fazę LT B. Dość liczna seria okazów z gładkim kabłąkiem jest znana z Czech

(Joachim 1992, 17, 35-40, ryc. 3: 1), gdzie zapewne wyprodukowano egzemplarz z Nosocic. Nasz okaz należy odnosić do okresu liczego ich występowania, czyli zasadniczo do „późnego LT A”.

Brązowy, zamknięty naszyjnik z Klonówka, pow. Turek i naramiennik z Legnickiego Pola Straszowic (ryc. 7: 2-3) cechuje ozdobienie kabłąka grupami po 3 guzki. Należą one do rozpowszechnionych w fazie LT A brązowych „Knotenringe”. W zestawieniu H.-J. Joachima (1992, 22-33, 44-60, ryc. 9-12, 15-17) było 380 „Dreiknotenringe” i 187 „Vierknotenringe”. Zasięg występowania obu odmian był podobny, od Szampanii i zachodniej Szwajcarii na zachodzie po Czechy i rejon Soławy (Saale) na wschodzie, a wyraźne koncentracje zaznaczyły się w środkowej Nadrenii i północnej Bawarii (Joachim 1992, ryc. 9-11, 15-16). Nieco większy zasięg w kierunku południowo-wschodnim miały formy późne (z LT B). Obie odmiany mają podobną chronologię, a ich formy zmieniały się zgodnie z analogicznym trendem: okazy wczesne (z LT A1 według H.-J. Joachima, czyli zasadniczo z „środkowego LT A” M. Trachsela) miały cieńsze kabłąki bez dodatkowego zdobienia. Egzemplarze młodsze były masywniejsze i z dodatkowymi motywami ozdobnymi. Nieliczne okazy pochodzą z fazy LT B (Joachim 1992, 26-28, 31-33).

„Vierknotenring” z Legnickiego Pola Straszowic (ryc. 7: 3) nie ma dodatkowego zdobienia, może być więc zaliczony do form z fazy LT A1 według H.-J. Joachima (1992, 31, ryc. 17; 1). Sądząc po wielkości, naszyjnik z Klonówka (ryc. 7: 2) to „Dreiknotenring” z dodatkowym karbowaniem kabłąka, który można zaliczyć do fazy LT A2 według H.-J. Joachima, czyli „późnego LT A” według M. Trachsela. Można go uznać za prototyp guzowatych bransolet z fazy LT B, co także sugeruje późne datowanie. Niestety, brak jest informacji o kontekście tego znaleziska. Określenie, że odkryto je w kurhanie kultury łużyckiej (Demetrykiewicz 1916, 16) jest nieprawdopodobne. Uprawniona jest hipoteza o pochodzeniu obu tych ozdób ze strefy kurhanowej w Czechach. Kolejne 2 „Dreiknotenringe”, bransoletę i naramiennik, odkryto w 1881 r. w grobie szkieletowym z Jezierzyc Małych, pow. Strzelin. Fakt ten oraz wzmianka o znalezisku ceramiki toczonej (informacje z archiwum M. Jahna, uzyskane od mgr. M. Grygla) sugerują jednak istnienie w Jezierzycach cmentarzyska celtyckiego z fazy LT B, zapewne jednego z najstarszych na Dolnym Śląsku.

Brązowa bransoleta lekko karbowana z terenu Opactwa w Krakowie Tyńcu (Woźniak, Zoll-Adamikowa 1971, 20, ryc. 7) reprezentuje forme długotrwałą, można ją więc datować na czas, z którego pochodzą znalezione tu dwa dobre datowniki: omówiona wyżej zapinka zoomorficzna z zaawansowanej fazy LT A oraz fibula duchcowska z LT B (Woźniak 1970, tabl. XLIV 5).

* * *

Z początkiem fazy LT B1 gwałtownie zmalała liczba zabytków typu kultury lateńskiej z fazy LT B odkrytych na ziemiach polskich, a całkowicie brak ich z północnej części Dolnego Śląska, Wielkopolski, Polski środkowej oraz Pomorza Wschodniego (Woźniak 1995, 203n., ryc. 3). Do tej fazy (przeważnie do LT B1) można zaliczyć 12 zapinek (w tym fragmenty), 8 brązowych bransolet i fragment naszyjnika (zestawienie XVII; ryc. 8) oraz, być może, ułamki trzech misek toczonych. Niewykluczone, iż z początku tej fazy może pochodzić też omówiona wyżej zapinka typu Marzabotto z okolic Przemyśla. Zabytki te mają zdumiewający zasięg (mapa 5). Trzy zapinki, duchcowska z Marszewa (ryc. 8:5), pow. Goleniów oraz münsingenska i z dużą kulką na nóżce (z LT B2) z Bolesławca (ryc. 8: 8, 10), zostały odkryte na zachodnich peryferiach ziem polskich i łączą się najpewniej z kontaktami Celtów z ludnością kultury jastorfskiej z jej wschodnich peryferii⁴³. Także fragment bransolety z Legnickiego Pola (Jahn 1931, 37-39, ryc. 40) może być powiązany z tym nurtem lub śladem kontaktów z pobliską enklawą osadnictwa celtyckiego na Śląsku środkowym.

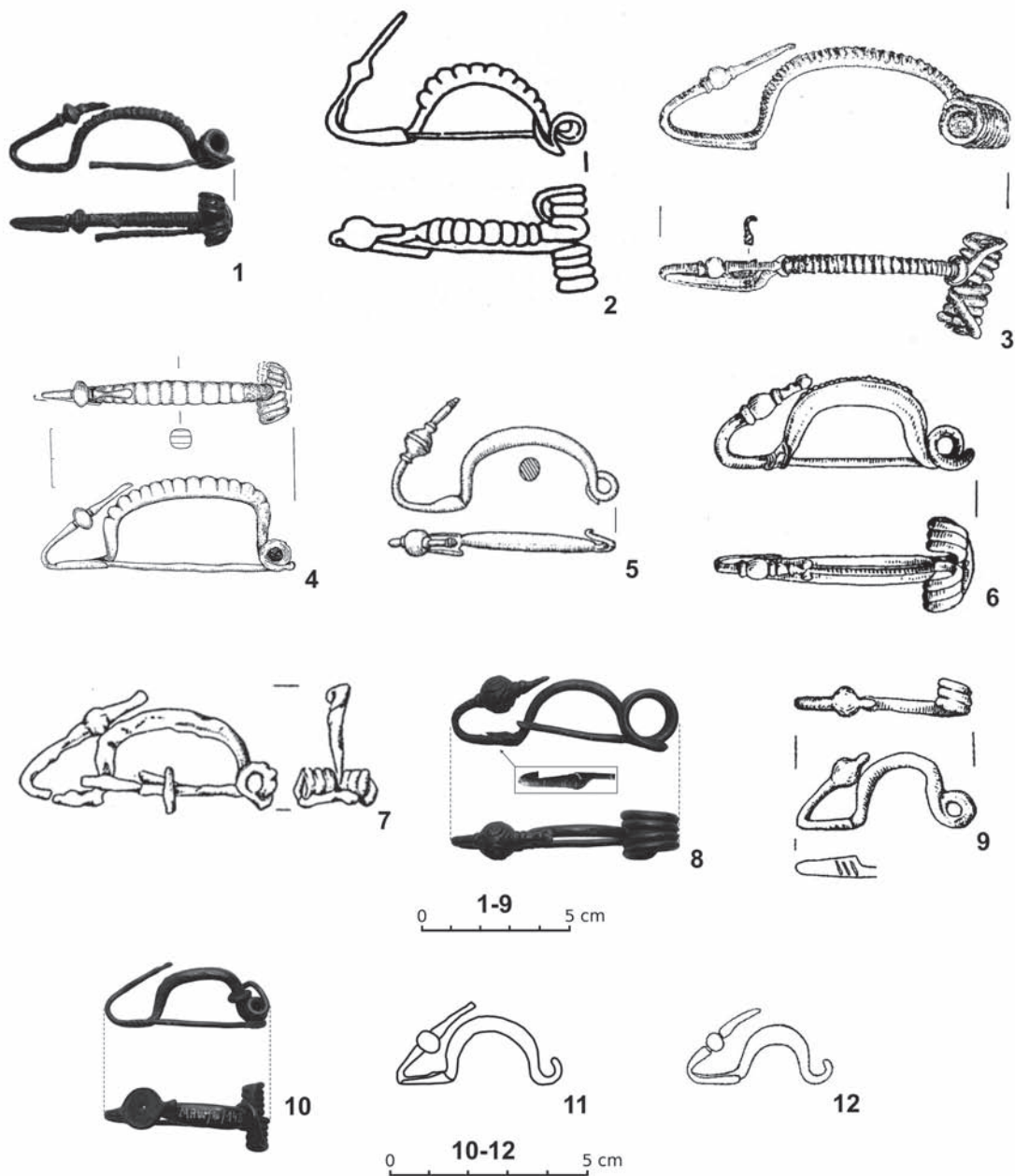
Nieliczne zabytki: fragment nóżki brązowej zapinki duchcowskiej ze stan. 1 w Zagórzycach, pow. Kazimierza W. i krótką, żelazną fibulą duchcowską z Bogorii, pow. Staszów (ryc. 8: 11), a być może także niektóre omówione wyżej zabytki z cmentarzyska w Krakowie Pleszowie, potwierdzają kontynuację w tym czasie kontaktów ludności kultury pomorskiej z zachodniej Małopolski z Celtami (mapa 5) – zapewne z Moraw.

⁴³ Pomijam kwestię występowania w zespołach kultury jastorfskiej z ziem polskich naszyjników z pieczętkowatymi zakończeniami odmian jastorfskich naśladowujących wzorce „celtyckie” (por. Wołagiewicz 1970, 55n.).

Zdumiewają znaleziska zapinek duchcowskich z terenu wschodniej Polski: żelazne okazy z Jaszczowa, pow. Łęczna (ryc. 8: 12) i Kacic, pow. Pułtusk (ryc. 8: 1) oraz z przygranicznych rejonów Białorusi (żelazna z Trascjanicy, raj. Kamjanec; ryc. 8: 4) i zachodniej Ukrainy, brązowa z Golovna, raj. L'juboml (ryc. 8: 6) i żelazne z Dubljani, raj. L'viv (ryc. 8: 2), Zimna, raj. Volodimir Volins'kij oraz zapewne münsingenska? z Čers'ka, raj. Maneviči. Te rozproszone zabytki nabierają znaczenia dzięki odkryciom z Rembielina, pow. Przasnysz (Waluś 1992), leżącego na pograniczu kultur pomorskiej i kurhanów zachodniobałtyjskich. Odkryto tam osadę i cmentarzysko kultury pomorskiej, z których pochodzi liczna seria zabytków wczesnolateńskich (z LT B1b – B2a). Tworzą ją brązowa i 4 żelazne zapinki duchcowskie (ryc. 8: 3, 7, 9) i zapewne współczesne im – para i fragmenty trzech brązowych bransolet (formy długotrwałe, zbliżone do okazu z Krakowa Tyńca) oraz fragment naszyjnika. Są to zabytki zdecydowanie nietypowe dla tej strefy kulturowej. Sugerują one wyjątkową rolę tej, położonej niezbyt daleko od bursztynonośnej Sambii osady w handlu bursztynem w IV w. przed Chr. Wydaje się więc uzasadniona hipoteza, aby te rozproszone znaleziska zabytków wczesnolateńskich z Polski wschodniej i przyległej strefy uznać za ślady szlaku niezbyt intensywnych kontaktów Celtów z północno-wschodniej części Kotliny Karpackiej, zainteresowanych zakupem surowca bursztynowego (por. Woźniak 1995, 206; 2007, 396n.). Natomiast z większości ziem polskich, w tym z rejonów, które dostarczały licznych znalezisk importów „celtyckich” z rozwiniętej fazy LT A lub form inspirowanych przez wzorce lateńskie z tego czasu (północna część Dolnego Śląska, południowa Wielkopolska, Polska środkowa) brak jest jakichkolwiek zabytków tego rodzaju z fazy LT B.

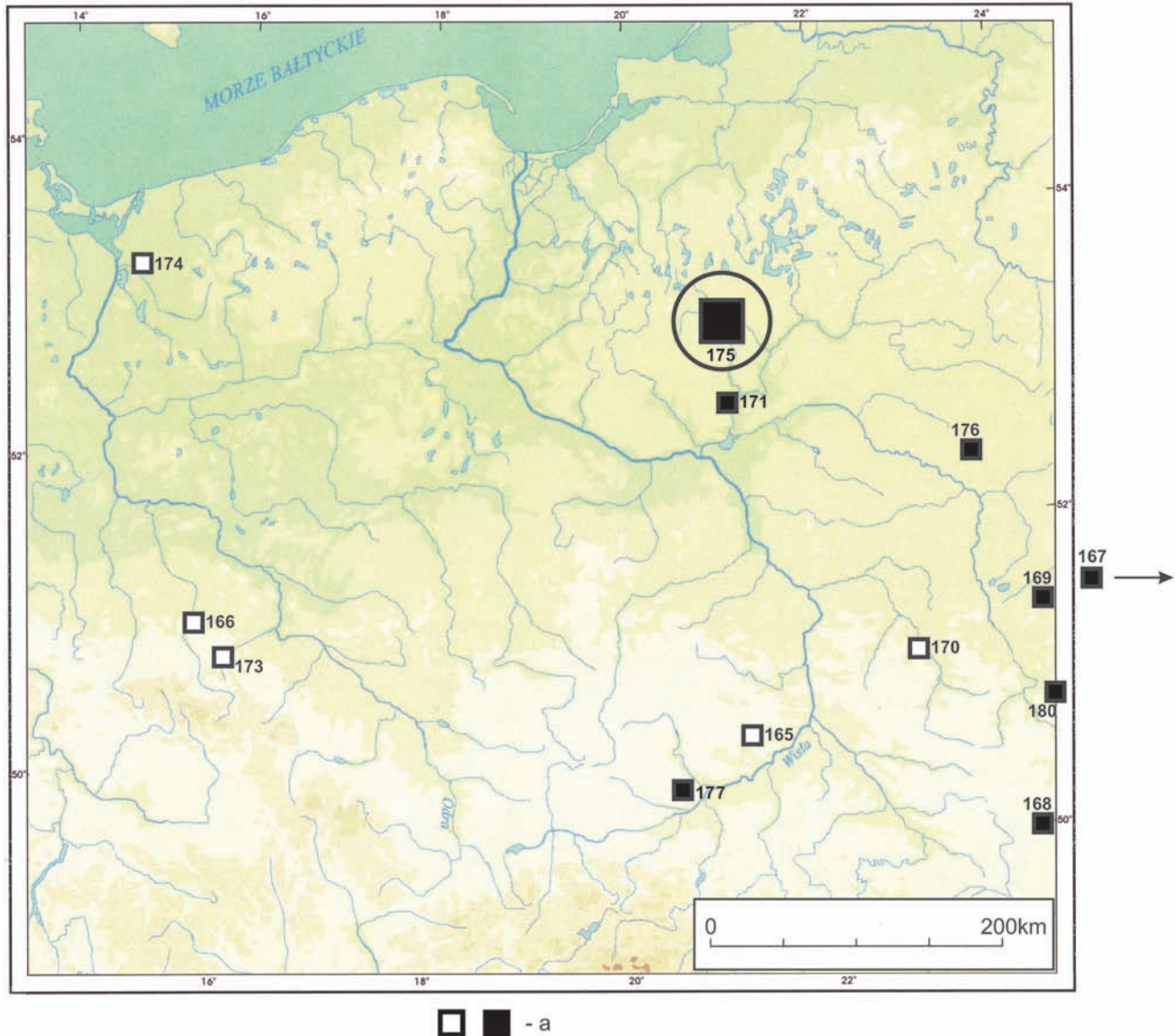
* * *

W dotychczasowych rozważaniach przeprowadzono weryfikację typologii zapinek i niektórych innych zabytków datowanych na fazy Ha D3, LT A i LT B, które można uznać za niewątpliwe importy ze strefy późnej kultury zachodniobałtyckiej lub wczesnej kultury lateńskiej, a także wyprodukowane na miejscu dość wierne ich naśladownictwa lub wyroby lokalne wyraźnie zmodyfikowane w stosunku do pierwowzorów południowych (np. zapinki

Ryc. 8. Zapinki typu LT B. 1. Kacice, pow. Pułtusk; 2. Dubljani, raj. L'viv, Ukraina; 3, 7, 9. Rembielin, pow. Przasnysz; 4. Trascjanica, raj. Kamjanec, Białoruś; 5. Marszewo, pow. Goleniów; 6. Golovno, pow. Ljuboml, Ukraina; 8, 10. Bolesławiec; 11. Bogoria, pow. Staszów; 12. Jaszczów, pow. Łęczna (1, 3-6, 10 – brąz; pozostałe – żelazo). 1. fot. M. Grygiel; 2. wg Sulimirski 1936; 3, 7, 9. wg Waluś 1992; 4. rys. M. Andrzejowska; 5. wg Eggers, Stary 2001; 6. wg Kucharenko 1961; 8, 10. fot. J. Soida; 11. wg kartoteki J. Kostrzewskiego; 12. wg Gurba 1971)

Abb. 8. Fibeln des Typs LT B. 1. Kacice, Kr. Pułtusk; 2. Dubljani, Raj. L'viv, Ukraine; 3, 7, 9. Rembielin, Kr. Przasnysz; 4. Trascjanica, Raj. Kamjanec, Belarus; 5. Marszewo, Kr. Goleniów; 6. Golovno, Kr. Ljuboml, Ukraine; 8, 10. Bolesławiec; 11. Bogoria, Kr. Staszów; 12. Jaszczów, Kr. Łęczna (1, 3-6, 10 – Bronze; übrige – Eisen). 1. Foto von M. Grygiel; 2. nach Sulimirski 1936; 3, 7, 9. nach Waluś 1992; 4. Zeichn. von M. Andrzejowska; 5. nach Eggers, Stary 2001; 6. nach Kucharenko 1961; 8, 10. Foto von J. Soida; 11. nach der Kartei von J. Kostrzewski; 12. nach Gurba 1971

Mapa 5. Zabytki z fazy LT B. Duża sygnatura oznacza co najmniej 3 okazy danej grupy; znaki zaczernione – kultura pomorska i „łużycko-pomorskie”, puste – znaleziska bez kontekstu lub kultury jastorfskiej, w kółku stanowisko w Rembielinie, pow. Przasnysz; cyfry odpowiadają numerom w zestawieniach

Karte 5. Funde der Stufe LT B (im Kreise – die Fundstelle Rembielin, Kr. Przasnysz). Große Signatur bedeutet mindestens 3 Funde der gegebenen Gruppe; Zeichen: geschwärzt – Pommersche Kultur, hohl – ohne Zusammenhang oder der Jastorfkultur; Ziffern entsprechen den Nummern im Katalog

kowalowickie). Wynikiem tych analiz są korekty chronologii względnej i absolutnej poszczególnych form w zgodzie z aktualnymi ustaleniami dotyczącymi materiałów z centralnych obszarów kultury zachodniohalszackiej i wczesnej kultury lateńskiej. Drugi nurt moich studiów stanowiła problematyka pochodzenia importowanych zabytków i źródeł inspiracji lokalnych rzemieślników przez „modę zachodniohalszacką” lub „wczesnolateńską”. Ustalenia w tym zakresie wykazały zmienność w ukierunkowaniu kontaktów dalekosiężnych, przy czym

szczególnie ważną rolę odgrywały początkowo kontakty z Czechami i Badenią-Wirtembergią (Heuneburg), nieco później(?) szlakiem na północ od Rudaw (Kleine Gleichberge bei Römhild), a pod koniec omawianej epoki – ziemie czeskie (po części jako pośrednik w kontaktach z Dürrnbergiem bei Hallein) i strefa środkowego Dunaju. Sformułowane wnioski mają jednak znaczenie wykraczające poza problematykę źródłoznawczą i na wynikające z nich konsekwencje natury ogólniejszej wypada na koniec zwrócić uwagę.

Zjawiska kryzysowe, obserwowane na początku fazy Ha D na Śląsku, a zwłaszcza w południowej części Górnego Śląska, nie przerwały kontaktów z Południem. Świadczą o tym datowane na początek 2. poł. VI w. przed Chr. („środkowy Ha D3”) zapinki typu Certosa z jednostronną sprężynką (analogie do nich są znane z Czech) oraz najwcześniejsze fibule z ozdobną nóżką – typu Wojszyce. Te ostatnie były zapewne wyrobami lokalnymi, gdyż łączą elementy występujące u zapinek typu Certosa oraz późnych fibul łukowatych i łódkowatych z ziem polskich. Występują też zasadniczo na obszarach (mapa 1a), z których były znane wymienione typy – na Dolnym Śląsku, w Wielkopolsce i Polsce środkowej (por. Gedl 2004, tabl. 85 dół, 86 góra). Wytwarzały je zapewne warsztaty działające na obszarach kultury łużyckiej. Jednak zaskakuje ich podobieństwo do zapinek typu „Golfe du Lion”, rozpowszechnionych w północno-wschodniej Hiszpanii, Langwedocji, Prowansji oraz Jurze (po Heuneburg).

Zapinki typu Wicina z „późnego Ha D3” to wyroby miejscowych warsztatów będące modyfikacją typu Wojszyce. Są wśród nich okazy wykonane według mody panującej na obszarze kultury zachodniohalsztackiej (ryc. 1: 10, 16). Należy tu również fibula z Cybinki Bieganowa z inkrustacją szkłem (ryc. 1: 15), która jest importem, zapewne z Badenii-Wirtembergii (Heuneburg!). Dotarła ona na Ziemię Lubuską najpewniej via Kleine Gleichberge bei Römhild. Blisko połowa omawianych okazów pochodzi z zespołów kultury pomorskiej; ich rozrzut potwierdza rozprzestrzenianie się jej osadnictwa w „późnym Ha D3” na Mazowszu i w południowej Wielkopolsce. W zespołach kultury łużyckiej wystąpiły one na Dolnym Śląsku, w Polsce środkowej i pojedynczo w Małopolsce, południowej Wielkopolsce i grupie górzyckiej (mapa 1b). Podkreślić trzeba istnienie kontaktów ludności kultury pomorskiej i łużyckiej (zapewne wytwórcy). Zapinka tego typu z Wiciny (ryc. 1: 10), z warstwy destrukcji tego grodziska, datuje zniszczenie grodu przez wojowników posługujących się grociami typu scytyjskiego na schyłek Ha D3 lub przełom Ha D3/LT A (ca 520 przed Chr.).

Zbiór młodszych zapinek z ozdobną nóżką z terenu Polski można datować na przełom faz Ha D3 i LT A oraz „wczesny LT A”. Zdecydowana ich większość pochodzi z zespołów kultury pomorskiej. Szczególną rolę w upowszechnieniu mody zachodniohalsztackiej odegrały fibule „formy F3” G. Mans-

felda (typu Grabonóg – Grzmiąca), które odpowiadają wzorcom znanym zwłaszcza z Badenii-Wirtembergii, a także z Kleine Gleichberge bei Römhild. Zapinki brązowe tego typu oraz fibula żelazna z Jan-kowic, pow. Oława, „formy F1”, były zapewne importami z tego ośrodka. Rolę pośredniczącą w handlu nimi odgrywała grupa górzycka (por. mapa 2c). Natomiast zapinki żelazne z zespołów kultury pomorskiej mogły być wyrobami miejscowych kowali. Utrzymywane też były kontakty z południem, skąd (z Dürrnbergu bei Hallein?), via Czechy, pochodzi zapewne zapinka z dwiema sprężynkami z Pstrokosic, pow. Milicz. Rozprzestrzenianie się kultury pomorskiej na południe nie spowodowało więc przerwania kontaktów ze środowiskiem celtyckim, a ludność „pomorska” przejęła, przynajmniej częściowo, kontakty handlowe z Celtami.

Dwa dalsze typy młodszych fibul z ozdobną nóżką, Wymysłowo – Wróblewo i Łuszkowo, były wyrobami miejscowych „warsztatów” podlegających „modzie europejskiej”. Przedłużenie przedniej części kabłąka zapinek typu Wymysłowo – Wróblewo i zakończenie jej guzkiem (ryc. 2: 5-10) przypomina symetrię, która cechowała liczne zapinki lateńskie z rozwiniętej fazy LT A. Jednak, jak starałem się wykazać, należy je datować wcześniej, a tym samym uznać za oryginalne wytwory brązowników kultury pomorskiej. Występują one na zwartym obszarze – większość w Wielkopolsce, gdzie najpewniej działała ich wytwórnia, a granicę południową stanowiła dolina Baryczy (mapa 2d), która przez pewien czas dzieliła obszary osadnictwa kultur pomorskiej i łużyckiej. Zapinki typu Łuszkowo (brązowe i żelazne) można uznać za wyroby innego „warsztatu”, podlegającego także „modzie europejskiej”. Rozchodziły się one na obszarach osadnictwa kultury pomorskiej, w tym w „strefie dominacji” zapinek typu Wymysłowo – Wróblewo, lecz są znane również ze stanowisk kultury łużyckiej.

W strefie kultury łużyckiej działał (około przełomu Ha D3 i LT A) „warsztat” (w rejonie Kietrza?), którego wyroby, fibule typu Kietrz, cechowała izolacja od „mody europejskiej”. Oprócz Kietrza są one znane z Małopolski zachodniej (mapa 2). Zapinki tego typu i typu Łuszkowo z Kietrza datują na czas około przełomu faz Ha D3/LT A wznowienie użytkowania cmentarzyska w Kietrze (początek VI fazy: por. Gedl 1979, 62-67), po hiatusie obejmującym większość fazy Ha D i powstanie w tym rejonie enklawy kultury łużyckiej trwającej długo po jej zani-

ku na innych obszarach. Liczna seria młodszych zapinek z ozdobną nóżką znana z zespołów „pomorskich” z Wielkopolski (mapa 2) wskazuje, że w tej fazie zakończył się proces włączania południowej Wielkopolski w obręb kultury pomorskiej, a nieco później także Dolnego Śląska.

„Środkowy LT A” charakteryzuje prawie całkowite wyparcie z użycia zapinek brązowych przez okazy żelazne – typów Kowalowice, Piekary Wielkie, podwójnie bębenkowe (mapa 3a, b) i z „kaczą główką”. Jest to związane z powstaniem, zapewne na Dolnym Śląsku, „warsztatu” kowalskiego na wysokim poziomie technicznym, wyspecjalizowanego w produkcji większości z nich. Zapinki kowalowickie i typu Piekary Wielkie łączą cechy wspólne i wyraźne nawiązania do wcześniejszych form miejscowych (typu Łuszkowo i Grabonóg – Grzmiąca), a fibula z Siemiechowa (ryc. 4: 7) stanowi formę pośrednią typów Kowalowice i Grabonóg – Grzmiąca. Zapinki kowalowickie cechuje zapożyczenie elementów wczesnego stylu sztuki celtyckiej dla ukształtowania i zdobienia tarczki (ażur, palmeta, lira, schematyczne wyobrażenie twarzy ludzkiej?). Kilka z nich, z Ulesia, Jezierzyc Małych, Szarleja, Szprotawy (i Legnicy?), było zapewne inkrustowane. Najlepsze nawiązania do nich są znane ze strefy środkowego Dunaju, co dowodzi bliskich kontaktów z tym obszarem, a rolę pośrednika odgrywała przypuszczalnie enklawa późnołużycka w rejonie Kietrza. Istniały też jednak kontakty między Dolnym Śląskiem i strefą kultury jastorfskiej, gdyż z obu znane są okazy wyprodukowane zapewne na obszarze drugiej: zapinki „taśmowate” typu II według A. Lorentzen w Polsce, a typu III – w Brandenburgii i środkowych Niemczech. Dolny Śląsk mógł stanowić pomost upowszechniający wpływy naddunajskie w kierunku zachodnim (okazy typu III z południowej strefy kultury jastorfskiej).

Ozdobne fibule typu Piekary Wielkie z ażurowym kabłąkiem (ryc. 5) występują na niewielkim obszarze Dolnego Śląska (mapa 3b) i tu były produkowane przez kowali – obeznanych z „modą europejską”, którzy zapewne wyrabiali też zapinki kowalowickie. Technika ażuru była także stosowana przy produkcji klamer typu Hochscheid-Linz (ryc. 7: 5-8). Okazy z Gogolewa i Bojana są powszechnie uznawane za importy, najpewniej via Czechy, lecz w odniesieniu do pozostałych wydaje się możliwe, iż były wyrobami kowali dolnośląskich. Choć ramy chronologiczne występowania tych form są

szersze, to wolno sugerować analogiczne datowanie okazów polskich jak innych okazów z azurem. Do „środkowego LT A” można też odnieść żelazne fibule ze stylizowaną kaczą główką typu 16 U. Binding (1993), znane głównie z Dolnego Śląska (mapa 4a). Inspiracji do pojawienia się ich na ziemiach polskich dostarczyły najpewniej kontakty z Kleine Gleichberge bei Römhild, skąd znana jest ich wyjątkowo liczna seria. Jednak odmienność surowca (żelazo), z którego wykonano polskie okazy, sugeruje, że były to produkty kowali dolnośląskich.

Do tej fazy można też zaliczyć kilka zabytków importowanych ze strefy kurhanowej kultury lateńskiej (z południowych Czech?). Są to: nieduża, żelazna zapinka tarczowata, inkrustowana koralem z Nosocic (ryc. 6: 1), „importowana” zapewne z Dürrnbergu bei Hallein; brązowy „Vierknotenring” wczesnej wersji z Legnickiego Pola Strachowic. Raczej do tego czasu można też odnieść pochodzące znad środkowego Dunaju fragment toczony miski typu Stupava z Jakuszowic, pow. Kazimierza W. (ryc. 7: 4) oraz zapinki podwójnie bębenkowe „wschodnioceltyckiego” wariantu Speikern, które via Kietrz docierały do Małopolski (mapa 3d).

Najmłodszy odcinek fazy LT A (około 3. ćwierci V w.) charakteryzuje brak znalezisk zabytków będących wyrobami miejscowych rzemieślników i obecność nielicznej grupy importów, które dotarły z lub przez ziemie czeskie. Są to głównie samodzielne zapinki z krótką sprężynką reprezentujące nową, wczesnolateńską konstrukcję. Z terenu Polski (mapa 4b) znane są nieliczne brązowe fibule typu 17 U. Binding z główką długodziobego ptaka wodnego, liczne w północno-wschodniej Bawarii i w Dürrnbergu bei Hallein, oraz żelazna – wariantu Dorna z Płosków. Ponadto można tu zaliczyć późny naszyjnik z uszkami połączonymi kółeczkiem z Nosocic i „Dreiknotenring” z Klonówka. Unikatowymi znaleziskami w skali całej Celtyki są brązowe zapinki z pełną figurą ludzką z Kietrza, Krakowa Tyńca i okolic Krakowa. Antropo- i zoomorficzne zapinki figuralne są odnoszone do horyzontu fibul typu Marzabotto (por. Dehn, Stöllner 1996, 23). Większość tych późnych zabytków pochodzi ze Śląska (mapa 4d), co wskazuje na aktywność w kontaktach z Celtami ludności kultury pomorskiej z tego obszaru, a także mieszkańców enklawy późnołużyckiej z południowej części Górnego Śląska, gdzie starsze osadnictwo przetrwało zapewne aż do przybycia osadników celtyckich w ciągu fazy LT B1.

Z początkiem fazy LT B obserwujemy radykalną zmianę. W tym czasie mieszkańcy Małopolski kontynuowali kontakty z Celtami (z rejonu Kietrza?). Pojedyncze zapinki importowane z pogranicza z Niemcami można zaś wiązać ze strefą kultury jastorfskiej (mapa 5). Wyróżnia się osada w Rembielinie, pow. Przasnysz, w strefie pogranicza osadnictwa kultury pomorskiej i kurhanów zachodniobałtyjskich, gdzie odkryto liczne importy wczesnolateńskie. Ponadto kilka zapinek ze wschodniej Polski i przygranicznej strefy zachodniej Ukrainy oraz Białorusi (mapa 5) sugeruje istnienie (niezbyt intensywnych) kontaktów z obszarami kultury lateńskiej – najpewniej znad górnej Cisy przez przełęczę Karpat Wschodnich. Rembielin mógł być ich punktem docelowym i w domyśle – faktorią w handlu bursztynem. Przemawia za tym brak importów z tego czasu na tradycyjnym „szlaku bursztynowym” – w Wielkopolsce i na Pomorzu Wschodnim, użytkowanym w 1. połowie V w., jak wskazują klamry z Bojana i Gogolewa oraz liczne znaleziska muszli kauri w grobach kultury pomorskiej w okolicach Gdańska (Łuka 1979, 166n., ryc. 90; Megaw 2005). Brak znalezisk importów z fazy LT B i innych świadectw kontaktów z Celtami dotyczy obszarów, które dawniej utrzymywały najintensywniejsze kontakty z ziemiami celtyckimi i wyróżniały się lokalną produkcją według mody lateńskiej (Dolny Śląsk, Wielkopolska). Ta zmiana zdumiewa, gdyż w czasie bezpośrednio po przełomie LT A i LT B do lewobrzeżnej części Śląska środkowego przybyła grupa osadników celtyckich. Nastąpiło to niewiele później niż opanowanie przez Celtów północnych Czech, a zwłaszcza Moraw. Te migracje są związane z przekazem T. Liwiusza (*Ab urbe condita*, V 34) o wędrówce do *Hercynia silva* Celtów pod wodzą Segovezusa (por. Woźniak 2004, 137n.). Nieco później osiedlili się Celtowie na Wyżynie Głubczyckiej. Można było więc oczekiwać, że spowoduje to intensyfikację wpływów celtyckich na sąsiadujących terenach.

Trudno jest wyjaśnić, jakie czynniki spowodowały obserwowane zjawisko braku śladów kontaktów ze światem celtyckim w Wielkopolsce i północnej części Śląska zajmowanych przez kulturę pomorską. Oczywiście nie można wykluczyć, że nasza baza źródłowa nie odbija stanu rzeczywistego, a jest po prostu skutkiem zmiany zwyczajów wyposażania zmarłych praktykowanych przez ludność kultury pomorskiej. Mogło to być jednak spowodo-

wane przez przybycie na sąsiednie obszary Czech, Moraw, a także w rejon Wrocławia i południowej części Górnego Śląska, plemion z zachodu Celtyki, którym brakowało wiedzy o północnych sąsiadach oraz, używając pojęć współczesnych, o ich „potrzebach importowych” i „możliwościach eksportowych”. Z tego powodu mogło dojść do przerwania istniejących wcześniej utartych układów handlowych. Niewykluczone jednak, iż istotną rolę odegrały także niepokoje rozgrywające się wówczas na znacznej części ziem polskich. Myślę o ujawnieniu w różnych rejonach materiałów kultury jastorfskiej. Najstarsze z nich, typu Brześć Kujawski, można datować na czas przed fazą Ripdorf, a więc jeszcze na fazę LT B (Grygiel 2004; Machajewski 2004). Pojedyncze znaleziska i zespoły kultury jastorfskiej znane są także z innych rejonów Polski (Dąbrowska, Woźniak 2005; Woźniak, Poleska 1999; Woźniak 2007). Najpewniej jednak obserwowany brak śladów kontaktów między Celtami ze Śląska i ich północnymi sąsiadami był wywołany przez splot różnych czynników.

W niniejszym szkicu przedstawiłem rezultaty analizy zapinek datowanych na schyłek fazy Ha D i fazę LT A, najliczniejszej grupy zabytków „importowanych” z obszarów kultury zachodniobałtyckiej i wczesnej kultury lateńskiej oraz będących produktami miejscowymi, inspirowanymi modą panującą na ziemiach celtyckich. Zweryfikowanie ich chronologii dowodzi, iż faza LT A, która w periodyzacji materiałów z ziem polskich często jest pomijana, była okresem szczególnie intensywnych powiązań z różnymi centrami Celtyki. Dotyczy to zwłaszcza schyłku VI i 1. połowy V w. przed Chr. („wczesny” i „środkowy LT A”). W wyniku tych kontaktów powstał wówczas na Dolnym Śląsku, w środowisku kultury pomorskiej, „warsztat” kowalski wyróżniający się wysokim poziomem technicznym i artystycznym, inspirowanym przez stylistykę „wczesnej sztuki celtyckiej”. Podkreślić należy inwencję miejscowych rzemieślników, którzy twórczo przekształcali obce wzorce. Generalnym wnioskiem jest natomiast postulat korekty datowania materiałów „schyłkowo łużyckich” oraz kultury pomorskiej i ich powiązania z obowiązującymi w Europie systemami chronologii względnej i absolutnej, a w konsekwencji korelacji zjawisk obserwowanych na ziemiach polskich i obszarach sąsiednich, a także z wydarzeniami historycznymi w Europie Środkowej zanotowanymi w źródłach pisanych.

ZESTAWIENIA

W katalogu stosunkowo niedawno opublikowanej monografii zapinek M. Gedla (2004) zamieszczone zostały bardzo dokładne opisy i rysunki (w ujednoliconej skali i stylu) fibul z końcowej fazy okresu halsztackiego i najstarszej fazy okresu lateńskiego (LT A) oraz informacje o okolicznościach odkrycia i składzie zespołów, miejscu przechowania i stanie zachowania, a także pełne dane bibliograficzne. Baza źródłowa powiększyła się od tego czasu o niezbyt dużą liczbę zabytków nowo odkrytych (i publikowanych). Uznałem jednak za konieczne załączenie zestawień, w których zamieszczono listy zapinek (i innych omawianych zabytków) w układzie typologiczno-chronologicznym. W odniesieniu do okazów opisanych w rozprawie M. Gedla wzmiankuję zwykle pojedyncze ich cechy niezbyt charakterystyczne dla typu. Cytuję też dodatkowo 1-2 prace. Nieco szerzej opisane są zabytki wyjątkowe i nowo odkryte. Do wyróżnionych typów zaliczono nie tylko okazy wzorcowe, lecz także egzemplarze niekompletnie zachowane na podstawie wystąpienia nie wszystkich cech diagnostycznych, zaznaczając je literą U, N lub znakiem zapytania.

W zestawieniach stosuję skróty:

B – brąz; BK – brak kontekstu; KŁ – kultura łużycka; KP – kultura pomorska; N – określenie typu niepewne; U – uszkodzona lub zachowana niekompletnie (brak ważnych fragmentów); Ż – żelazo.

Zestawienie I. Zapinki brązowe typu Certosa z jednostronną sprężynką

1. Gliniany (Gleinau), gm. i pow. Wołów. Cmentarzysko KŁ: zapinka U, N (Beltz 1913, 886; Gedl 2004, 101, tabl. 58: 291A).

2. Karczyn (Karzen), gm. Łagiewniki, pow. Strzeżelin. BK (KŁ?): zapinka (ryc. 1: 1; Beltz 1913, 886; Gedl 2004, 101, tabl. 290)¹.

3. Nadziejewo, gm. i pow. Środa Wlkp. Cmentarzysko KŁ: zapinka (ryc. 1: 2; Gedl 2004, 101, tabl. 58: 298).

Zestawienie II. Zapinki z ozdobną nóżką – typ Wojszyce

4. Bieżyn, st. 1, gm. Krzywiń, pow. Kościan. Grób 117 KŁ: zapinka B, oś Ż (Gedl 2004, 103, tabl. 58:292).

5. Chojne, st. 1, gm. i pow. Sieradz². Grób 17 KŁ: nóżka zapinki B z profilowanym zakończeniem (Ząbkiewicz-Koszańska 1972, 184, tabl. XIII 3; Gedl 2004, 119, tabl. 61: 352).

6. Chojno, gm. Miejska Górka, pow. Rawicz. Cmentarzysko KŁ: kabłąk zapinki B, oś Ż (ryc. 1: 5; Kostrzewski 1926, 514, tabl. XVI 1; Woźniak 1960, 70, 107, ryc. 14d; Gedl 2004, 114, tabl. 60: 330).

7. Grzybiany, gm. Kunice, pow. Legnica. Osada KŁ, III poziom osadniczy: zapinka B, sprężynka Ż (Bukowski 1982, 26n., ryc. 14; Gedl 2004, 108, tabl. 59: 309).

8. Janków, gm. Żelazków, pow. Kalisz. Grób 12 KŁ: zapinka U, Ż, N (Żukowska A. 1958, 222, 242, tabl. 80: 1; Gedl 2004, 95, tabl. 57: 277).

9. Legnica, ul. Bagienna. Grób 1 KŁ: zapinka B (Gardawski, Kaletyn 1973, 47, ryc. 17; Gedl 2004, 104, tabl. 58:302).

10. Linia, st. 1, gm. loco, pow. Wejherowo. Grób 2 KP: zapinka U, Ż, N, cięciwa przednia (Łuka 1966, 226, tabl. LVII 1d; Gedl 2004, 120).

11. Przykona, gm. loco, pow. Turek. Cmentarzysko KŁ: długa zapinka B (ryc. 1: 6; Antoniewicz 1939-1945, 26, tabl. I 1; Gedl 2004, 103, tabl. 58:297).

12. Radoszewo (Reddischau), stan. 1, gm. i pow. Puck. Cmentarzysko KP: zapinka B (ryc. 1: 7; Kostrzewski 1926, 515n., ryc. 1; Gedl 2004, 103, tabl. 58:298).

13. Sarnówek, gm. Dalików, pow. Poddębice. Grób 4/1962 KP: fragm. zapinki B, N (Jadczykowa 1992, 225, 239, tabl. XI 9).

14. Uścikowo, st. 1, gm. i pow. Oborniki. Cmentarzysko KP: zapinka B, U, oś Ż (Gedl 2004, 114, tabl. 60: 332; Gałęzowska 1993, 149-150, ryc. 2:2,3,5).

15. Wrocław Osobowice (Oswitz). Grodzisko KŁ: zapinka B, oś Ż, przednia cięciwa (ryc. 1: 3; Beltz 1913, 886; Gedl 2004, 103n., tabl. 58:299).

16. Wrocław Wojszyce (Hoinstein, Woischwitz). Grób 6 KŁ: zapinka B, guzek profilowany (ryc.

¹ Wg G. Kossacka (1987, 134) jest to fibula z ozdobną nóżką.

² Z tego cmentarzyska są też znane fragm. zapinek B z grobów nr 1, 15 i z warstwy (Ząbkiewicz-Koszańska 1972, tabl. III 2, XII 5, XVII 3).

1: 4; Beltz 1913, 696, 886; Gedl 2004, 104, tabl. 58: 300).

Zestawienie III. Zapinki z ozdobną nóżką – typ Wicina

17. Bogumiłów, gm. i pow. Sieradz. Cmentarzysko KŁ: zapinka Ż(?) (Antoniewicz 1939-1945, 25, tabl. II 9; Gedl 2004, 108, tabl. 59:308).

18. Chojne, st. 1, gm. i pow. Sieradz. Cmentarzysko KŁ: zapinka B, oś Ż (ryc. 1: 10; Ząbkiewicz-Koszańska 1972, 192, 210, tabl. XVI 13; Gedl 2004, 103, tabl. 58:293).

19. Cybulino (Zeblin), gm. Barwice, pow. Szczecinek. Grób KP: zapinka B, oś B, ślady naprawy? (Petersen 1929, 97, 160, tabl. 25b; Gedl 2004, 103, tabl. 58:294).

20. Czekanów, gm. i pow. Ostrów Wlkp. Cmentarzysko KŁ: zapinka B masywna (ryc. 1: 8; Kostrzewski 1926, 514, 516, ryc. 2; Gedl 2004, 103, tabl. 58:295).

21. Modlniczka, st. 2, gm. Wielka Wieś, pow. Kra-ków. Osada KŁ: duża zapinka B, duży guzek – ścięty stożek, oś Ż (informacja mgr. M. M. Przybyły).

22. Nowy Śleszów, st. 4, gm. Żórawina, pow. Wrocław. Osada KŁ, obiekt 107N: zapinka B, wielozwojowa sprężynka, oś B (Gralak 2004, 105n., 149, ryc. 35:1).

23. Pyszków, gm. Brzeźnio, pow. Sieradz. Cmentarzysko KŁ: zapinka B, masywna (Antoniewicz 1939-1945, 14, tabl. I 11; Gedl 2004, 108, tabl. 59:312)³.

24. Sułów (Sulau), gm. i pow. Milicz⁴. Grób KŁ: zapinka B, masywna, oś Ż (Beltz 1913, 886; Gedl 2004, 118, tabl. 59:313).

25. Warszawa Nowodwory. Grób II KP, urna 2: zapinka B, U, oś Ż (Antoniewiczowa 1929, 103, 144-145, ryc. 10; Gedl 2004, 108n, tabl. 59: 314).

26. Wicina (Witzen), st. 1, gm. Jasień, pow. Lubsko. Grodzisko KŁ, nr 1: (skarbn nr 1 z 1902 r.) zapinka B, U (Kossack 1987, 109, ryc. 2:10; Gedl 2004, 109, tabl. 59:318); nr 2 (skarbn nr 2 z 1968 r.): zapinka B, oś B (ryc. 1: 12; Kołodziejski 1971, 102n., 107, ryc.6; Gedl 2004, 109, tabl. 59:315); nr 3 z warstwy grodu: zapinka B, masywna (ryc. 1: 11; Gedl 2004, 109, tabl. 59:316); nr 4: w obiekcie z warstwy pożarowej grodu

(obok szkieletu): zapinka B, cięciwa przednia (ryc. 1: 10; Kołodziejski 1971, 102, ryc. 5a; Gedl 2004, 110, tabl. 59: 320).

27. Wymysłowo, st. 1, gm. Krobia, pow. Gostyń. Grób 109 KP: zapinka B, oś i szpila Ż (ryc. 1: 13; Łuka 1948a, 112, ryc.22; Gedl 2004, 109, tabl. 59: 317).

28. Zawada (Zowade), gm. Turawa, pow. Opole. Grób (KŁ?): zapinka B, oś Ż, podobna do okazu z Sułowa (Beltz 1913, 887; Gedl 2004, 122).

28a. Wiesenau, Kr. Eisenhüttenstadt, Grób 4 KŁ: nr 1 zapinka B analogiczna do fibuli z Cybulina; nr 2: zapinka B, U; BK: (Griesa 1982, 46, 137, 139, tabl. 9: 1/3-4).

Zestawienie IV. Zapinki z ozdobną nóżką – nietypowe, bliskie typu Wicina

29. Bielawska Wieś, gm. Bielawy, pow. Łowicz. Grób 1 (KP?): zapinka B, masywna, guzek profilowany, oś Ż (ryc. 1: 16; Jadczykowa 1975, 184, tabl. VIII 5; Gedl 2004, 113n., tabl. 60:329)⁵.

30. Cybinka Bieganów (Ziebingen), pow. Słubice. Grób 158 KŁ: zapinka B, kabłąk półkolisty, na nim bruzdka i 6 dołków – w pięciu masa szklana, guzek kielichowaty, oś Ż, przednia cięciwa (ryc. 1: 15; Marcinkian 1982, 44, ryc. 13:7; Gedl 2004, 113, tabl. 60:328).

31. Janina, st. 1, gm. i pow. Busko Zdrój. Grób 18 KP nr 1: zapinka Ż, kolisty kabłąk, krótka pochewka (ryc. 1: 14); nr 2: zapinka Ż, U, czworokątny kabłąk (Nosek 1946, 98, tabl. XXII 3, 4; Gedl 2004, 108, tabl. 59: 310, 311).

32. Nosocice, st. 1 (Nosswitz; dziś Głogów Nosocice). Grób 75 KP, popielnica 2: zapinka Ż z cienkim kabłąkiem, guzek profilowany (Tackenberg 1922, 23, ryc. 16a; Gedl 2004, 109, tabl. 59: 319).

33. Warszawa Nowodwory. Grób III KP, urna XIV, zapinka B (wg M. Gedla; żelazna platerowana brązem? wg J. Antoniewiczowej), masywna, klepsydrowaty guzek z miseczkowatym zakończeniem, oś Ż (Antoniewiczowa 1929, 121, 144-145, ryc. 35c; Gedl 2004, 107, tabl. 59: 307).

34. Zagórzyce, st. 2, gm. i pow. Kazimierza Wielka. Osada KP: zapinka Ż, U, N, guzek stożkowaty (inf. mgr M. Grygiel i mgr J. Pikulski).

³ Według autopsji mgr. M. Grygla jest to okaz B, a nie Ż jak podają publikacje.

⁴ Zapinka ta była też publikowana jako okaz z Bycho-wa, pow. Milicz (Gedl 1985, ryc. 12:1).

⁵ H. Wiklak (1972, 73, 123) zaliczył ten zabytek do kultury łużyckiej, choć brak Bielawskiej Wsi w Jego spisie stanowisk łużyckich.

Zestawienie V. Zapinki z ozdobną nóżką – typ Kietrz

35. Kietrz, stan. 1, gm. loco, pow. Głubczyce. Nr 1: grób 1801 KŁ: zapinka B, U, masywna (ryc. 2: 3), oś Ż; nr 2 grób 2062 KŁ: mała zapinka B (ryc. 2:1), oś Ż (Gedl 1985, 52, 57, tabl. III 2, V 9; 2004, 111, tabl. 59: 321, 60: 322).

36. Kraków Pleszów, st. 17. Grób 12 KŁ: zapinka B, masywna, oś(?) Ż (ryc. 2: 2; Gedl 2004, 111, tabl. 60: 324; Poleska 2006, 29, 146, ryc. 2:12/3).

37. Nieprowice, st. 5, gm. Złota Pińczowska, pow. Pińczów. Osada KP: fragm. kabłąka masywnej zapinki B, duży guzek stożkowaty (informacja mgr. P. Dułęby z 2009 r.).

37a. Zagórze, st. 1, gm. i pow. Kazimierza Wielka. Osada KP: masywna zapinka B, U, guzek lekko stożkowaty (inf. mgr. mgr. M. Grygiel, J. Pikulski).

38. Żywiec Grojec, stan. 1. Gród KŁ: masywna zapinka B, tarczka stożkowata (ryc. 2: 4; Gołąb, Małyda-Legutko 2004, 293, 296, ryc. 4:1).

Zestawienie VI. Zapinki z ozdobną nóżką – typ Grabonóg – Grzmiąca

39. Domaniowice, st. 1, gm. Żukowice, pow. Głogów. Grób 10 KP: zapinka Ż „formy F3”, na tarczce wysoki kolec-nit, na osi zapewne kapturki (ryc. 2: 5; Kołodziejski 1973, 124, ryc. 7b; Gedl 2004, 124, tabl. 62: 387)⁶.

40. Grabonóg, st. 1, gm. Piaski, pow. Gostyń. Grób z 1894 r. KŁ: zapinka B „formy F3”, guzek szachowaty przynitowany do nóżki, oś Ż z guzkiem B (ryc. 2: 8; Kostrzewski 1926, 518, tabl. XVI 3; Gedl 2004, 106-107, tabl. 58, 303).

41. Grzmiąca (Grimnitz), gm. Cybinka, pow. Słubice. Cmentarzysko KŁ: zapinka B „formy F3”, do tarczki na nóżce przynitowany „pionek szachowy” (ryc. 2: 7; Griesa 1982, 46, 226; Gedl 2004, 106-107, tabl. 58:304).

42. Kunowo, gm. i pow. Gostyń. Grób VI KP, nr 1. z urny a: zapinka Ż „formy F3”, na tarczce przynitowany guzek „tutulusowaty”, oś z guzkami B (ryc. 2: 10); nr 2 z urny b: zapinka Ż „formy F3”, daszkowaty kabłąk, na nóżce przynitowany guz szachowaty, długa

sprężynka (ryc. 2: 6; Gedl 2004, 107, tabl. 58: 305, 306)⁷.

43. Ostrów Wielkop. Nowa Krępa. Grób V KP: zapinka Ż „formy F3”, na sercowatej tarczce niewysoki nit (Durczewski 1959, 143, 144 ryc. 10d; Gedl 2004, 126, tabl. 64: 405).

44. Sękowice, st. 8, gm. Gubin, pow. Krosno Odrzańskie. Obiekt 140 – grób KŁ: zapinka B „formy F3”, na nóżce przynitowany, „kapeluszkowaty” guzek, wielozwojowa sprężynka (ryc. 2: 9; Lewczuk 2002, 185, ryc. 6g; 2004, 35, 65; tabl. XLI 9).

Zestawienie VII. Zapinki z ozdobną nóżką – typ Wymysłowo – Wróblewo

45. Bytkowo, gm. Rokietnica, pow. Poznań⁸. Grób KP: fragm. zapinki B, U, z przednim, silnie profilowanym guzkiem, oś Ż (Jażdżewski 1890, 22, tabl. VI, 15, 16; Kostrzewski 1926, 514, 518; Gedl 2004, 119, tabl. 61: 349).

46. Chłapowo, st. 3, gm. Dominowo, pow. Gniezno. Grób XI KP: zapinka B, U, przedni guzek z podwójnym zgrubieniem (Górecki 1991, 181, 192, ryc. 10: 2; Gedl 2004, 115, tabl. 60: 334A).

47. Czacz, gm. Śmigiel, pow. Kościan. Cmentarzysko KP(?): zapinka B, U, z przednim, stożkowatym guzkiem (Kaczmarek 1993, ryc. 1:1; Gedl 2004, 115, tabl. 60: 335).

48. Grądzik, gm. Żmigród, pow. Trzebnica. Grób 20 KP: zapinka B, guzki szachowate (ryc. 2:14; Gedl 2004, 115, tabl. 60:335A).

49. Komorów (Gosławice), st. 8, gm. Wierzchosławice, pow. Tarnów. Grób nr 1 KP: zniszczona zapinka B, U, guzki stożkowate, znana ze szkicu roboczego (Okoński, Szpunar 2002, 149, ryc. 42c).

50. Lipka (Linde Abbau), gm. loco, pow. Złotów. BK (KP?): zapinka B, guzki z ornamentem perełkowatym (ryc. 2: 15; Petersen 1929, 161, tabl. 25c; Gedl 2004, 115; tabl. 60: 336).

51. Lubasz, gm. loco, pow. Czarnków. Grób KP: zapinka B, U, jak okaz z Lipki, przedni guzek (Ko-

⁶ A. Kołodziejski (1973, 124, ryc. 7b) oznaczył ją jako zapinkę münssingęską, a M. Gedl (loco cit.) jako kowalownicą.

⁷ Informacje o konstrukcji tych zapinek uzyskałem dzięki uprzejmej pomocy mgr U. Narożnej-Szamałkowej i konserwatora Muzeum Archeologicznego w Poznaniu mgr J. Jasińskiej. G. Kossack (1993, ryc. 10: 11, 13) opublikował je, oznaczając błędnie pierwszą jako okaz z Miniszewa, pow. Żnin, a drugą – z Wymysłowa, pow. Gostyń.

⁸ M. Gedl (2004, 118, 119, tabl. 61:349) wątpi w jej przynależność do tego typu.

strzewski 1926, 514, 518, tabl. XVI.2; Gedl 2004, 115n., tabl. 60: 337).

52. Łęczycza, gm. Komorniki, pow. Poznań. Grób KP: zapinka B, U, długa sprężynka, oś Ż (Kostrzewski 1926, 517, 518, ryc. 4; Gedl 2004, 116, tabl. 60: 338).

53. Mrowino, st. 3A, gm. Rokietnica, pow. Poznań. Obok grobu 4 KP: fragm. zapinki B, N – guzek przedni? (Świdorski 1996, 90, 92, ryc. 4:1).

54. Niemierzyce, gm. Granowo, pow. Grodzisk Wlkp. Z grobu KP: zapinka B, U, przedni guzek ułamany, oś Ż (ryc. 2: 16; Dobrogowski 1937-1939, 272, ryc. 4:4; Gedl 2004, 112, tabl. 60: 326)⁹.

55. Pręgowo, st. 1, gm. Kolbudy Górne, pow. Pruszcz Gdański. Grób KP: zapinka B, guzki na końcach kabłąka (Kostrzewski 1923, 290, przyp. 587; Gedl 2004, 116).

56. Rzadkowo, gm. Kaczory, pow. Piła. Cmentarzysko KP: zapinka B, profilowane guzki, sprężynka Ż (ryc. 2: 11; Gedl 2004, 116, tabl. 61: 340).

57. Sądowel (Sandewalde, Tschistey), st. 5, gm. Wąsosz, pow. Góra Śl. Grób 5 KP: część przednia zapinki B, przedni guzek, oś Ż (Zotz 1933, 19, 22, ryc. 6:4; 8; Gedl 2004, 116, tabl. 61: 341, 341a).

58. Wróblewo, gm. Wronki, pow. Szamotuły. BK (KP?): zapinka B, guzki profilowane, oś B, identyczna jak okaz z Lipki (ryc. 2: 13; Kostrzewski 1926, 518, ryc. 5; Gedl 2004, 116, tabl. 61:342, 342a).

59. Wymysłowo, st. 1, gm. Krobia, pow. Gostyń. Nr 1, grób 28b KP: zapinka B, profilowane guzki, oś Ż (ryc. 2: 12); nr 2, grób 116 KP: zapinka B,U, pogięta, przedni guzek ułamany, oś Ż (Łuka 1948a, 109-110, ryc. 12; 1957-1958, 168n., ryc. XVI 4; Kossack 1993, ryc. 10: 12; Gedl 2004, 116n., tabl. 61: 343-344).

Zestawienie VIII. Zapinki z ozdobną nóżką – typ Łuszkowo

60. Domaniewice, st. 1, gm. Żukowice, pow. Głogów. Nr 1, grób 34 KP: kabłąk zapinki B, U (ryc. 3: 1; Kołodziejowski 1973, 124; Gedl 2004, 119, tabl. 61: 356); nr 2: grób 47 KP: zapinka Ż, U, N, oś z kolistymi guzkami (Gedl 2004, 124, tabl. 62: 388).

61. Grzmiąca (Grimnitz), gm. Cybinka, pow. Słubice. Cmentarzysko KŁ: zapinka B, guzek stożkowa-

ty, oś Ż (ryc. 3: 3; Griesa 1982, 46, 226; Gedl 2004, 107, tabl. 58: 304A)¹⁰.

62. Kietrz, st. 1, gm. loco, pow. Głubczyce. nr 1, grób 2050 KŁ: zapinka Ż, kabłąk blaszkowaty (ryc. 3: 6)¹¹; nr 2: grób 2658 KŁ: fragm. blaszkowatego kabłąka zapinki B, U, N (Gedl 1985, 55n., tabl. IV 12; 2004, 111, 119, tabl. 60: 323, 61:359A).

63. Kurnatowice, gm. Kwilcz, pow. Międzychód. Z grobu(?) KP: fragm. zapinki Ż, N (Gedl 2004, 120, tabl. 61:359D).

64. Łuszkowo, gm. Krzywiń, pow. Kościan. Skarb brązów KŁ: długa zapinka B, U, blaszkowaty kabłąk (ryc. 3: 4; Durczewski 1961, 41, 84-85, ryc. 33:26; Gedl 2004, 111-112, tabl. 60:325).

65. Pręgowo, st. 2, gm. Kolbudy, pow. Pruszcz Gdański. Grób nr 1 KP: szeroki kabłąk zapinki B, U, N (Skarbek 1971, 336, 350, ryc. 4m; Gedl 2004, 120, tabl. 62: 366).

66. Ruchocin, gm. Witkowo, pow. Gniezno. Grób KP: kabłąk zapinki B, U, N (ryc. 3: 5; Gedl 2004, 120, tabl. 62:367)¹².

67. Szprotawa Zarzecze (Sprottau Mückendorf), pow. Żagań. Grób 10, urna 2 KP: zapinka Ż, oś zakończona guzkami, cięciwa obwinięta (ryc. 3: 7; Petersen 1929, 98, 161, tabl. 30a:3,3a, 6,6a; Gedl 2004, 112, tabl. 60: 327)¹³.

68. Wymysłowo, st. 1, gm. Krobia, pow. Gostyń. Grób 72 KP (KŁ?): zapinka B, U, N, długa sprężynka i oś Ż z guzkiem (Łuka 1948, 18, ryc. 2b; Gedl 2004, 114, tabl. 60: 334)¹⁴.

69. Zagórze, st. 1, gm. i pow. Kazimierza Wielka. Osada KP: Nr 1: zapinka B, guzek lekko stożkowaty; nr 2: blaszkowaty kabłąk zapinki Ż, U, N (inf. mgr. mgr. M. Grygiel i J. Pikulski).

69a. Eisenhüttenstadt-Schönfliess, KŁ; zapinka B (Griesa 1982, 46, 134, tabl. 6: 6).

¹⁰ M. Gedl (loco cit.) zaliczył ten okaz do swego typu Grzmiąca mimo pionowej nóżki.

¹¹ Zapinkę tą zaliczył M. Gedl (2004, 110n.) do wariantu Kietrz.

¹² Według J. Kostrzewskiego (1926, 515, 518) był to okaz typu Wymysłowo – Wróblewo, lecz na rysunku w Jego kartotece brak jest przedniego guzka (inf. mgr. M. Grygla).

¹³ M. Gedl (loco cit.) zaliczył ten okaz do wariantu Niemierzyce.

¹⁴ Łączę ten grób z kulturą pomorską, zgodnie z wczesną opinią L. J. Łuki (1948), który później uznał go za jedyny pochówek KŁ na tym cmentarzysku (Łuka 1957-1958, 167). Za moją opinią przemawia forma grobu (skrzynia kamienna) oraz dzbanek (Łuka 1948, ryc. 1c). M. Gedl (2004, 114) przypisał ten grób do KŁ ze znakiem zapytania.

⁹ M. Gedl (2004, 112) określił ten okaz jako należący do wariantu Niemierzyce.

Zestawienie IX. Młodsze zapinki z ozdobną nóżką – nietypowe i niekompletne

70. Błonie, gm. Koprzywnica, pow. Sandomierz. Nr 1 grób 1 KP: fry zapinki B; nr 2, grób 8 KP. fragm. sprężynki zapinki B¹⁵; nr 3: obok grobu 74 KP: sprężynka zapinki B na osi Ź (Mycielska, Woźniak 1988, 29, 32, 110, tabl. IA1, IV 41, CXCIV 14; 1990, 41-43).

71. Jankowice (Jungwitz), gm. i pow. Oława. Cmentarzysko KP: zapinka Ź, U, „formy F1”, kabłąk wierzbowaty, w nóżce nit (?), a na nim kolista tarczka (Tackenberg 1922, 29, ryc. 19a; 1926, ryc. 35; Gedl 2004, 124, tabl. 63: 393)¹⁶.

72. Kraków Pleszów, st. 17. Nr 1, grób 10/1954 KP: długa sprężynka zapinki B na osi Ź, ślady kapturków; nr 2, grób 1187/1975, kultura jastorfska(?): nietypowa zapinka Ź, U, N (naprawiana?), taśmowaty kabłąk, mała tarczka, profilowana ośka; nr 3, ar 93 (z warstwy osady), BK: zapewne(?) ośka B z profilowanymi końcami (Woźniak, Poleska 1999, 380, przyp. 1, 381, 387, ryc. 2b; Gedl 2004, 119n., tabl. 61: 359B, 359C; Poleska 2006, 29, 30, 146, ryc. 2/10:4, 2/1187:2, tabl. 87:14).

73. Piotrkosice (Peterkaschütz), gm. i pow. Milicz. BK (KP?): zapinka Ź, U, cięciwa owinięta, dwie sprężyny przednie, oś jednej z nich ma guzek (Tackenberg 1926, 139, ryc. 11; Gedl 2004, 126, tabl. 64: 406).

74. Piaseczno, gm. Koprzywnica, pow. Tarnobrzeg. Grób KP: zniekształcona zapinka (typu Kietrz?) B, U (Nosek 1946, 23, 90, tabl. XXII 11; Gedl 2004, 120, tabl. 62:363).

75. Siedlimowo, gm. Jeziora Wielkie, pow. Mogilno. Z grobu KP: nóżka zapinki (fr. szpili?) B „typu Certosa”, guzek - ścięty stożek (Gedl 2004, 120, tabl. 62:368).

76. Wymysłowo, st. 1, gm. Krobia, pow. Gostyń. Grób 200 KP: fry zapinki B, U, sprężynka, oś Ź (Łuka 1957-1958, 172, tabl. XIX 4; Gedl 2004, 121, tabl. 62: 373)¹⁷.

¹⁵ Nie przekonuje opinia M. Gedla (2004, 118), iż ten fragment i guzek B na trzonku Ź pochodzą z jednej zapinki, bo brak fibul Ź z brązowym guzkiem, a częste są takie szpile (Gedl 1991, 86, ryc. 45: 13, 47: 5, 6), w tym z grobów KP (np. Seger 1896, 441n., ryc. 5; Petersen 1929, 168; Dobrogowski 1937, 269-270, ryc. 4:1-3; Kietlińska, Mikłaszewska 1963, 273, tabl. XVII 4).

¹⁶ Zakładając, że rekonstrukcja K. Tackenberga była uzasadniona, zaliczanie tego okazu przez Niego i M. Gedla do fibul kowalowickich było niesłuszne.

¹⁷ Według L.J. Łuki (loco cit.) miała mieć z przodu guzek, lecz brak jego śladu.

Zestawienie X. Zapinki (i fragmenty) z ozdobną nóżką nieokreślonych typów¹⁸

77. Chłapowo, st. 3, gm. Dominowo, pow. Gniezno. Grób 11 (V) KP: zapinka B „typu Certosa” (Lipińska 1955, 53; Górecki 1991, 179, ryc. 10:2).

78. Chojno, gm. Miejska Górka, pow. Rawicz. Cmentarzysko KŁ: fragm. zapinki B, U (Woźniak 1960, 71, 107, ryc. 14:e).

79. Czelin, gm. Mieszkowice, pow. Gryfino. Cmentarzysko KŁ: cięciwa, sprężynka i szpilka B osadzone na osi (Gedl 2004, 119, tabl. 61:355).

80. Dębniaki Kaliskie, gm. Blizanów, pow. Kalisz. Nr 1, grób 1 KŁ: zapinka U, Ź, kabłąk – w profilu pół rurki; nr 2, grób 2 KŁ: sprężynka i szpilka zapinki B (Pudelko 2005, 174-175, ryc. 10:1, 116).

81. Dębno (Schöneiche), gm. i pow. Wołów Śl. Z cmentarzyska KŁ: kabłąk zapinki B „typu Certosa” (Kropf 1938, 188).

82. Domanowice, st. 1, gm. Żukowo, pow. Głogów. Grób 139 KP: zapinka B, U, z otworem dla ośki sprężynki, niesłusznie określana jako okaz konstrukcji wczesnolateńskiej (Kołodziejewski 1973, 124; Gedl 2004, 119, tabl. 61: 357).

83. Dziekanowice, gm. Łubowo, pow. Gniezno. Z grobu KP: zapinka B „typu Certosa” (Kostrzewski 1923, 290, przyp. 586).

84. Janówek, st. 1, gm. Skrzyszew, pow. Nowy Dwór Mazowiecki. Cmentarzysko KP: fragm. fibuli B „typu Certosa”? (Gedl 2004, 119, tabl. 61:359).

85. Jaraczewo, gm. loco, pow. Jarocin. Grób 2 KP: sprężynka zapinki Ź (Pieczyński 1965, 261n., ryc. 6:5; Gedl 2004, 127, tabl. 64: 419).

86. Kozia Góra Krajeńska, st. 1, gm. Mrocza, pow. Nakło. Nr 1, grób 1 KP, popielnica 4: kabłąk zapinki B; nr 2, grób 2 KP, popielnica 2: kabłąk zapinki B (Kuczkowski 2001, 191, 193, 226, ryc. 4g, 5e).

87. Legnica – miasto. Grób 3 KP, nr 1: fry zapinki Ź (kowalowickiej?) – długa sprężynka na osi z guzkiem; nr 2: sprężynka Ź na osi (B?) z guzkiem (Mertin 1934, 108, tabl. IV 6, 6,7, 9).

88. Łąg Kolonia, st. 20, gm. Czersk, pow. Chojnice. Cmentarzysko KP(?): „fragm. zapinki typu Certosa” B (Grabarczyk 2006, 544).

89. Łupice, gm. Pyzdry, pow. Września. Cmentarzysko(?) KŁ: sprężynka zapinki B na osi Ź (Gedl 2004, 120, tabl. 62:361).

¹⁸ Uwzględnione tu okazy Ź mogą pochodzić z fibul kowalowickich.

90. Manieczki, gm. Brodnica, pow. Śrem. Cmentarzysko KŁ: kabłąk(?) i długa sprężynka zapinki Ż na osi (Gedl 2004, 120, tabl. 62:362).

91. Mierzyn, st. 1, gm. Rozprza, pow. Piotrków Trybunalski. Cmentarzysko KP: zniszczona zapinka Ż (Jadczykowa 1995, s. 152).

92. Minkowice, gm. Krokowa, pow. Puck. Z grobu KP: zapinka B zapewne „typu Certosa” (Petersen 1929, 161).

93. Orle Wielkie, gm. Chrzypsko, pow. Międzychód. BK: kabłąk zapinki B „typu Certosa” (Petersen 1929, 161).

94. Piotrowo, gm. Obrzycko, pow. Szamotuły. Z grobu KP: fry zapinki B „typu Certosa”, oś B (Gedl 2004, 120, tabl. 62: 365).

95. Przemęt, gm. loco, pow. Wolsztyn. Cmentarzysko KŁ(?): zapinka B „typu Certosa” (Beltz 1913, 887; Kostrzewski 1926, 514).

95a. Sobiejuchy, gm. i pow. Żnin. BK: fragm. taśmowatego kabłąka i kuszowata sprężynka B zapinki oraz 3 dalsze fragmenty zapinek (Maciejewski 1962, 280, tabl. XVIII 12).

96. Sychowo, gm. Luzino, pow. Wejherowo. Grób nr 1 KP, popielnica nr 2: fragm. zapinki B „typu Certosa” (Felczak 1985, 124, ryc. 5d).

97. Topola Mała, gm. i pow. Ostrów Wlkp. Z grobu(?) KP: długa sprężynka i fragm. kabłąka zapinki Ż „typu Certosa” (Gedl 2004, 121, tabl. 62:370).

98. Transbór, gm. Latowicz, pow. Mińsk Maz. Grób 107 KP; Nr 1: fragm. sprężynki zapinki B (Kieślińska, Mikłaszewska 1963, 273, tabl. XVII 13); BK, nr 2: – sprężynka zapinki B (Gedl 2004, 121, tabl. 62: 371).

99. Witonia, gm. loco, pow. Łęczycza. Z grobu KP: fragm. zapinki Ż (Gedl 2004, 121, tabl. 62: 372).

100. Wrocław Księżę Wielkie (Gr. Ohlewiesen, Kl. Tschantsch). Cmentarzysko KŁ: zapinka B, U „typu Certosa” (Beltz 1913, 886; Gedl 2004, 122).

101. Zęblewo, st. 1, gm. Szemud, pow. Wejherowo. Cmentarzysko KP: zapinka B „typu Certosa” (Łuka 1966, 439; Gedl 2004, 122).

Zestawienie XI. Fibule kowalowickie

102. Bierutów (Bernstadt), pow. Oleśnica. Cmentarzysko KP: zapinka Ż, U, długa sprężynka, cięciwa owinięta (Seger 1896, 414-415, ryc. 2 na s. 416; Gedl 2004, 123, tabl. 62: 383).

103. Bobrowice (Boberwitz), st. 5, gm. Szprotawa, pow. Żagań¹⁹. Cmentarzysko KP: Nr 1: zapinka Ż, mała tarczka z występem (Kleemann 1931, 240-241;

Gedl 2004, 123); nr 2: duża zapinka Ż typu III wg A. Lorentzen (1993), nóżka z sercowatą tarczką ażurową z występem – palmetą, oś z guzkami (ryc. 4: 5); nr 3: zapinka Ż typu III, podobna do nr 2, tarczka sercowata, pełna, z występem w kształcie jaskółczego ogona, oś z guzkami (Petersen 1934, 63, ryc. 4-5; 1935, ryc. 240; Gedl 2004, 123-124, tabl. 62: 385, 386).

104. Domaniowice, st. 1, gm. Żukowice, pow. Głogów. Grób 50 KP: Nr 1: zapinka Ż typu III, ażurowa tarczka sercowata z występem, oś z guzkami, cięciwa owinięta (ryc. 4: 4); nr 2: zapinka Ż typu III, ażurowa tarczka sercowata z profilowanym występem (Kołodziejewski 1973, 124, ryc. 4c, d; Gedl 2004, 124, tabl. 62: 390, 391).

105. Jakuszowice, stan. 2, gm. i pow. Kazimierza Wielka. Osada KP: zapinka Ż, U, kabłąk wąski, długa sprężynka (ryc. 4: 10; Rodzińska-Nowak 1999).

106. Jankowice (Jungwitz), gm. i pow. Oława. Grób KP z 1910 r.: Nr 1: zapinka Ż typu II A. Lorentzen (1993, tabl. 7: 1), mała tarczka sercowata z występem, zdobiona, cięciwa owinięta (Tackenberg 1922, 29-30, ryc. 19d; Gedl 2004, 124, tabl. 63: 392); nr 2: mała zapinka B typu II (Lorentzen 1993, tabl. 7: 9), kabłąk i tarczka z dziobkiem zdobione skośną kratownicą (Tackenberg 1922, 29, ryc. 19b; Gedl 2004, 119, tabl. 61:358).

107. Jezierzycze Małe (Klein Jeseritz), gm. Łagiewniki, pow. Dzierżoniów. Cmentarzysko (KP?): zapinka Ż typu III, koniczynkowata tarczka z trzema osadkami (dla inkrustacji), zakończona trójlistną palmetą, oś z guzkami, cięciwa owinięta (ryc. 4: 1, 1a; Seger 1896, 416-417, ryc. 2 na s. 416; Gedl 2004, 124, tabl. 63: 394).

108. Kietrz, st. 1, gm. loco, pow. Głubczyce. Nr 1: grób 1680 KŁ: nietypowa, zniekształcona zapinka Ż, N, długa sprężynka (Gedl 2004, 124, tabl. 63:395)²⁰; nr 2: grób 2112 KŁ: zapinka Ż typu III, długa sprężynka, kolistą tarczką ażurową (ryc. 4: 6, 6a; Gedl 2004, 124, tabl. 63:396)²¹.

109. Kowalowice (Kaulwitz), st. B, gm. i pow. Namysłów. Grób 3 KP: zapinka Ż, wąski kabłąk, oś z guzkami, owalna tarczka (Seger 1899, 222, 224; Gedl 2004, 125, tabl. 63: 397).

¹⁹ Zapinki nr 1 i 2 oraz klamra ażurowa (por. zestawienie XVI) mogą pochodzić z jednego zespołu grobowego.

²⁰ H. Parzinger (1993, 505, ryc. 2:12b) określił tę zapinkę jako bębenkową.

²¹ Istnienie ażuru wykazało zdjęcie rentgenowskie (ryc. 4: 6a) udostępnione mi przez mgr. R. Grygiela.

110. Kozuby, gm. Sędziejowice, pow. Łask. Grób KP: zapinka *Ž* typu II, owalna tarczka z występem (ryc. 4: 13; Jadczykowa 1990, 50, tabl. VIII 8; Gedl 2004, 125, tabl. 63: 398).

111. Kraków Pleszów, st. 17. BK, ar 124: sprężynka *Ž* na osi, cięciwa owinięta (Woźniak, Poleska 1999, 380; Poleska 2006, 29, 146, tabl. 114:8).

112. Legnica – miasto. Grób 1 KP: zapinka *Ž* wariantu Siemiechów, na szerokim kabłąku wgłębienie (osadka do inkrustacji?), oś z guzkami, kolistą tarczką z „kolcem”, cięciwa owinięta (ryc. 4: 7; Mertin 1934, 107, tabl. IV 2; Gedl 2004, 125, tabl. 63: 399)²².

113. Legnica Bielany (Liegnitz-Weissenrode). Grób 3 KP: zapinka *Ž* typu III, oś z guzkami, cięciwa owinięta, kolistą tarczką z profilowanym zakończeniem, a w nim 2 otworki (ryc. 4: 9; Mertin 1934, 111, tabl. IV 1).

114. Ligota, gm. Widawa, pow. Łask. Zniszczony grób KP: fragm. zapinki *Ž* typu III, kolistą tarczką ażurową (Gedl 2004, 125, tabl. 63: 400).

115. Ligota Dolna, st. 5, gm. i pow. Kluczbork. Grób 16 KP: zapinka *Ž* typu III, pełna tarczka sercowata z „jaskółczym ogonem” (ryc. 4: 14; Szadkowska 1965, 180, 194, ryc. 7f; Gedl 2004, 125, tabl. 63: 401).

116. Ławy, gm. Opatowiec, pow. Kazimierza W. Grób KP: zapinka *Ž* typu III, tarczka sercowata z trzema otworami i potrójnym występem, cięciwa owinięta (ryc. 4: 3; Nosek 1946, 23, 74, tabl. V 13; Gedl 2004, 125, tabl. 63: 402).

117. Nowe Miasteczko (Neustädtel), st. 1, pow. Nowa Sól. Grób 5/1929 KP: zapinka *Ž* (typu II?), owalna tarczka z dzióbkiem, cięciwa owinięta (Kleemann 1931, 239-241, ryc. 2; Gedl 2004, 125n., tabl. 63: 404).

118. Piekary Wielkie (Gross Beckern; dziś Legnica Piekary W.). Grób I KP, urna II: fragm. zapinki *Ž*, oś z guzkiem, cięciwa owinięta (Tackenberg 1926, 132, ryc. 25; Gedl 2004, 120, tabl. 62: 364).

119. Siemiechów, st. 1, gm. Widawa, pow. Łask. Grób 1 KP: zapinka *Ž* wariantu Siemiechów, kolistą tarczką, a na środku wysoki kolec (ryc. 4: 7; Jażdżewska 1969, 11, tabl. I: 2; Gedl 2004, 126, tabl. 64: 407).

120. Szarlej, gm. Kruszwica, pow. Inowrocław²³. BK: zapinka *Ž* typu III, tarczka rozetkowata z faliście

wycinanym brzegiem, cięciwa owinięta (ryc. 4: 10; Gedl 2004, 126, tabl. 64:408).

121. Szukudła, gm. Gołuchów, pow. Pleszew. BK: zapinka *Ž* (Kostrzewski 1955, 183, przyp. 79).

122. Szprotawa (Sprottau), pow. Żagań, st. 11 (3-4). Grób 2 KP (1931 r.): zapinka *Ž*, brzegi kabłąka wierzbowatego ozdobione małymi dziurkami (do inkrustacji?), tarczka nieforemna z czterema otworkami, cięciwa owinięta (ryc. 4: 12; Hoffmann 1941, ryc. 115).

123. Szprotawa Zarzecze (Mückendorf). Z grobu KP: zapinka *Ž*, U (Tackenberg 1926, 125, ryc. 8; Gedl 2004, 126, tabl. 64: 410).

124. Ulesie (Waldau), gm. Miłkowice, pow. Legnica. Grób 3 KP: zapinka *Ž* typu III, lirowata tarczka ażurowa zakończona trójlistną palmetką – koniczynką i 5 osadek dla inkrustacji²⁴, cięciwa owinięta (ryc. 4: 2; Petersen 1929a, 205, ryc. 5:1; Gedl 2004, 412, tabl. 64: 412).

125. Unisław, gm. loco, pow. Chełmno. Z grobu KP: zapinka *Ž* typu II, nieduża tarczka rombowa, oś z guzkami (Gedl 2004, 126n., tabl. 64: 413).

126. Wielkopolska, miejscowość nieznana. BK: Nr 1: zapinka *Ž*, U, cięciwa luźna, ośka zakończona guzkami; nr 2: zapinka *Ž*, U, cięciwa owinięta (Gedl 2004, 127, tabl. 64: 414, 415)²⁵.

127. Wierzbnice (Dreidorf, Gr. Würbitz), gm. Bytom Odrzański, pow. Nowa Sól. BK: zapinka wariantu Siemiechów, łopatkowata tarczka a na niej nit z guzkiem, cięciwa owinięta (ryc. 4: 14; Tackenberg 1922, 14, ryc. 2; 1926, 152, ryc. 36; Gedl 2004, 127, tabl. 64: 417, 417a).

128. Wioska (Weschkau), gm. Niechlów, pow. Góra Śl. Z grobu KP: zapinka *Ž*, U, cięciwa owinięta (Tackenberg 1922, 7, ryc. 3; Gedl 2004, 127, tabl. 64: 417).

129. Wymysłowo, st. 1, gm. Miejska Górka, pow. Gostyń. Grób 124 KP: zapinka *Ž*, U typu III, ażurowa tarczka sercowata (Łuka 1957-1958, 169, ryc. XVII 4; Gedl 2004, 127, tabl. 64: 418, 418a).

130. Ziernice, st. 3, gm. Osieczna, pow. Leszno. Cmentarzysko KŁ(i KP?): kabłąk zapinki *Ž*, N, zdobiony (Wróbel 1995).

²⁴ E. Petersen nie wzmiankował w opisie tego zabytku otworków lub wystającej osadki, lecz są one zaznaczone wyraźnie na rysunku.

²⁵ W Muzeum Archeologicznym w Poznaniu znajdują się 2 egzemplarze oznaczone jako pochodzące z miejscowości nieznanej w Wielkopolsce. Nr 1 był opublikowany przez J. Kostrzewskiego (loco cit.), a nr 2 przez M. Gedla (2004, 127, tabl. 64: 415), który mylnie uznał ten okaz jako zapewne identyczny z zapinką nr 1.

²² Zdjęcie wskazuje, że nie jest to nit, lecz raczej osadka do inkrustacji.

²³ Zapinka odkryta między Szarlejem a Łojewem, w literaturze wzmiankowana różnie, niekiedy podwójnie (Kostrzewski, 1923, 183, przyp. 79; Woźniak 1970, 344, 345).

XII. Zapinki typu Piekary Wielkie

131. Domaniowice, st. 1, gm. Żukowice, pow. Głogów. Grób 29 KP: nieduża zapinka *Ž*, kabłąk ażurowy (1 wycięcie), kolista tarczka ażurowa z profilowanym występem, a na nim 2 „oczka”, oś z guzkami, cięciwa owinięta (ryc. 5: 4; Kołodziejski 1973, 124, ryc. 7c; Gedl 2004, 124, tabl. 62: 389)²⁶.

132. Piekary Wielkie (Gross Beckern; dziś Legnica Piekary W). Grób XII KP: duża zapinka *Ž*, U, kabłąk ażurowy (3 wycięcia), do nóżki przynitowana duża, kolista rozetka z falistym brzegiem i rzędem otworków, cięciwa owinięta, a na niej dwie pętelki (Tackenberg 1926, 135, 151, ryc. 25; Gedl 2004, 130, tabl. 65:420).

133. Pierzwin (Pürben), st. 2, gm. Nowogród Bo-brzański, pow. Zielona Góra. Grób 3 KP, urna 2: duża zapinka *Ž*, kabłąk ażurowy (3 wycięcia), do nóżki przynitowana duża kolista rozetka z falistym brzegiem, w występach otworki (ryc. 5: 2; Petersen 1929, 102; tabl. 32:11, 11a; Gedl 2004, 130, tabl. 65: 421, 421a).

134. Stara Kopernia (Ober Küpper), st. 1, gm. i pow. Żagań. Grób 1 KP: duża zapinka *Ž* (ze śladami posrebrzania?), ażurowy kabłąk (3 wycięcia), na nóżce przynitowana duża tarczka pełna, oś z guzkami, cięciwa owinięta (ryc. 5: 1; Petersen 1929a, 206, ryc. 6; 1935, 248, ryc. 246; Gedl 2004, 130n., tabl. 65: 422, 422a).

135. Świdnica (Schweinitz), st. 2, gm. loco, pow. Zielona Góra. Cmentarzysko KP: ażurowy kabłąk zapinki *Ž* (Petersen 1934a, 78; Gedl 2004, 131).

Zestawienie XIII. Klamry ażurowe i inne zabytki typu LT A

136. Bobrowice (Boberwitz), st. 5, gm. Szprotawa, pow. Żagań. Cmentarzysko KP: klamra *Ž* trójkątna z przynitowanym haczykiem, ażurowa (3 wycięcia), 2 nity, podłużny występ tylny (ryc. 7: 6; Petersen 1934, 63, ryc. 6; Megaw 2005, 261, ryc. 6).

137. Bojano, st. 8, gm. Szemud, pow. Wejherowo. Grób KP, urna 2, Nr 1: klamra *Ž*, U, z haczykiem, blińska trójkąta, ażurowa, z motywem stylizowanego pąka lotosu w środku; nr 2. podobna *Ž*, źle zachowana skuwka do pasa, ażurowa – 4 niewielkie wycięcia (ryc. 5, 5a; Łuka 1979, 148, tabl. XLI 5 – jako Bojanowo; Megaw 2005, 257, ryc. 2, 4).

138. Gogolewo, gm. Gniew, pow. Tczew. Z grobu KP: półkolista klamra *Ž*, U, z haczykiem, ażurowa, z długim występem z tyłu, przy haczyku motyw liry, w środku zredukowany pączek lotosu, 2 nity (ryc. 7: 7; Ossowski 1879, tabl. XVIII 2; Kostrzewski 1922-1924, 48-51, ryc. 1; Megaw 2005, 257, ryc. 1).

139. Jakuszowice, st. 2, gm. i pow. Kazimierza Wielka. Z osady KP: fragm. ucha z rogami toczony miski typu Stupava, zdobiony festonowymi motywami wykonanymi stempelkiem (ryc. 7: 4; Godłowski 1986, 27, ryc. 3:1; Woźniak 1996, 168n., ryc. 3:10; Tankó 2005, 160).

140. Klonówek, gm. Warta, pow. Turek. Z kurhanu(?) KŁ(?): zamknięty naszyjnik B, lekko karbowany, trzy grupy po 3 guzki (ryc. 7: 2; Demetrykiewicz 1916, 16; Kostrzewski 1955, 179, ryc. 507; Woźniak 1970, 343, tabl. L3).

140a. Kraków Pleszów, stan. 17. Z grobów „łużycko-pomorskich”: nr 1, grób 1403/5: fragm. miski toczony z listewką pod krawędzią; nr 2, grób 1404/4: fragm. esowatej miski toczony; nr 3-4, grób 1415/4: fragm. esowatej miski toczony i naszyjnika B; nr 5, grób 1416/4: fragm. bransolety (?) B karbowanej (Poleska 2006, 24-29, 58, 156, ryc. 3/1403: 5, ryc. 4/1404: 4, ryc. 5/1415: 4, 6, ryc. 5/1416: 4).

140b. Kraków Wyciąże, st. 5, BK: fragm. „toczonej” miski typu Braubach z ornamentyką stempelkową (Poleska 2006, 58, ryc. 10: 4, tabl. 291: 2).

140c. Kraków Tyniec Opactwo: bransoleta B lekko karbowana (Woźniak, Zoll-Adamikowa 1971, 20, ryc. 7a).

141. Legnickie Pole Strachowice, pow. Legnica. Z grobu (KP?) na cmentarzysku KŁ: naramiennik B, zamknięty, z czterema grupami po 3 poprzeczne żeberka (ryc. 7: 3; Jacyk 1996, 154, ryc. 20).

142. Nosocice, st. 1, gm. i pow. Głogów. Grób 6/1950 KP: gładki B naszyjnik z cienkiego drutu, na końcach uszka połączone kółeczkiem (ryc. 7: 1; Sarnowska 1958, 208, 210, ryc. 25a).

143. Wrocław Księża Wielkie (Gross Ohlewiesen, d. Gross Tschansch). Z cmentarzyska KP: klamra *Ž* z haczykiem, ażurowa – 3 nieregularne wycięcia, 2 nity (ryc. 7: 8; Kostrzewski 1922-1924, 50, ryc. 8; Megaw 2005, 261, ryc. 5).

Zestawienie XIV. Zapinka tarczowata

144. Nosocice (Nosswitz), st. 1, gm. i pow. Głogów. Grób 78 KP: zapinka *Ž* z krzyżowatym kabłąkiem, do którego przynitowano czterodzielną płytkę, a na niej 5 guzków z koralami. Sprężynka na osi z guzka-

²⁶ M. Gedl (2004, 124, tabl. 62: 389) zaliczył ją do zapinek kowalowickich.

mi z koralami, cięciwa owinięta (ryc. 6: 1, 1a; Tackenberg 1922, 23, 35, ryc. 13:4,4a; Petersen 1929, 99, tabl. 28e; Gedl 2004, 132n., tabl. 66:425).

Zestawienie XV. Zapinki podwójnie bębenkowe

145. Kietrz, st. 1, gm. loco, pow. Głubczyce. Grób 2044 KŁ: zapinka Ź „formy dP4” G. Mansfelda (1973) i wariantu Speikern, bębenkowaty kabłąk i nóżka półkoliście wysklepione (Gedl 2004, 132, tabl. 66: 424).

146. Kornacice, st. 1, gm. i pow. Opatów. Grób 1 KP, urna nr 2: zapinka Ź „formy dP4” i wariantu Speikern, kabłąk rombowski, w przekroju łódkowaty, na nóżce podobna tarczka z dzióbkiem, długa sprężynka z przednią cięciwą (ryc. 6: 2; Florek 1995, 131, 139, tabl. IAS; Gedl 2004, 132, tabl. 66: 424A).

147. Nieprowice, st. 5, gm. Złota Pińczowska, pow. Pińczów. Osada KP: zapinka B „formy dP4” i wariantu Speikern, kabłąk soczewkowaty, a w przekroju „łódkowaty”, bębenkowe zakończenie nóżki z dzióbkiem (informacja mgr. P. Dulęby z 2009 r.).

Zestawienie XVI. Zapinki z zaawansowanego LT A

148. Czernina (Lesten, Tschirnau), gm. i pow. Góra Śl. Z grobu KP z około 1870 r.: zapinka Ź typu 16 ze stylizowaną główką kaczki (ryc. 6: 3; Petersen 1929, 99, 161, tabl. 25k; Binding 1993, 222, tabl. 30: 5; Gedl 2004, 139, tabl. 68: 437).

149. Dobra (Karlsburg, Döberle), st. 2, gm. Dobroszyce, pow. Oleśnica. Grób 4 KP: zapinka Ź typu 17 ze stylizowaną główką ptaka z długim dziobem (ryc. 6: 4; Kleemann 1931, 239n., ryc. 1; Binding 1993, 222, tabl. 32: 2; Gedl 2004, 139, tabl. 68: 438).

150. Domaniewice, st. 1, gm. Żukowice, pow. Głogów. Grób 120 KP: zapinka Ź typu 16 ze stylizowaną główką kaczki, oś z guzkami (ryc. 6: 5; Kołodziejowski 1973, 124, ryc. 7a; Gedl 2004, 139, tabl. 68:439).

151. Janina, st. 1, gm. i pow. Busko Zdrój. Grób 4 KP: zapinka Ź typu 16 ze stylizowaną główką kaczki²⁷, oś z dużymi guzami (ryc. 6: 6; Nosek 1946, 95, tabl. XXI 5; Binding 1993, 222, tabl. 30: 6; Gedl 2004, 132, tabl. 68: 440).

152. Kietrz, st. 1, pow. Głubczyce. Cmentarzysko KŁ: figuralna zapinka B, U, kabłąk to postać ludzka z ptakiem na kolanach (ryc. 6: 12; Gedl 1985, 29, ryc. 9; Binding 1993, 222, tabl. 10: 4; Frey 2005, 29n., ryc. 2).

153. Kraków – okolice. BK: figuralna zapinka B – drapieźnik polykający wojownika w hełmie (informacja mgr M. Rudnickiego).

154. Malerzowice Małe, st. 1, gm. Otmuchów, pow. Nysa. Osada KŁ: zapinka B typu 17 ze stylizowaną główką ptaka z długim dziobem, przednia cięciwa (ryc. 6: 9; Woźniak 1970, 303, tabl. XLIX 3; Binding 1993, 222, tabl. 32:3; Gedl 2004, tabl. 68: 434).

155. Pierzwin (Pürben), st. 2, gm. Nowogród Bobrzański, pow. Zielona Góra. Grób 1 KP: (jednodzielna?) zapinka Ź typu 16 ze stylizowaną główką kaczki (ryc. 6: 7; Petersen 1929a, 198, ryc. 2:1; Binding 1993, 222, tabl. 30: 7; Gedl 2004, 139n., tabl. 68: 441, 441A).

156. Płoski (Pluskau), st. 3, gm. i pow. Góra Śl. Grób 5 KP: jednodzielna zapinka Ź (wariant Dorna), nóżka przedłużona do czterozwojowej sprężynki, cięciwa przednia (ryc. 6: 13; Petersen 1940, 916, ryc. 198:7; Woźniak 1995, 203, ryc. 5g).

157. Prusowice (Bruschewitz), gm. Długoleka, pow. Wrocław. Z grobu KP: zapinka B typu 17 ze stylizowaną główką ptaka z długim dziobem, przednia cięciwa (ryc. 6: 10; Tackenberg 1922, 11, 12, ryc. 8; Binding 1993, 222, tabl. 32: 4; Gedl 2004, 138, tabl. 68: 435).

158. Przemyśl (okolica). BK: zapinka B typu Marzabotto, z profilowanym końcem silnie zagiętej nóżki (ryc. 6: 14; Źaki 1955, 803; Woźniak 1970, 341, tabl. XLIX 1; Czopek 1993, 499, ryc. 10).

159. Przyborów (Waldheim, Przybor), st. 1(?), gm. Wińsko, pow. Wołów. Z grobu KP(?). Nr 1 – zapinka Ź, U, brak nóżki – zapewne z główką kaczki(?), oś z guzkami; nr 2: kabłąk zapinki Ź, zdobiony, brak nóżki – zapewne z główką kaczki(?) (Tackenberg 1926, 129, 151, ryc. 18-20; Binding 1993, 222, tabl. 45: 9, 10; Gedl 2004, 140, tabl. 68: 443, 444).

160. Skidniów (Skeyden), st. 1, gm. Kotla, pow. Głogów. Z grobu KP: zapinka Ź typu 16 ze stylizowaną główką kaczki, cięciwa owinięta (ryc. 6: 8; Pescheck 1936, 186, ryc. 2; Binding 1993, 223, tabl. 30: 8; Gedl 2004, 140, tabl. 68: 442).

161. Skulsk – okolice, gm. loco, pow. Konin. BK: zapinka (B?) typu 17 Binding ze stylizowaną główką ptaka długodziobego i czterozwojową sprężynką (inf. prof. T. Makiewicz).

162. Świąciany (d. Świąciec, Klein Schweinitz), gm. Krotoszyce, pow. Legnica. BK: zapinka B typu 17 z główką ptaka z długim dziobem, czterozwojowa sprężynka (ryc. 6: 11; Seger 1896, 416-417, ryc. 9; Gedl

²⁷ U. Binding (1993, 222) słusznie określiła nóżkę jako główkę kaczki, a nie konia.

2004, 138, tabl. 68: 436; Binding 1993, 223, tabl. 32: 5 – jako Świnino).

163. Wrocław Prace Odrzańskie (Herrenprotsch). Grób 14 KP: żelazna zapinka kuszowata, z ptasią główką (kaczki?, zniszczona w konserwacji), kabłąk masywny, krótka sprężynka na osi zakończonej płytami (Petersen 1929, 161, tabl. 30b: 6,6a; Binding 1993, 223, tabl. 45: 1; Gedl 2004, 140, tabl. 68: 445).

164. Kraków Tyniec, st. Opactwo, BK: prawie kompletna, masywna zapinka brązowa w kształcie biegnącego konia, sprężynka na osi (inf. prof. dr hab. J. Poleski).

Zestawienie XVII. Zabytki typu LT B

165. Bogoria, gm. loco, pow. Staszów. Z rzeczki Korzennej: krótka *Ž* zapinka „duchcowska”, kabłąk silnie sklepiony, długa nóżka z niewielką kulką (rysunek w kartotece J. Kostrzewskiego – informacja mgr. M. Grygiela), niesłusznie zaliczana do typu H wg J. Kostrzewskiego (ryc. 8: 11; Kostrzewski 1921, 116, 120).

166. Bolesławiec. BK: Nr 1: kuszowata zapinka B „münsingowska”, na nóżce kolista tarczka z otworem do inkrustacji, cięciwa owinięta (ryc. 8: 10; Seger 1896, 415-416, ryc. 1 na s. 416; Jahn 1931, 37, ryc. 39); nr 2: zapinka *Ž* „duchcowska”, duża kulka na nóżce z motywem spirali, profilowane zakończenie (ryc. 8: 8; Tackenberg, 1926, 126, 150, ryc. 9; Woźniak 1970, 342, tabl. L 7).

167. Čers'k, raj. Maneviči, obl. Volin', Ukraina. Nóżka *Ž* zapinki münsingowskiej(?) (Kucharenko 1961, 68, tabl. 9: 2).

168. Dubljani (d. Dublany), raj. i obl. L'viv, Ukraina. Grób 3 KP: zapinka *Ž* „duchcowska” z poprzecznie karbowanym kabłąkiem (ryc. 8: 2; Sulimirski 1936, 193-195, tabl. XLIV; Woźniak 1974, 140n., 193, ryc. 13: 2).

169. Golovno, raj. Ljuboml', obl. Luc'k, Ukraina. Grób 10 KP: zapinka B „duchcowska”, z karbowanym żeberkiem na kabłąku i profilowanym zakończeniem nóżki (ryc. 8: 6; Kucharenko 1961, 62, 64, tabl. 5: 13; Woźniak 1974, 140n., 193, ryc. 13:11).

170. Jaszczów, gm. Milejów, pow. Łęczna. BK: zapinka *Ž* duchcowska, krótki kabłąk i długa nóżka z kulistym guzkiem (ryc. 8: 12; Gurba 1971).

171. Kacice, gm. i pow. Pułtusk. Grób 46 KP: zapinka *Ž* „duchcowska” z karbowanym kabłąkiem i profilowanym zakończeniem nóżki (ryc. 8: 1; Musianowicz 1950, 31n., 41, tabl. VII 7).

173. Legnickie Pole (Wahlstatt), pow. Legnica. BK: fragm. B bransolety z niedużych, pełnych guzków (Jahn 1931, 37-39, ryc. 40; Woźniak 1970, 344, tabl. L 2).

174. Marszewo, gm. i pow. Goleniów. BK: zapinka B duchcowska (ryc. 8: 5; Eggers, Stary 2001, 48, tabl. 146:9; Woźniak 1970, 344, tabl. XLIX 2).

175. Rembielin, gm. Chorzele, pow. Przasnysz. Z nad grobu 22/71 KP: nr 1: długa zapinka B duchcowska, kabłąk karbowany, cięciwa owinięta (ryc. 8: 3); nr 2: zapinka *Ž* duchcowska, kabłąk karbowany; nr 3-4: para bransolet B lekko karbowanych, w przekroju kolistych, końce stykające się. Ze zniszczonego grobu KP, nr 5: duża zapinka *Ž* duchcowska z tarczką na szpili (8: 7); nr 6: zapinka *Ž* duchcowska z krótkim kabłąkiem (ryc. 8: 9); nr 7: kabłąk *Ž* zapinki duchcowskiej. Z warstwy humusu, nr 8-9: fragm. dwóch karbowanych bransolet B, przekroje półkoliste; nr 10: fragm. masywnej bransolety B karbowanej, przekrój kolisty; nr 11: fragm. pieczętkowatego zakończenia bransolety B, przekrój kolisty (Waluś 1992, ryc. 2, 3a-f, 4a,c; Pozarzycka-Urbańska 1978, 156-158, 160, ryc. 1a, 3a).

176. Trascjanica (d. Trościanica), raj. Kamjanec, obl. Brest, Białoruś. Grób 2 KP: zapinka *Ž* „duchcowska” z karbowanym kabłąkiem i niedużą kulką na nóżce (ryc. 8: 4; Nikitina 1964, 44, ryc. 159; Woźniak 1974, 140n., 195, ryc. 13:8).

177. Zagórze, st. 1, gm. i pow. Kazimierza W. BK z osady KP: fragm. nóżki B zapinki „duchcowskiej” z poprzecznymi żłobkami i małą kulką (informacja mgr J. Pikulski).

178. Zimno, raj. Volodimir Volins'kij, obl. Luc'k, Ukraina. Z osady KP: zapinka *Ž* „duchcowska” (Woźniak 1974, 140n., 195).

XVIII. Negatywnie zweryfikowane informacje o znaleziskach zapinek z Ha D3 - LT A

Bęczkowice, pow. Piotrków Trybunalski, grób 4 KP: B. zapinka „łódkowata” (por. Gedl 2004, 100, tabl. 58: 288) była określana jako typ „Certosa” (Nosek 1946, 23, 105, tabl. VI 6, 6a).

Brudzew, pow. Kalisz: fragm. zapinki harfowatej (Gedl 2004, 82, tabl. 53: 226) był określany jako zapinka typu Certosa (Rosen-Przeworska 1939-1945, 51, ryc. 1, tabl. I 6).

Bychowo, pow. Milicz: błędna informacja o znalezieniu tu zapinki typu Wicina odkrytej w Sułowie, pow. Milicz (Gedl 1985, ryc. 12:1).

Chojne, st. 1, gm. i pow. Sieradz: Z. Kaszewski (1975, 141) błędnie określił 2 fibule łukowate i fragm. trzeciej z grobu 15 jako zapinki „typu Certosa” (por. Ząbkiewicz-Koszańska 1972, 183, 209n., tabl. XII: 6-7; Gedl 2004, 94, tabl. 56: 268, 269).

Chojno, pow. Rawicz: określane jako zapinka typu Certosa okaz z grobu LXXI (Woźniak 1960, 51, 107-108, ryc. 4d) to fibula łukowata (Gedl 2004, 95, tabl. 57:275), a pogięty kabłąk bez kontekstu (Woźniak 1960, 71, 107, ryc. 14f) zapewne z zapinki węzowatej (por. Gedl 2004, 88-91, tabl. 55:255-257).

Kruszwica, st. K2/4, pow. Inowrocław: klasyfikacja brązowej zapinki z grodziska (Szamałek 1987, 90-91, ryc. 38g, Gedl 2004, 114) jako fibuli z ozdobną nóżką lub inną formą halsztacką, jest wątpliwa.

Malbork Wielbark. R. Beltz (1911, 759) umieścił na liście zapinek kowalewickich okaz z tej miejscowości.

Informację tę powtarzano (np. Woźniak 1970, 345), choć J. Kostrzewski (1919, 24) dawno wskazał na jej błędność.

Miniszewo, pow. Żnin. G. Kossack (1987, 131-132; 1993, ryc. 10:11-12) błędnie lokalizuje tu miejsce znalezienia żelaznej zapinki wariantu Grabonóg – Grzmiąca, odkrytej w grobie VIa w Kunowie, pow. Gostyń.

Tomaszów, pow. Legionowo. Pominięto luźne znalezisko fragm sprężynki i szpili B, zapewne z zapinki (Gedl 2004, 121, tabl. 62: 369), gdyż brak danych dla wiązania ich z Ha D3 lub wczesnym okresem lateńskim.

Zaborowo, pow. Wolsztyn. Fragm. B zapinki harfowatej (por. Gedl 2004, 85, tabl. 54:252) błędnie oznaczano jako część zapinki typu LT A (Kostrzewski 1955, 179, ryc. 510; Woźniak 1970, 346, tabl. XLIX 6).

BIBLIOGRAFIA

- Antoniewicz J.
1939-1945 *Zabytki halsztackie z Bogumiłowa i Pyszkowa w pow. sieradzkim*, „Światowit”, t. XVIII, 11-41.
- Antoniewiczowa J.
1929 *Groby ciałopalne w obstawie kamiennej w Nowodworach koło Warszawy*, „Światowit”, t. XIII, 95-148.
- Beltz R.
1911 *Die Latènefibeln*, „Zeitschrift für Ethnologie”, t. 43, 664- 817.
1913 *Die bronze- und hallstattzeitlichen Fibeln*, „Zeitschrift für Ethnologie”, t. 45, 659-900.
- Beneš A., Sankot P.
1997 *Die durchbrochenen frühlatènezeitlichen Gürtelhaken aus Westböhmen – Újezd nad Mži, Bezirk Plzeň-Nord und Kšice, Bezirk Tachov*, „Archeologické Rozhledy”, 49, 614-624, 646-648.
- Bergmann J.
1958 *Entwicklung und Verbreitung der Paukenfibel*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, t. 5, 18-77.
- Biel J., Krause D. (red.)
2003 *Frühkeltische Fürstensitze. Älteste Städte und Herrschaftszentren nördlich der Alpen*, „Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg”, H. 51.
- Binding U.
1993 *Studien zu den figürlichen Fibeln der Frühlatènezeit*, „Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie”, t. 16, Bonn.
- Bretz-Mahler D.
1971 *La civilisation de La Tène I en Champagne. Le faciès marnien*, Paris.
- Bukowski Z.
1977 *The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture*, Wrocław.
1982 *Osiedle otwarte kultury lużyckiej w Grzybianach, woj. legnickie w świetle dotychczasowych badań*, „Pamiętnik Muzeum Miedzi”, t. 1, 13-31.
1982a *Charakter oddziaływań tzw. scytyjskich w południowej Polsce*, (w:) S. Czopek (red.), *Południowa strefa kultury lużyckiej i powiązania tej kultury z Południem*, Kraków - Przemyśl, 247-260.
- Chochorowski J.
1984 *Die Vekerzug-Kultur – Fragen ihrer Genese und Chronologie*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. XXIII, 99-161.
- Cunliffe B.
2003 *Starożytni Celtowie*, Warszawa.
- Czopek S.
1993(1994) *Die älteste Drehscheibenkeramik aus Südostpolen – Probleme der Kulturverhältnisse in der jüngeren Hallstatt- und frühen Latènezeit*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, t. 74, 487-502.
- Čižmář M.
1970 *K otázce počátku pohřbívání na plochých keltských pohřebištích na Morave*, „Archeologické Rozhledy”, t. 22, 196-198.
1975 *Relativní chronologie keltských pohřebišť na Morave*, „Památky Archeologické”, t. 66, 417-436.

- Dąbrowska T., Woźniak Z.
2005 *Problem genezy kultur przeworskiej i oksywskiej*, (w:) P. Kaczanowski, M. Parczewski (red), *Archeologia o początkach Słowian*, Kraków, 87-101.
- Dehn W.
1966 *Die Doppelvogelkopffibel aus dem Val-des-Travers*, (w:) *Helvetia antiqua. Festschrift Emil Vogt*, Zürich, 137-146.
- Dehn W., Stöllner T.
1996 *Fusspaukenfibel und Drahtfibel (Marzabottofibel). Beitrag zum kulturhistorischen Verständnis des 5. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, (w:) T. Stöllner, *Europa celtica. Untersuchungen zur Hallstatt- und Latènekultur*, „Veröffentlichungen des Vorge-schichtlichen Seminars Marburg”, Marburg, Sonderband 10, 1-54.
- Demetrykiewicz W.
1916 *Studia prehistoryczne w Szwajcarii*, „Akademia Umiejętności w Krakowie. Sprawozdanie z czynności”, R. 1916, t. XXI, nr 6, 11-21.
- Dobrogowski T.
1937 *Grób skrzynkowy z Niemierzyc w pow. nowotomyskim (dawn. grodziskim)*, „Przegląd Archeologiczny”, t. VI/2, 268-272.
- Drda P., Rybová A.
1995 *Les Celtes de Bohême*, Paris.
- Durczewski D.
1959 *Kilka grobów z cmentarzyska kultury pomorskiej w Ostrowiu Wlkp.*, „Przegląd Archeologiczny”, t. XII, 137-144.
1961 *Skarby halszackie z Wielkopolski*, „Przegląd Archeologiczny”, t. XIII, 7-108.
- Eggers H.J., Stary P. F.
2001 *Funde der vorrömischen Eisenzeit, der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Pommern*, „Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns”, t. 38, Lübstorf.
- Felczak O.
1985 *Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej w Sychowie, gm. Luzino, oraz kwestia popielnic z wyobrażeniem rąk*, „Pomorania Antiqua”, t. 12, 121-148.
- Filip J.
1956 *Keltové ve střední Evropě*, Praha.
- Florek M.
1995 *Badania ratownicze na cmentarzysku kultury pomorskiej w Kornacicach stan. 1, gm. Opatów, woj. tarnobrzeskie*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, t. 16, 129-141.
- Frey O.H.
1971 *Fibeln vom westhallstädtischen Typus aus dem Gebiet südlich der Alpen. Zum Problem der keltischen Wanderungen*, (w:) *Oblatio, Raccolta di studi di antichità ed arte in onore di Aristide Calderini*, Como, 355-386.
1996 *Bemerkungen zu einigen Fundstücken der Frühlatènezeit aus Niederösterreich*, (w:) *Die Kelten in den Alpen und an der Donau*, „Archaeolingua”, t. I, Budapest – Wien, 193-215.
- 2005 *The human figure in Late Hallstatt and Early La Tène art*, (w:) *Celts on the margin. Studies... dedicated to Zenon Woźniak*, Kraków, 27-31.
- Gałęzowska A.
1996 *Materiały z „Bogdanowa koło Obornik”, woj. poznańskie*, w zbiorach *Germanisches Nationalmuseum w Norymberdze*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. IV, 145-153.
- Gardawski A., Kaletyn T.
1973 *Z pradziejów ziemi dolnośląskiej (od około 240 tys. lat przed n.e. do V w. n.e.)*, Wrocław.
- Gediga B.
2010 *Śląsk – regionalna prowincja kultury halszackiej*, (w:) *Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza*, „Biskupińskie Prace Archeologiczne”, nr 8, Biskupin – Wrocław, 187-218.
- Gedl M.
1979 *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz*, „Prace Archeologiczne UJ”, nr 27, Kraków.
1985 *Schyłek kultury lużyckiej w południowo-zachodniej Polsce*, „Prace Archeologiczne UJ”, nr 37, Kraków.
1991 *Die Hallstatteinflüsse auf den polnischen Gebieten in der Früheisenzeit*, „Prace Archeologiczne UJ”, nr 41, Warszawa – Kraków.
1993 *Die frühe Eisenzeit in Schlesien*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, t. 74, 460-486.
1995 *Południowo-zachodnie peryferie zasięgu kultury pomorskiej (w:) Kultura pomorska a kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno*, Warszawa, 189-200.
2004 *Die Fibeln in Polen*, „Prähistorische Bronzefunde”, Abteilung XIV, t. 10, Stuttgart.
- Godłowski K.
1986 *Jakuszowice, Woiwodschaft Kielce, Gemeinde Kazimierza Wielka, Fundstelle 2*, „Recherches Archéologiques de 1984”, Kraków, 23-34.
- Gołąb B., Madyda-Legutko R.
2004 *Osada kultury puchowskiej na Grojcu w Żywcu, woj. śląskie, stan. 1*, (w:) J. Gancarski (red.), *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*, Krosno, 289-321.
- Górecki J.
1991 *Cmentarzysko ludności kultury wschodniopomorskiej w Chłapowie, gm. Dominowo, woj. poznańskie*, „Studia Lednickie”, t. 2, 165-201.
- Grabarczyk T.
2003 (rec.) *Marek Gedl, Die Fibeln in Polen, Prähistorische Bronzefunde, Abt. XIV, Bd. 10*, „Pomorania Antiqua”, t. XXI, 543-544.

- Gralak T.
2004 *Osada ludności kultury lużyckiej z okresu halsz-
tackiego oraz osada średniowieczna z XIII w. ze
stan. 4 w Nowym Śleszowie, gm. Żórawina, pow.
Wrocław, (w:) B. Gediga (red.), Archeologiczne
Zeszyty Autostradowe, z. 3: Badania na autostra-
dzie A4, część II, Wrocław, 67-174.*
- Griessa S.
1982 *Die Göritzer Gruppe, „Veröffentlichungen des
Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam”,
t. 16, Berlin.*
- Grygiel M.
2004 *Problem chronologii i przynależności kulturowej
materialów o charakterze jastorfskim z Brześcia
Kujawskiego, woj. kujawsko-pomorskie, w świe-
tle ostatnich badań nad problematyką okresu prze-
drzymskiego w Polsce, (w:) H. Machajewski (red.),
Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Ku-
jawskiej, Poznań, 13-82.*
- Gurba J.
1971 *Środkowolateńska fibula żelazna z Jaszczowa,
pow. Lublin, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 36,
226-227.*
- Hodson F. R.
1968 *The La Tène cemetery at Münsingen – Rain, „Acta
Bernensia”, t. V, Bern.*
- Hoffmann W.
1941 *Ein frühgermanischer Fund aus Sprottau, „Schle-
sische Blätter”, 1941, z. 3-4, 163-164.*
- Holodňak P., Waldhauser J.
1984 *Předduchcovský horizont (fáze LT B1a) v Čechách,
„Archeologické Rozhledy”, t. 63, 31-48.*
- Jacobsthal P.
1944 *Early Celtic Art, Oxford.*
- Jacyk K.
1996 *Legnickie Pole, przysiółek Strachowice, woj. Le-
gnica, „Silesia Antiqua”, t. 38, 153-154.*
- Jadczykowska I.
1975 *Kultura wschodniopomorska i kultura grobów klo-
szowych w Polsce środkowej, „Prace i Materiały
Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego
w Łodzi”, t. 22, 168-194.*
1990(1991) *Kultura pomorska na terenie województwa
sieradzkiego, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 7,
35-67.*
1992 *Najstarsze materiały kultury pomorskiej w Pol-
sce środkowej, (w:) S. Czopek (red.), Ziemie pol-
skie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania
z innymi terenami, Rzeszów, 219-240.*
1995 *Lateńska faza kultury pomorskiej w Polsce środ-
kowej, (w:) Kultura pomorska i kultura grobów
kloszowych. Razem czy osobno?, Warszawa, 141-
157.*
- Jahn M.
1931 *Die Kelten in Schlesien, Leipzig.*
- Jażdżewska-Majdowa M.
1969 *Z pradziejów powiatu łaskiego, Pabianice.*
- Jażdżewski W.
1890 *Bytkowo, pow. poznański, „Zapiski Archeologicz-
ne Poznańskie”, t. I, 21-21.*
- Jerem E.
1968 *The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc, „Acta
Archaeologica Academiae Scientiarum Hungari-
cae”, t. 20, 159-208. tabl. XXVII-XLVIII.*
1996 *Zur Ethnogenese der Ostkelten- Späthallstatt- und
frühlatènezeitliche Gräberfelder zwischen
Traisental und Donau, (w:) Die Kelten in den
Alpen und an der Donau, „Archaeolingua”, t. I,
Budapest – Wien, 91-110.*
- Joachim H.-E.
1992 *Ösen-, Drei- und Vierknotenringe der Späthall-
statt- und Frühlatènezeit, „Bonner Jahrbücher”,
t. 192, 13-60.*
- Joffroy R.
1960 *L'oppidum de Vix et la civilisation hallstattienne
finale, Paris.*
- Kaczmarek M.
1993 *Fibula typu „Certosa” z Czacza, gm. Śmigiel, woj.
leszczyńskie, „Wielkopolskie Sprawozdania Ar-
cheologiczne”, t. 2, 239-246.*
- Kaiser J.
2002 *Das Ende der Billendorfer Kultur in der Oberlau-
sitz – Forschungsgeschichte und Forschungs-
stand, „Veröffentlichungen des Museums der
Westlausitz Kamenz”, z. 24, 3-48.*
2003 *Das prähistorische Gräberfeld von Niederkaina
bei Bautzen, t. 7, „Veröffentlichungen des Landes-
amtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vor-
geschichte”, t. 37, Dresden.*
- Kaszewski Z.
1975 *Kultura lużycka w Polsce środkowej, „Prace i Ma-
teriały Muzeum Archeologicznego i Etnograficz-
nego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, t. 22, 123-
166.*
- Keiling H.
1971 *Eine besondere Kettenplattenschmuckform der
vorrömischen Eisenzeit von Tangermünde, Kr.
Stendal, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorge-
schichte”, t. 55, 189-219.*
- Keller J.
1965 *Das keltische Fürstengrab von Reinheim I,
Mainz.*
- Kietlińska A., Mikłaszewska R.
1963 *Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Trans-
bór, powiat Mińsk Mazowiecki, „Materiały Staro-
żytnie”, t. 9, 255-330.*
- Kleemann O.
1931 *Neue frühgermanische Fibelfunde, „Altschlesien”,
t. 3/2-3, 239-241.*
- Kołodziejski A.
1971 *Badania zespołu osadniczego ludności kultury
lużyckiej z okresu późnohalszackiego w Wicinie,
pow. Lubsko, w latach 1966-1969, „Sprawozda-
nia Archeologiczne”, t. 23, 93-108.*

- 1973 *Badania cmentarzyska w Domaniowicach, pow. Głogów, w latach 1964-1971*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 25, 113-136.
- Kossack G.
1959 *Südbayern während der Hallstattzeit*, Berlin.
1987(1988) *Der Bronzehort von Wicina (Witzen) und seine Stellung im Kultursystem der frühen Eisenzeit*, „Folia Praehistorica Posnaniensa”, t. 3, 107-135.
1993(1994) *Frühheisenzeit im Mittelgebirgsraum*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, t. 74, 565-605.
- Kostrzewski J.
1919 *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, „Mannus-Bibliothek”, t. 18/19, Leipzig.
1921 *Jeszcze o kulturze lateńskiej na obszarze b. Królestwa Polskiego*, „Przegląd Archeologiczny”, R. II-III, 114-122.
1922-1924 *Przyczynki do poznania kultury grobów skrzynkowych wczesnej epoki żelaza*, „Przegląd Archeologiczny”, t. II, 38-59.
1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. II, Poznań.
1926 *Les fibules du type de la Certosa en Pologne*, (w:) *Spomenice u počast prof. dr. Gorjanović-Krambergera*, Zagreb, 512-518.
1955 *Wielkopolska w pradziejach*, wyd. III, Warszawa – Wrocław.
- Krämer W.
1985 *Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern*, „Die Ausgrabungen in Manching”, t. 9, Stuttgart.
- Kropf W.
1938 *Die Billendorfer Kultur auf Grund der Grabfunde*, „Mannus Bücherei”, t. 62, Leipzig.
- Kruta V.
1971 *Le trésor de Duchcov dans les collections Tchécoslovaques*, Ústí nad Labem.
1975 *L'art. celtique en Bohême. Les parures métalliques du V au II siècles avant notre ère*, Paris
- Kucharenko J. V.
1961 *Pamjatniki železnogo veka na teritorii Poles'ja*, „Archeologija SSSR”, t. D 1-19, Moskva.
- Kuczowski W.
2001 *Cmentarzysko ludności kultury wschodniopomorskiej w Koziej Górze, stan. 1*, „Pomorania Antiqua”, t. 18, 187-230.
- Kufel-Dzierzowska A.
1986 *Zabytki metalowe kultury łużyckiej z epoki brązu i z początków epoki żelaza w zbiorach Muzeum Okręgowego w Sieradzu*, „Sieradzki Rocznik Muzealny”, t. 3, 152-157.
- Lenerz de Wilde M.
1977 *Zirkelornamentik in der Kunst der Latènezeit*, „Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte”, t. 25, München.
- Lewczuk J.
1995 *Kultura pomorska i kultura łużycka a kultura przeworska i grupa gubińska kultury jastorfskiej na środkowym Nadodrzu*, (w:) *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Warszawa, 213-227.
2002 *Cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza nad dolną Nysą Łużycką, Wodrą i Lubszą*, (w:) M. Gedl (red.), *Wielkie cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, 175-191.
2004 *Sękowice, gmina Gubin, stanowisko 8. Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej ze starszego okresu przedrzymskiego*, Zielona Góra.
- Lipińska A.
1955 *Cmentarzysko kultury pomorskiej i grobów kloszowych w Chłapowie, pow. Środa*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 5, 49-59.
- Liwiusz Tytus
1968 *Dzieje Rzymu od założenia miasta (Ab urbe condita)*, księgi I-V, Wrocław – Warszawa - Kraków.
- Lorentzen A.
1993 *Fibelformen der älteren vorrömischen Eisenzeit nördlich und südlich der Mittelgebirge*, „Offa”, t. 49/50, 57-126.
- Łuka L. J.
1948 *Grób ciałopalny z okresu halsztackiego w Wymysłowie, w pow. gostyńskim*, „Z otchłani wieków”, R. 17, 17-18.
1948a *Groby kultury pomorskiej z Wymysłowa, w pow. gostyńskim*, „Z otchłani wieków”, R. 17, 107-115.
1957-1958 *Nowe cmentarzyska kultury pomorskiej w Wielkopolsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 8-9, 150-178.
1959 *Importy italskie i wschodnioalpejskie na obszarze kultury łużyckiej okresu halsztackiego w Polsce*, „Slavia Antiqua”, t. 6, 1-99.
1966 *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, „Biblioteka Archeologiczna”, t. 19, Wrocław - Warszawa - Kraków.
1979 *Kultura wejherowsko-krotoszyńska*, (w:) *Prahistoria ziem polskich*, t. IV, 147-168.
- Machajewski H. (red.)
2004 *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*, Poznań.
- Maciejewski F.
1962 *Materiały archeologiczne z powiatu żnińskiego*, „Materiały Starożytne”, t. 8, 217-326.
- Mansfeld G.
1973 *Die Fibeln der Heuneburg 1950-1966*, „Römisch-Germanische Forschungen”, t. 33, Berlin.
- Marcinkian A.
1982 *Archeologiczne badania ratownicze na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Cybince-Bieganowie, gm. Cybinka, woj. Zielona Góra*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 33, 31-48.

- Meduna J.
1965 *K otázce počátku pohřbívání na plochých keltských pohřebištích na Moravě*, „Archeologické Rozhledy”, t. 17, 795-825.
1974 *K otázce datování stříelické spony*, „Archeologické Rozhledy”, t. 26, 575-586.
- Megaw J.V.S.
2005 *Notes on two belt-plates of Early La Tène type from Northern Poland*, „Pomorania Antiqua”, t. XX, 257-275.
- Mertin P.
1934 *Die erste germanische Besiedlung der Liegnitzer Landes*, „Mitteilungen des Geschichts- und Altertums-Vereins zu Liegnitz”, t. 14, 91-122.
- Mierzwiński A.
1994 *Przemiany osadnicze ludności kultury lużyckiej na Śląsku*, Wrocław.
- Moosleitner F., Pauli L., Penninger E.
1974 *Der Dürrnberg bei Hallein II*, „Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte”, t. 17, München.
- Müller R.
1985 *Die Grabfunde der Jastorf- und Latènezeit an unterer Saale und Mittelalbe*, „Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle”, t. 38, Berlin.
1993(1994) *Das Gräberfeld von Trotha und die „hallsche Kultur der frühen Eisenzeit”*, „Bericht der Römischen Kommission”, t. 74, 413-443.
- Musianowicz K.
1950 *Halsztacko-lateńskie cmentarzysko w Kacicach, pow. Pultusk*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 17, 25-46.
- Mycielska R., Woźniak Z.
1988 *Cmentarzysko wielokulturowe w Bloniu, część I*, „Materiały Archeologiczne”, t. 24.
1990 *Cmentarzysko wielokulturowe w Bloniu, część II*, „Materiały Archeologiczne”, t. 25, 5-77.
- Neugebauer J.-W.
1996 *Eine frühlatènezeitliche Gräbergruppe in Inzersdorf ob. der Traisen, NÖ*, (w:) *Die Kelten in den Alpen und an der Donau*, „Archaeolingua”, t. I, Budapest – Wien, 111-178.
1997(1998) *Rettungsgrabungen im unteren Traisental in den Jahren 1996 und 1997*, „Fundberichte aus Österreich”, t. 36, 451-565.
- Neumann G.
1973 *Die Fibeln vom Kleinen Gleichberge bei Römhild*, „Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.-hist. Klasse”, t. 64/3.
- Nikitina V. B.
1964 *Vnov' otkrytye pamjatniki pomorskoj kul'tury*, „Kratkie Soobščeniija Instituta Archeologii”, nr 102, 43-47.
- Nosek S.
1946 *Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej*, „Prace Prehistoryczne”, nr 3, Kraków.
- Nuglisch K.
1969 *Zur Kenntnis der älteren Latènezeit im Gebiet zwischen Ohre und Unstrut*, „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, t. 53, 375-414.
- Okoński J., Szpunar A.
2002 *Najdawniejsza przeszłość Wojnicza i okolic*, Wojnicz.
- Ossowski G.
1879 *Monuments préhistoriques de l'ancienne Pologne. Série I, Prusse Royale, Cracovie*.
- Parzinger H.
1993(1994) *Zum Ende der westlichen Lausitzer Kultur – Kulturverhältnisse zwischen Elbe und Warthe während des 5. vorchristlichen Jahrhunderts*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, t. 74, 503-528.
- Pauli L.
1978 *Der Dürrnberg bei Hallein III*, „Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte”, t. 18/1, München.
- Pazda S.
1970 *Ze studiów nad kulturą wschodniopomorską na Dolnym Śląsku*, „Archeologia Polski”, t. 15, 89-113.
- Penninger E.
1972 *Der Dürrnberg bei Hallein I*, „Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte”, t. 16, München.
- Pescheck Ch.
1936 *Zwei neue Germanenfunde aus dem Kreise Glogau*, „Altschlesische Blätter”, R. 11, 185-188.
- Peschel K.
1972 *Fibeln mit Spiralfuss*, „Zeitschrift für Archäologie”, t. 6, 1-47.
1982 *Bemerkungen zur eisenzeitlichen Besiedlung der Steinsburg bei Römhild, Kr. Meiningen*, „Zeitschrift für Archäologie”, t. 16, 23-51.
- Petersen E.
1929 *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*, Berlin.
1929a *Neue Ergebnisse über die frühgermanische Kultur in Schlesien*, „Altschlesien”, t. II/3, 196-240.
1934 *Zur Frühlatènezeit in Schlesien*, „Mannus”, t. 26, 60-64.
1934a *Fundnachrichten Niederschlesien*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit”, R. 10, 75-79.
1940 *Die Bastarnen und Skirren*, (w:) *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, t. III, Leipzig, 867-942.
- Pieczyński Z.
1965 *Groby skrzynkowe z Jaraczewa, pow. Jarocin*, „Fontes Archaeologicae Posnanienses”, t. 16, 259-262.

- Pieta K.
2007 *Der frühlaténezeitliche Burgwall in Horné Orešany, Westslowakei*, „Slovenská Archeologia”, t. 55, 295-310.
- Podborský V.
1974 *Die Stellung der südmährischen Horákov Kultur im Rahmen des danubischen Hallstatt*, (w:) B. Chropovský (red.), *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, Bratislava.
- Poleska P.
2006 *Celtycki mikroregion osadniczy w rejonie podkarkowskim*, Kraków.
- Pozarzycka-Urbańska A.
1978 *Zabytki pochodzenia celtyckiego na obszarach zachodniobałtyjskich*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 43, 155-164.
- Primas M.
1967(1970) *Zur Verbreitung und Zeitstellung der Certosa Fibeln*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, t. 14, 99-133.
- Pudółko E.
2005 *Ratownicze prace wykopaliskowe w Szadku, gm. Blizanów i najbliższych okolicach*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 7, 163-178.
- Řihovský J.
1982 *Das Urnengräberfeld von Podolí*, „Archaeologiae Moravicae”, t. XV, Brno.
- Rodzińska-Nowak J.
1999 *Obiekt kultury pomorskiej z zapinką kowalowicką odkryty w Jakuszowicach st. 2, powiat Kazimierza Wielka*, (w:) *Comhlan. Studia dedykowane ... T. Dąbrowskiej*, Warszawa, 319-330.
- Rosen-Przeworska J.
1939-1945 *Zabytki okresu wczesnolateńskiego na ziemiach Polski*, „Światowit”, t. 18, 43-68.
- Rudnicki M.
1997 *Pelczyska. Chronologia osady z okresu lateńskiego na podstawie materiałów z wybranych obiektów* (praca magisterska w Instytucie Archeologii UW).
- Sarnowska W.
1958 *Wyniki prac ratowniczych przeprowadzonych w 1950 r. w Nosolicach, w pow. głogowskim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. X, 192-219.
- Schüle W.
1961 *Vorformen von Fusszier und Ambrustkonstruktion der Hallstatt-D-Fibeln*, „Madrider Mitteilungen”, t. 2, 55-70.
- Schwappach F.
1975 *Zur Chronologie der östlichen Frühlatène-Keramik*, (w:) *The Celts in Central Europe*, Székesféhervár, 109-136.
- Sege H.
1896 *Schlesische Funde der vorrömischen Eisenzeit*, „Schlesiens Vorzeit in Schrift und Bild”, t. VI, 399-458.
- 1899 *Schlesische Fundchronik*, „Schlesiens Vorzeit in Schrift und Bild”, t. VII/2, 209-247.
- Shchukin M. B.
1989 *Rome and the Barbarians in Central Europe. 1st Century B. C. – 1st Century A. D.*, B.A.R. Int. Series 542, Oxford.
- Skarbek E.
1971 *Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku kultury pomorskiej w Pręgowie, pow. Gdańsk*, „Pomorania Antiqua”, t. 4, 335-352.
- Stegmann-Rajtár S.
1993(1994) *Mitteldonauländische Hallstattkultur und Lausitzer Kulturkreis. Einige Bemerkungen zur Entwicklung gegenseitiger Beziehungen in Mähren*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, t. 74, 445-459.
- Sulimirski T.
1936 *Notatki archeologiczne z Małopolski wschodniej*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 14, 189-197.
- Szabó M.
1985 *Nouvelles vues sur l'art des Celtes orientaux*, „Études Celtiques”, t. 22, 53-72.
- Szadkowska L.
1965 *Badania na cmentarzysku kultury pomorskiej w Ligocie Dolnej, pow. Kluczbork*, „Silesia Antiqua”, t. 7, 171-196.
- Szamałek K.
1987 *Kruszwicki zespół osadniczy w młodszej epoce brązu i w początkach epoki żelaza*, „Polskie Badania Archeologiczne”, t. 26, Wrocław.
- Świdorski W.
1996 *Cmentarzysko kultury pomorskiej w Mrowinie, stan. 3A, gm. Rokietnica, woj. poznańskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 4, 87-96.
- Tackenberg K.
1922 *Neue schlesische Funde der frühgermanischen Zeit*, (w:) *Festschrift zur 100-Jahrfeier der Sängerschaft Leopoldina*, Wrocław, 3-37.
1926 *Die frühgermanische Kultur in Schlesien*, „Alt-schlesien”, t. 1, 121-156.
- Tankó K.
2005 *„Horn-handled“ bowls of the Central Europe Iron Age*, (w:) *Celts on the margin. Studies... dedicated to Zenon Woźniak*, Kraków, 153-162.
- Teržan B.
1977 *Certoška fibula*, „Arheološki Vestnik”, t. 27, 317-536.
- Trachsel M.
2004 *Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit*, „Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie”, t. 104, Bonn.
- Vencel S.
1967 *Pozdne halštatská spona z Lochenic, okr. Hradec Králové*, „Archeologické Rozhledy”, t. XIX, 240, ryc. 70.

- Waldhauser J. (ed)
1978 *Das keltische Gräberfeld bei Jenišův Újezd in Böhmen*, t. I-II, Teplice.
- Waluś A.
1992 *Zabytki metalowe kultury lateńskiej z Rembielina, woj. ostrołęckie*, „Barbaricum”, t. 2, 89-101.
- Wamser G.
1975 *Zur Hallstattkultur in Ostfrankreich. Die Fundgruppen im Jura und in Burgund*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, t. 56, 1-178.
- Wiklak H.
1972 *Późniejsze stadia rozwojowe środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, t. 19, 15-172.
- Wołagiewicz R.
1970 *Kultura jastorfska na Pomorzu Zachodnim*, (w:) J. Wielowiejski (red.), *Materiały do prahistorii ziem polskich*, część V, z. 4, Warszawa, 43-66.
- Woźniak Z.
1960 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Chojnie-Golejewku w pow. rawickim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. XII, 31-116.
1970 *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
1979 *Chronologia młodszej fazy kultury pomorskiej w świetle importów i naśladowictw zabytków pochodzenia południowego*, (w:) T. Malinowski (red.), *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, 125-148.
1981 *Zu Datierungsfragen des Endes der Lausitzer Kultur*, (w:) „Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte” 1, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Beiheft 16, Berlin, 587-599.
1995 *Kultura pomorska a kultura lateńska*, (w:) *Kultura pomorska a kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno*, Warszawa, 201-212.
1996 *Neue Forschungsergebnisse über die jüngere Latènezeit in Südpolen*, „Arheološki Vestnik” 47, 165-172.
- 2004 *Wędrowki Celtów i ich odbicie w źródłach archeologicznych*, (w:) M. Salamon, J. Strzelczyk (red.), *Wędrowka i etnogeneza w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, Kraków, 123-140.
- 2007 *Rola Celtów i kultury jastorfskiej w przemianach kulturowych i etnicznych na ziemiach Polski w 2. połowie I tysiąclecia p.n.e.*, (w:) *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*, Warszawa, 390-419.
- Woźniak Z., Poleska P.
1999 *Zabytki jastorfskie z zachodniej Małopolski*, (w:) *Comhlan. Studia dedykowane ...T. Dąbrowskiej*, Warszawa, 379-394.
- Woźniak Z., Zoll-Adamikowa H.
1971 *Uwagi o topografii i stratygrafii wzgórza klasztornego w Tyńcu*, „Folia Historiae Artium”, t. 6-7, 15-48.
- Wróbel M.
1995 *Znalezisko żelaznej zapinki o konstrukcji staroła-teńskiej z miejscowości Ziemnice, gm. Osieczna, woj. leszczyńskie*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 3, 159-161.
- Zeller K.
1978 *Die Gräber 150-120*, (w:) Pauli L., *Der Dürrnberg bei Hallein III*, „Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte”, t. 18/2, München, 523-534.
- Zotz L.
1933 *Das erste in Schlesien gefundene Frühgermanenschwert. Steinkistengräber aus Tschistey, Kr. Guhrau*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Bild”, N.F. t. 10, 18-25.
- Zürn H.
1952 *Zum Übergang von Späthallstatt zu Latène A im südwestdeutschen Raum*, „Germania”, t. 30, 38-45.
1970 *Hallstattforschungen in Nordwürttemberg*, „Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart”, Reihe A/16, Stuttgart.
- Żaki A.
1955 *Z badań nad kulturą celtycką w Małopolsce*, „Archeologiczne Rozhledy”, R. 7, 799-803.
- Żukowska A.
1958 *Cmentarzysko łużyckie w Jankowie, pow. Kalisz*, „Materiały Starożytne”, t. 4, 219-252.

KONTAKTE DER BEWOHNER VOM GEBIET POLENS MIT DER KELTISCHEN WELT IN DER AUSGEHENDEN HALLSTATT- SOWIE FRÜHEN LATÈNEZEIT

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Bearbeitung geht die Kontakte der Bewohner vom Gebiet Polens mit dem südlichen Mitteleuropa in der Zeit von der Stufe Ha D3 an (Hallstattzeit D3) bis die Latènezeit B (LT B) an. Der beste Hinweis für diese Vorgänge

sind die Fibeln – die zahlreichste Gruppe der Importware sowie von einheimischen Erzeugnissen, die durch die in den Gebieten der Hallstatt- und Latènekulturen herrschende „Mode“ inspiriert worden sind. M. Gedl (2004) erarbeitete

unlängst (Stand von 1998) die bronze- und früh-eisenzeitlichen (inklusive LT A) in Polen entdeckte Fibeln. Seit dieser Zeit ist ein großer Fortschritt in den Untersuchungen zur absoluten (dendrochronologische Angaben) sowie relativen Chronologie dieser Zeitabschnitte zu verzeichnen und die neuen Funde vermehrten auch den Fibelnbestand.

Es sei zu erinnern, dass die früher vorherrschenden Kontakte mit der östlichen Zone der Hallstattkultur, die hauptsächlich über die Mährische Pforte erfolgt hatten, in der Stufe Ha D2 unterbrochen wurden. Dies stand im Zusammenhang mit einer tiefen Besiedlungskrise der Lausitzer Kultur im südlichen Teil Oberschlesiens sowie derer Erschwächung im südlichen Teil Mittelschlesiens. Von immer größerer Bedeutung wurden hingegen Kontakte mit dem westlichen Hallstattkreis – über Böhmen. Eins der Anzeichen derer waren die in Südwestpolen auftauchenden Fußzierfibeln, die die zahlreichste Gruppe unter den hier angesprochenen Funden bilden (über 100 Exemplare). Es sind in überwiegender Mehrheit Exemplare der Form F2 von G. Mansfeld (1973). Die ältesten davon sind die Bronzefibeln des Typs Wojszyce (Nr. 4-16¹; Abb. 1: 3-7, Karte 1a), d. h. Variante A1 von G. Kossack (1987). Ihre charakteristischen Züge (Armbrustkonstruktion, Federspirale auf Eisenachse, aufgebogenes Fußende mit Abschlussknopf) kommen bei den früheren in Polen bekannten Fibeltypen vor (Bogenfibel, Kahnfibel, Certosa-Fibel). Dies lässt ihren einheimischen Ursprung vermuten, denn die ähnelnden Fußzierfibeln (Typ „Golfe du Lion“) sind aus weit entfernten Gebieten von Nordostspanien, Languedoc und Jura bekannt.

Den frühen Fußzierfibeln gehören auch bronzene Exemplare des Wicina-Typs (Nr. 17-28a; Abb. 1: 8-13; Karte 1b) mit stärkerem Bügel, d. i. Variante A2 von G. Kossack. Man darf sie als lokale Variationen des Typs Wojszyce, durch die neue westhallstättische Mode inspiriert, anerkennen. Fast die Hälfte von ihnen stammt aus den Komplexen der Pommerischen Kultur, die den Anfang der Ausbreitung der Pommerischen Kultur nach Süden und Ost Süden datieren. Frühe Fußzierfibeln darf man auf die „frühe“ und „mittlere“ Stufe Ha D3 nach der Einfassung von M. Trachsel (2004, 318f.) beziehen und in die 2. Hälfte des 6. Jh. v. Chr. datieren, ihre letzten Jahre ausgenommen. Die Fibel mit einem mit Glas inkrustierten Bügel aus Cybinka, Kr. Ślubice (Abb. 1: 15) ist zweifellos Importgegenstand aus Württemberg, höchstwahrscheinlich über die Burg am Kleinen Gleichberg bei Römhild. Eine der Fibeln aus Wicina, Kr. Lubsko (Abb. 1: 10), entdeckt in der Zerstörungsschicht dieser Burg durch die Krieger, die mit Bögen und „skythischen“ dreiflügeligen Pfeilspitzen bewaffnet waren, datiert den Verfall dieser Burg um 520.

Einen weiteren zeitlichen Horizont (Wende Ha D3/LT A und/oder „frühe“ LT A) vertreten einige Gruppen der Fußzierfibeln. Es sind späte Versionen der Variante A2 (Nr. 29-34; Abb. 1: 14, 16; Karte 2a), Fibeln Variante A3

nach G. Kossack sowie wenige – Formen F3 und F1 von G. Mansfeld (1973). Eine spezifische, relativ frühe Gruppe bilden die massiven Bronzefibeln des Typs Kietrz (Nr. 35-38; Abb. 2: 1-4; Karte 2b), die in den Komplexen der Lausitzer Kultur in Kietrz, Kr. Glubczyce und im westlichen Kleinpole aufzutreten. Einige Exemplare unter den übrigen stellen Importgegenstände dar. Aus Böhmen kommt wohl ein unvollständig erhaltenes eisernes Fundstück aus Pstroskosice, Kr. Milicz (Nr. 73; Gedl 2004, Taf. 64: 406) mit zwei Federspiralen. Wahrscheinlich aus dem Kleinen Gleichberg bei Römhild wurden hingegen die Eisenfibeln der „Form F1“ aus Jankowice, Kr. Oława (Nr. 71; Gedl 2004, 124, Taf. 63: 393) sowie Bronzefibeln des Typs Grabonóg – Grzmiąca, d. i. die „Form F3“ (Nr. 40, 41, 44; Abb. 2: 7-9; Karte 2c) hergebracht – die letzteren von den Fundplätzen der Lausitzer Kultur bekannt. Die Eisenfibeln des Typs Grabonóg – Grzmiąca (Nr. 39, 42, 43; Abb. 2: 5, 6, 10) traten in den Komplexen der Pommerischen Kultur auf und man darf sie als einheimisches Erzeugnis ansprechen. Die Fibeln dieses Typs waren die Anregung für die westhallstättische Mode, die sich im Gebiet Polens verbreitet hat. Sie wird insbesondere in den Fibeln der Typen Wymysłowo – Wróblewo (Nr. 45-59; Abb. 2: 11-16) und Łuszkowo, die beiden mit den Zügen der Variante A3 von G. Kossack, sichtbar. Die ersten sind aus Bronze gefertigt und treten ausschließlich in den Komplexen der Pommerischen Kultur, vornehmlich in Großpolen, auf (Karte 2c). Sie zeichnen sich durch einen verlängerten Bügelkopf und einen am Bügelende angebrachten, zum Fuß analogen Buckel aus. Die beiden sind eine einheimische Idee, obwohl die gleiche Symmetrie für die späteren Doppelvogelkopffibeln aus den keltischen Gebieten kennzeichnend ist. Als Typ Łuszkowo (Nr. 60-69a; Abb. 3; Karte 2d) wurden ähnliche bronzene und eiserne Fibeln ohne den vorderen Buckel bezeichnet, die in den Komplexen sowohl der Lausitzer als auch der Pommerischen Kultur anzutreffen sind. Die Funde dieser Phase belegen die vorangehende Ausbreitung der Besiedlung der Pommerischen Kultur im südlichen Großpolen.

Eine weitere Gruppe bilden die zahlreichsten Eisenfibeln des Kowalowice-Typs (Kaulwitzer Fibeln, Nr. 102-130; Abb. 4: 1-15; Karte 3a), die in den Komplexen der Pommerischen Kultur vorkommen. Sie werden der breiteren „Familie“ der Bandfibeln zugerechnet. Darunter befinden sich einzelne Exemplare des Typs II (Nr. 106, 110; 125; Abb. 4: 13) von A. Lorentzen (1992), der für die ihre Zone II der Jastorfkultur charakteristisch ist. Die übrigen verbinden manche Züge mit den Fibeln der Typen Łuszkowo und sogar Wymysłowo – Wróblewo und Grabonóg – Grzmiąca. Ein Beispiel für eine Übergangsform zu der letzteren bildet die Fibel aus Siemiechów, Kr. Łask (Nr. 119; Abb. 4: 7), mit dem Stift auf der Fußscheibe. Jene „Verwandtschaft“ lässt die Anfänge der Herstellung von Kowalowice-Fibeln noch in die „frühe LT A“ setzen. Die meisten davon gehören dem sehr differierenden Typ III von A. Lorentzen: oft mit durchbrochener Fußscheibe (Abb. 4: 2, 4-6), mit Löchern in der Fußscheibe – es ist wohl eine schematische Darstellung des Gesichts (Abb. 4: 2, 3, 9). Die Fußscheibe wird oft mit dem

¹ Angegebene Nummern betreffen die Nummerierung in den Fundverzeichnissen.

„Kleeblatt” abgeschlossen (Abb. 4: 1, 2, 5). Einige Funde weisen Einlagestellen für die Inkrustierung an der Fußscheibe (Abb. 4: 1, 2) oder am Bügel (Abb. 4: 8) auf. Die einmalige Fibel aus Jezierzycze Małe, Kr. Dzierżonów (Abb. 4: 1) verfügt über ein nicht zu nahes Gegenstück im Bronzeexemplar aus Neufeld an d. Leitha in Burgenland (Abb. 5: 5; Jerem 1996, 101, Abb. 7: 1, 105). Das sehr nahe Gegenstück zur Fibel aus Ulesie, Kr. Legnica (Abb. 4: 2) ist aus Loretto in Niederösterreich bekannt (Jerem 1996, Abb. 10: 4). Die beiden angesprochenen Exemplare dürfen Importware aus dem mittleren Donaugebiet gewesen sein und sind jedenfalls Anzeichen für angeknüpfte Kontakte von Niederschlesien mit diesem Gebiet. Eine Vermittlungsrolle in diesen Beziehungen kann Kietrz, Kr. Głubczyce gespielt haben, woher eine Kowalowice-Fibel bekannt ist (Abb. 4: 6).

Aufmerksamkeit verdient auch die Fibel aus Szarlej, Kr. Inowrocław (Abb. 4: 10), deren Fußscheibe die Form einer Rosette mit wellenartig ausgeschnittenem Rand wie bei den Fibeln vom Typ Piekary Wielkie (Groß Beckern) aufweist (Abb. 5: 1, 2). Der Fund aus Wierzbnice, Kr. Nowa Sól (Abb. 4: 15), hatte wahrscheinlich eine Metallplatte, die an die Fußscheibe angenietet war, wie bei den Fibeln des Typus Piekary Wielkie (Abb. 5: 1, 3), und die Löcherreihen der seltsamen Fibel aus Szprotawa, Kr. Żagań (Abb. 4: 14), ähneln der Verzierung derer Fußscheibe (Abb. 5: 1, 2). Es ist hervorzuheben, dass drei Exemplare des Typs III im Gebiet der südlichen Zone der Jastorfkultur vorgekommen sind (Lorentzen 1992, Taf. 8: 5, 8, 9) – es sind wohl Importstücke aus Niederschlesien gewesen. Eine stilistische Analyse lässt die Kowalowice-Fibeln grundsätzlich in die „mittlere LT A” datieren. Ich korrigiere somit meine frühere Meinung über ihre späte Zeitstellung (Woźniak 1970, 155; 1979, 143-146; Lorentzen 1992, 71), die sich teilweise auf ihre Ähnlichkeit zu den Fibeln aus dem keltischen Grab von LT B aus Mokronos Górny, Kr. Wrocław, stützte (Abb. 4: 16; Jahn 1931, 13, 109, Taf. II 4, Abb. 4).

Die genannten Beziehungen lassen fünf Eisenfibeln des Typs Piekary Wielkie (Nr. 131-135; Abb. 5: 1-4; Karte 3b) gleichzeitig den Kowalowice-Fibeln ansprechen. Sie zeichnen sich durch durchbrochene Bügel aus und das nächste Gegenstück ist für sie die genannte Bronzefibel aus Neufeld an d. Leitha in Burgenland (Abb. 5: 5). Sie treten in Niederschlesien – im südwestlichen Randgebiet der Besiedlung von der Pommerschen Kultur – vor. Hier konzentrieren sich auch die Funde der Kowalowice-Fibeln (Karte 3a); die beiden Typen können auch Erzeugnisse derselben Werkstatt gewesen sein. Die Durchbruchtechnik war auch bei der Herstellung der Klammern des Typs Hochscheid-Linz verwendet (Nr. 136-138, 143; Abb. 7: 5-8; Karte 3e; Megaw 2005, 260-266). Die Funde aus Gogolewo und Bojano in Pommern sind zweifellos Importware, wohl über Böhmen, jedoch es ist im Bezug auf die übrigen nicht so offensichtlich. Sie sind wohl den anderen mit Durchbruch verzierten Fibeln gleichzeitig. Eine ähnelnde Zeitstellung und Herkunft vom mittleren Donaugebiet weisen drei Doppelpaukenfibeln der „ostkeltischen” Variante Speikern, die über Kietrz an Kleinpolen gelangt sind (Nr. 145-147; Abb. 6: 2; Karte 3d). Die-

sem Horizont darf man auch die eisernen Fibeln mit stilisiertem Entenkopf des Typs 16 U. Binding (1993) zuweisen, vorwiegend aus Niederschlesien bekannt (Nr. 148-151, 155, 158, 160, 163; Abb. 6: 3, 5-8; Karte 4a). Es ist die letzte Gruppe der Fibeln, die einige späthallstättische Konstruktionszüge aufweisen (Armbrustsehne, Spirale auf der Achse). Die Anregung für deren Aufkommen in den polnischen Ländern lieferten höchstwahrscheinlich Kontakte mit den Kleinen Gleichbergen bei Römhild, woher deren ausnahmsweise lange Serie bekannt ist (vgl. Neumann 1973, 15-21, 42-48, Taf. IV 4-26, V). Der unterschiedliche Rohstoff (Eisen), aus dem die polnischen Fibeln gefertigt worden sind, legt jedoch nahe, dass es Erzeugnisse der niederschlesischen Schmiede – Hersteller der Kowalowice-Fibeln und der vom Typ Piekary Wielkie waren. Sie bildeten die letzte Gruppe von Fibeln, die Erzeugnis der einheimischen Handwerker sein konnten.

Die vorhandenen Kontakte mit dem Gebiet der Hügelgräber der Latènekultur (Böhmen?) belegt ein Vierknotenring (vgl. Joachim 1992) aus Legnickie Pole Strachowice, Kr. Legnica (Nr. 141; Abb. 7: 3). In dieser Stufe dürfte man wohl zwei Funde von breiterer Chronologie datieren. Einer von ihnen ist eine kleine eiserne Scheibenfibel aus dem Grab 78 in Nosocice, Kr. Głogów (Nr. 144; Abb. 6: 1; Karte 3c), mit fünf Korallenbuckeln inkrustiert. Kleine Scheiben dieses Typs sind auch aus Dürrnberg bei Hallein bekannt (Pauli 1978, 116-118, Abb. 12), woher wohl unser Fund herbeigeführt wurde. Vom mittleren Donaugebiet stammt hingegen ein in Jakuszowice, Kr. Kazimierza Wielka gefundenes Henkelfragment mit Ecken einer gedrehten Schüssel vom Typ Stupava (Tankó 2005), mit gestempelten Girlandenmotiven verziert (Nr. 139; Abb. 7: 4; Karte 4c).

Wahrscheinlich mit diesem oder mit dem etwas späteren Horizont sind drei einmaligen Bronzefibeln zu verbinden: eine aus Kietrz (Nr. 152; Abb. 6: 12, Karte 4d) sowie ein unveröffentlichter Fund dieser Art von der Krakauer Gegend (Nr. 153; Karte 4d) und ein neuentdecktes, zoomorphisches Exemplar (ein laufendes Pferd) aus Kraków Tyniec (Nr. 164). Sie stammen vielleicht aus Dürrnberg bei Hallein oder aus Horné Orešany in der südwestlichen Slowakei (Pieta 2007, Abb. 7: 7).

Die neue Mode, die sich von Südwesten ausgebreitet hat, vertreten Drahtfibeln, einteilig, mit einer kurzen Spirale von breiter Rolle und einer Vordersehne (vgl. Dehn, Stöllner 1996). Wenige Funde dieses Typs im polnischen Gebiet sind wohl alle Importwaren. Dazu gehören vier Bronzefibeln des Typus 17 von U. Binding (1993), deren Fuß ein langschnäbeliger Vogelkopf abschließt (Nr. 151, 154, 161, 162; Abb. 6: 9-11; Karte 4b) – langschnäbelige Vogelkopffibeln, die im nördlichen Bayern und Dürrnberg bei Hallein häufiger anzutreffen sind. Einen analogen Aufbau weist die eiserne Fibel von äußerst seltener Variante Dorna auf (Dehn 1966; Binding 1993, 24f., 197, 228, Taf. 15: 3; 16: 2), aus Płoski, Kr. Góra Śl. (Nr. 156; Abb. 6: 13, Karte 4b) mit bis zur Spirale verlängertem und an die Sehne angehaktem Fuß. Die angesprochenen Fibeln darf man bereits der „späten LT A” zuweisen. Eine weitere Fibel, die den oben angespro-

chenen Stil vertritt, stammt aus der Gegend von Przemyśl (Nr. 159; Abb. 6: 14; 1, Karte 4f). Es ist die Fibel vom Typ Marzabotto, der Hauptfaktor des chronologischen Horizontes der ausgehenden Phase LT A und LT B1a (Holodňak, Waldhauser 1984, 36, 40, 42, Abb. 2: 21; Dehn, Stöllner 1996, 15-24, passim). Weitere Funde dieser späten Zeit sind ein bronzener Halsring des Typs Dreiknotenring aus Klonówek, Kr. Turek (Nr. 140; Abb. 7: 2) sowie einer glatten Halsring mit an den Enden verbundenen Ösen aus Nosocice, Kr. Głogów (Nr. 142; Abb. 7: 1; Karte 4e; vgl. Joachim 1992).

Bereits in der „späten LT A“ wurde eine Erschwächung von Kontakten mit den Kelten sichtbar. Die Stufe LT B, also die Zeit, als sich in der Gegend von Breslau eine Gruppe von den Kelten niederließ und ein wenig später eine andere im südlichen Teil Oberschlesiens ankam, brachte einen radikalen Wandel mit. Es gibt keine Importfunde mehr sowie andere Zeugnisse für die Kontakte mit den Kelten in den Gebieten, die früher intensivste Kontakte mit den keltischen Gebieten unterhalten und sich durch die einheimische Produktion nach der La Tène-Mode ausgezeichnet haben (Niederschlesien, Großpolen). Es sind lediglich Spuren von den Kontakten Kleinpolens (Nr. 165, 177; Abb. 8: 11; Karte 5) mit den Kelten vorhanden – wohl wie bereits früher über die Gegend von Kietrz. Im westlichen Randgebiet von Polen traten auch einzelne Funde (Nr. 166, 173(?), 174; Abb. 8: 5, 8, 10; Karte 5) außerhalb des Besiedlungsbereichs der Pommerschen Kultur auf. Eine nicht große Anzahl von den Fibeln tauchte östlich der Weichsel auf, darin auch in den anschließenden Gebieten von der Ukraine und Weißrussland (Nr. 167-171, 178-180; Abb. 8: 1, 2, 4, 6, 12; Karte 5), woher die importierten Funde des Latène- oder späthallstattischen Typs früher nicht bekannt waren. Auf diesem Hintergrund unterscheiden sich die Entdeckungen in Rembielin, Kr. Przasnysz (5 Fibeln, 3 Armringen und einer Halskette im Typ von der LT B; Nr. 175; Abb. 8: 3, 7, 9; Karte 5). Diese Siedlung liegt am Rande der Zone, die durch die Bevölkerung der pommerschen Kultur besiedelt war und nahe den Gebieten der Kultur der westbaltischen Hügel sowie unweit vom Bernsteinreichen Samland. Dies legt das Vorhandensein von (nicht allzu intensiven) Kontakten mit den Gebieten der Latènekultur in der Stufe LT B – höchstwahrscheinlich vom oberen Teissgebiet aus über die Pässe der Ostkarpaten und weiter östlich der Weichsel nahe. Rembie-

lin kann somit deren Endziel gewesen sein und vermutlich – ein Handelsort für Bernsteinumsatz. Für diese Hypothese sprechen fehlende Importe auf der traditionellen „Bernsteinstraße“ – in Großpolen und Ostpommern.

Offen bleibt die Frage, welche Faktoren verursachten, dass es keinerlei Spuren von Kontakten mit der keltischen Welt im Gebiet der pommerschen Kultur in Großpolen und dem nördlichen Teil Schlesiens gibt. Es dürfte die Folge der Änderung der durch die Träger der pommerschen Kultur praktizierten Bräuche bei der Totenausstattung gewesen sein. Diese Veränderung kann auch durch die in den benachbarten Böhmen und Mähren wie auch in der Gegend um Breslau und im südlichen Teil Oberschlesiens angekommenen Stämme von Westen der „Keltiké“ verursacht worden sein, die über kein Wissen über die nördlichen Nachbarn sowie deren „Importbedürfnisse“ und „Exportmöglichkeiten“ verfügt haben. Aus diesem Grund konnten die früher vorhandenen ausgetretenen Handelsverhältnisse unterbrochen werden. Eine wesentliche Rolle konnten dabei auch Unruhen spielen, die im beträchtlichen Teil des Gebiets Polens stattfanden. Dies können die entdeckten Fundmaterialien der Jastorfkultur nahe legen, von denen die ältesten des Typs Brześć Kujawski, in die Zeit vor der Ripdorfstufe, also in die Phase LT B, datiert werden können (Grygiel 2004; Machajewski 2004; Dąbrowska, Woźniak 2005). Es ist jedoch höchst wahrscheinlich, dass das Fehlen von Spuren der Kontakte zwischen den Kelten aus Schlesien und deren nördlichen Nachbarn aus vielerlei unterschiedlichen Faktoren sich ergab.

Die dargestellten Ergebnisse einer typologisch-chronologischen Analyse wiesen nach, dass die Stufe LT A, trotz der in der polnischen archäologischen Forschung vorherrschenden Meinung, die Zeit von besonders intensiven Beziehungen mit unterschiedlichen Zentren der „Keltiké“ gewesen war. Es bezieht sich insbesondere auf das ausgehende 6. und die erste Hälfte des 5. Jh. v. Chr. („frühe“ und „mittlere LT A“). Somit scheint die Aufforderung, die Datierungen von den typischen „Spätlausitzer“ Fundmaterialien sowie den der pommerschen Kultur auf die europäischen Chronologiesysteme zu beziehen und ihre absolute Chronologie zu ändern, dringend zu sein. In der Folge können die auf dem Gebiet Polens und der Nachbarländer zu beobachtenden Vorgänge richtig korreliert werden.

Adres Autora:

Prof. dr hab. Zenon Woźniak
ul. Mistrzejowicka 49B m. 18
31-651 Kraków